

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TURKISH STUDIES

International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

TARİH HISTORY

Editor/Editor

Sibel ÜST

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of
Turkish or Turkic

ACADEMIC JOURNAL

TARİH SAYISI

Turkish Studies Dergisi, üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. *Turkish Studies Dergisi*'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukukî açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları **www.turkishstudies.net**'e aittir. Yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez. Dergide yer alan yazıların dijital baskı, grafik tasarım, DOI numaralarının alınması ve uluslararası indekslere tanıtılması gibi işlemler Alko Dijital Baskı ve Grafik Tasarım şirketi tarafından ücret karşılığında yapılmaktadır. Dergide basım kararı alınan yazıların sahipleri yazılarının tasarım, yayın ve indeks masraflarını Alko Dijital Baskı ve Grafik Tasarım şirketine öderler.

Turkish Studies; EBSCO, DOAJ, ICAAP, Scientific Commons, MLA, ASOS, AMIR (Access to Mideast and Islamic Resources), Journal Directory, DJS (Dayang Journal System), ULAKBİM indeksleri tarafından taranmaktadır.

ISSN: 1308-2140

Volume 11/6 Spring 2016

TURKISH

STUDIES

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

Sahibi

Prof. Dr. Yavuz ÜNAL

Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM

Yaymevi / Publishing House

ALKO DİJİTAL BASKI MERKEZİ – GRAFİK TASARIM

Editor

Sibel ÜST

Editor Yardımcıları/Assistant Editors

Özgür AY-Ramazan BÖLÜK

Hanife ALKAN-Mehmet Burak ÇAKIN

Yayın Kurulu/Editorial Board

Fatma S. KUTLAR OĞUZ - Orhan K. TAVUKÇU

Ali AKAR-Dursun Ali TÖKEL

M. Vefâ NALBANT-Caner KERİMOĞLU

Ülkü ELİUZ-Mitat DURMUŞ

Yavuz ÜNAL-İsrafil BABACAN

Mehmet Dursun ERDEM – Tuncay BÜLBÜL

Danışma Kurulu/Board of Advisory

Ahmet BURAN- Gürer GÜLSEVİN

Turgut KARABEY-Mehmet AYDIN

Ramazan KORKMAZ-M. Fatih KÖKSAL

Genel Koordinatör/General Coordinator

Yavuz ÜNAL

Kaynakça Sorumluları/ Bibliography Process

Süleyman Kaan YALÇIN

Murat ŞENGÜL - Veysel İbrahim KARACA

Yabancı Dil Uzmanları

Yusuf AYDIN

Baskı Sorumluları/ Print Process

Özgür AY - Önder SEZER

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/6 Spring 2016

Dış Temsilciler Koordinatörü/General Coordinator of Foreign Editors

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Dış Temsilciler/Representative of Foreign Country

USA	Robert DANKOFF
Germany	Marcel ERDAL-Zeki KARAKAYA
Greece	Fatih KEMİK
Japan	Yuu KURIBAYASHI
Norway-Swedish	Bernt BRENDEMÖEN
England	Fikret TURAN
Albania	Xhemile ABDÛ
Central Asia	Seadet SHİKHİYEVA
Kazakhstan	Gülnar KOKUBASOVA
Kyrgyzstan	Ulanbek ALİMOV
Azerbaijan	Vusale MUSALİ
Uzbekistan	Cabbar İŞANKUL
Halab-Aleppo (Syria)	Ahmet DEMİRTAŞ
Poland	Öztürk EMİROĞLU

Hakemler/Referees

Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Davut KILIÇ	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Esra BURCU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR OĞUZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. L. Gürkan GÖKCEK	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet KÖÇER	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN	Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Bayram NAZİR	Gümüşhane Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent AKOT	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Cemal BALTACI	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Cemal ÇETİN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Fehmi AKIN	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Ferudun ÖZGÜMÜŞ	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Filiz ÇOLAK	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Hülya TAŞ	Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin GÖNEL	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Melek ÖKSÜZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa ALKAN	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Sedat BAYRAKAL	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Selami ŞİMŞEK	Gümüşhane Üniversitesi
Doç. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Doç. Dr. Talip YILDIRIM	Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Veli ÜNSAL	Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Yaşar BAŞ	Bingöl Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/6 Spring 2016

Doç. Dr. Zübeyir TURAN

Niğde Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Adem ÇATAK
Yrd. Doç. Dr. Aslıhan NAKİBOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Barış ÇİFTÇİ
Yrd. Doç. Dr. Kürşat KOÇAK

Gümüşhane Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Dr. Celal MUTLUER

Gediz Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Davut KILIÇ
Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR OĞUZ
Prof. Dr. Mehmet KÖÇER
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Hacettepe Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Kırıkkale Üniversitesi

Doç. Dr. Bayram NAZİR
Doç. Dr. Cemal ÇETİN
Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU
Doç. Dr. Filiz ÇOLAK
Doç. Dr. Hüseyin GÖNEL
Doç. Dr. Melek ÖKSÜZ
Doç. Dr. Selami ŞİMŞEK

Gümüşhane Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Karadeniz Teknik Üniversitesi
Gümüşhane Üniversitesi

Editörden...

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/6 Spring 2016

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

TEK PARTİLİ DÖNEMDE AÇILAN KUR'AN KURSLARI
KORAN COURSES DURING ONE-PARTY RULE

Muzaffer DENİZ

1-16

REFORM KARŞITLARI VE MUSTAFA REŞİD PAŞA: TANZİMAT
FERMANI'NIN BEDELİ
*ANTI-REFORMISTS AND MUSTAFA RESHID PASHA: THE COST OF THE
TANZIMAT EDICT*

Ahmet DÖNMEZ

17-30

XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA BAĞDAT'TA OSMANLI-SAFEVİ
MÜCADELESİNE DAİR BİR ESER: ŞEYH-OĞLU'NUN KİTÂBU TÂRÎHİ
DÂRİ'S-SELÂM'I
*A WORK IN RESPECT OF OTTOMAN-SAFAVID STRUGGLE IN THE FIRST
HALF OF XVIIth CENTURY IN BAGHDAD: KİTÂBU TÂRÎHİ DÂRİ'S-SELÂM
BY SHEIKH-OGLU*

Mehmet Fatih GÖKÇEK

31-60

OSMANLI KADI SİCİLLERİ'NDE BİR BORÇ ÖDEME YÖNTEMİ OLARAK
“GUREMÂ USULÜ” VE UYGULANIŞI
*“GUREMÂ METHOD” AS A METHOD OF DEBT DISCHARGING AND ITS
APPLICATION IN OTTOMAN KADI RECORDS*

Veysel GÜRHAN

Ercan GÜMÜŞ

61-74

ERZİNCAN'DA EĞİTİM VE EĞİTİM KURUMLARI (1923-1960)
*EDUCATION AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN ERZINCAN (1923-
1960)*

Erdem YAVUZ

75-102

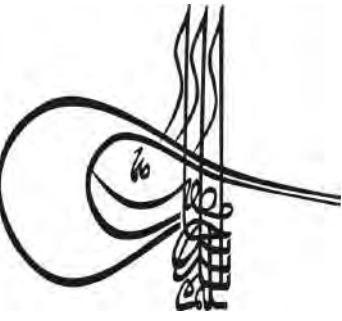
Turkish Studies

*International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/6 Spring 2016*

CELALZÂDE MUSTAFA ÇELEBÎ'NİN RODOS FETİHNÂMESİ'NDEKİ
MANZUMELER HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME
*A REVIEW ON PIECE OF VERSES IN THE FATHNÂME OF RHODES OF
DJALÂLZÂDE MUSTAFÂ ÇELEBİ*

Murat YILDIZ

103-132

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 29.02.2016

✓ Accepted/Kabul: 28.06.2016

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Davut KILIÇ – Prof. Dr. Mehmet KÖÇER

This article was checked by iThenticate.

TEK PARTİLİ DÖNEMDE AÇILAN KUR’AN KURSLARI

*Muzaffer DENİZ**

ÖZET

Osmanlı Devleti tarihe karışıp yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmasıyla Osmanlı Devleti dönemine ait birçok kurum tarihe karışır ve bazılarının yerine yeni kurumlar hayata geçirilir. Bu gelişmelerin neredeyse tamamı tek parti dönemine rastlar. Yapılan değişikliklerin içerisinde en çok tartışılanı din alanında yapılan değişikliklerdir. Buna göre din eğitimi verilmemekte, hatta Kur’an yasaklanmaktadır. Bu görüş toplumun alt kademelerinden akademik çevrelere kadar karşılık bulmaktadır. Hatta bu tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Bunda bu alanda yapılan çalışmaların yetersizliğinin de rolü bulunmaktadır.

Hâlbuki bütün tek partili dönem boyunca Kur’an Kursları açık kalmıştır. Açılan gayri resmî Kur’an kursları dışında resmî kurumların açtığı Kur’an kursları mevcuttur. Bunlarla ilgili sayısal veriler makalede verilmiştir. Burada açılan Kur’an kursları sayısı ile birlikte kurslara katılanların sayıları, öğretmen verileri, ne kadar maaş aldıkları ile ilgili ayrıntılı bilgiler yer almıştır. Buna rağmen bazı yayın organları, dergi ve kitaplarda bu durumun tersi bilgiler mevcuttur. Bu tür yayınların ideolojik amaçlarla kişilerin bilgiye erişmesinde çarpıtıcı bir işlev gördüğü varsayılmaktadır.

Gerçekte ise din eğitimi alanında yaşanan gerilemelere karşın ne Kur’an ne de Kur’an’ın öğretilmesi yasaklanmıştır. Konuyla ilgili resmî belgelerle, ilk kez bu makalede yer alan Türkiye İstatistik Kurumu arşiv belgelerinden alınan sayısal veriler de bunu doğrulamaktadır. Tek Parti döneminde hem Diyanet İşleri Başkanlığı, hem de Milli Eğitim Bakanlığının açtığı Kur’an kurslarında halkın eğitim alması sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Tek Partili Dönem, Din Eğitimi, Kur’an Kursları

* Yrd. Doç. Dr. YYÜ Eğitim Fakültesi Sosyal Alanlar Eğitimi Bölümü Tarih Öğretmenliği, El-mek: mdeniz@yyu.edu.tr

KORAN COURSES DURING ONE-PARTY RULE

ABSTRACT

After the collapse of the Ottoman Empire many institutions also became out of date. And by the establishment of the new republic, new institutions came into being. Almost all of the changes came through during the period of one-party rule. Among the changes occurred in this term, the ones mostly discussed were in the religious sphere. It is said that not only education of religion was available but also Koran was prohibited. These have been discussed by over a wide scale of the community, from lay people to the academic circles. The arguments are still going on even today. In these discussions, lack of sufficient studies on this subject matter have also a role.

In fact, in the education of religion, with some unsatisfactory efforts, neither Koran nor was the teaching of Koran prohibited. In this article, for the first time, this fact is proved with the official documents and the numerical date obtained from the archives of the Turkish Statistics Agency. During the one-party rule, both Presidency of Religious Affairs and the Ministry of National Education provided Koran courses for the people.

STRUCTURED ABSTRACT

In the Republic of Turkey established after Ottoman Empire was demolished, structure of government and public which was aim of constituent assembly was to locate qualities of western developed countries in the country. In this case, education would be national. Also, a secular character would be formed in accordance with tendency of founders of new country. In this structure, institution of religion could have found a place more behind in the life of state and public and in government bodies according to Ottoman Empire from which it took its place. Although the West settled the relations between religion and public and government in a certain place by undergoing them through reform process, there was not any step in this direction in islamic countries as well as there was no any process in this direction. The assembly establishing New Turkey intended to start this process. This intention was one of the most determinant factors on foundation of the new country.

In addition to these, in the minds of founders of the country, there was also abatement of religion education gradually. The new country was being asked for having an edge with religion. In this context, traditional institutions of education should have been abolished.

With these thoughts, an important step was taken with the law on unity of education made on 3 March, 1924. With the law, all institutions of education was united and was gathered under a roof. Just after the law on unity of education had been made, madrasas which are traditional islamic schools was closed.

With impoundment of madrasas, 29 religious vocational schools was opened to provide training for religion and to train reverends instead of madrasas. However, these schools began to be closed due to "absence of students", the rest of these school also was closed in 1932. Similarly, Faculty of Theology opened to provide for higher religious

education was closed because of absence of student in spite of being opened.

In paralel with these improvements, firstly, the number of religion lessons was decreased, then, religion lessons was abolished in all institutions of education, including primary schools.

Based on the improvements above, it may be considered that quran courses faced with similar event. However, in spite of all these imprmovements, quran courses continued its existence during the single-party term.

Nowadays, informations, which were transfered on the grapevine among public with effects of this illusion, on that Qur'an and quran courses were forbidden appear in several books and journals and in press and social media.

Such news and writings have been revealed without searching adequately and also have been accepted by readers. Of course, it is also essential to state presence of broadcasts like book, articles written with ideological approach.

However, contrary to general improvements made in the field of religion and religious education in single-party term, quran courses was always open. The documents related to this are found in archives of Religious Affairs Administration and formal statistic institution of country.

Consequently, the idea that Qur'an was forbidden in single-party term is common, apart from a small fraction of researcher working on religious education of single-party term. It is impossible to talk about quran courses because Qur'an was forbidden. This prejudice is continuing today. There is existence of lasting impression of both verbal lecture and writings written with prejudice without searching in some books, newspapers and journals. However, actually, quran courses were always open during the term examined with the documents found in archives of the country and with formal documents of the country. But, this issue is in front of us as a searchable field among important matters of debate of republic period because there was no adequate broadcast or research and because large masses were not informed about scientific studies carried out related to the issue.

Debates on quran courses began in the examined period and have been continuing nowadays. Focal point of debates is consisted of prohibition of Qur'an education. In these debates, mood of the period and administrators have exposed to serious accusations.

In single-party period, while some legal regulations in the fields like religious education, religious vocational schools, religion lessons to be taught in schools were made, a special legal regulation on Qur'an courses was not made. Nevertheless, Dar'ul Kurras which were home of Qur'an education in Ottoman Empire maintained to provide training in the shape of qur'an courses in republic period.

A subject required to be stated is that although some religious institutions and schools were closed, the fact that Qur'an courses were open appears to be a contradiction. Also, this case brings an illusion with itself. And this illusion leads to prejudice. Namely, that Qur'an courses were open in the period and environmen, in which religion lessons were abolished from schools, madrasas were closed, writing in

Arabic was forbidden and was checked, islamic monesteries and zaviyahs were closed, a law which prevents religion from being intervened in policy was made, appears to a contradiction and it brings an illusion that they should have been closed with itself. But, somehow, neither a legal regulation on impoundment of qur'an courses was made, nor these courses were closed with fait accomplies, which is in front of us as historical reality.

Qur'an courses were almost always open during single-party period. It is essential to mention on three Qur'an courses here. Courses which were given by private people in home,mosque etc., were opened by Religious Affairs Administration and were opened by Ministry of Nation Education have been existed as institutions of Qur'an education.

With the alphabet reform, Qur'an courses were questioned. In this process –according to claims of some researchers-, courses which faced with a stagger and closure provided training again thanks to attempts of some representatives and Rifat BOREKCI, who was the administrator of Religious Affairs Administration in that period. But, some researchers are in aggrement on that Qur'an courses were closed in that process. However, it is understood from official writings of Religious Affairs Administration that Qur'an courses have contiinued unremittingly. According to this, they were not closed in alphabet reform. Probably, a stagger was experienced or some principals might have tried to close some courses by misinterpreting the alphabet reform or taking advantage of the situation.

Another illusion –as stated previously- results from prohibition of use of Arabic letters so that Latin alphabet would be used irreversibly instead of Arabic letters. But, although Arabic alphabet was forbidden and Qur'ad was written in Arabic, prohibition of Qur'an didn't come up. It would be probably impossible to do that in the country whose citizens are Muslim.

There has been an continuing increase in the number of Qur'an courses since the period in which they were opened. Although this increase is sometime zigzagging, an stable and salient increase has been observed since 1946,when the country entered the multi-party period.

Based on those who continue the Qur'an courses, it is observed that adults, as well as youths, are interested in qur'an courses. Based on numeric data, it is appeared that males attend more than females. This case shows similar structure in the official schools. The number of male students continuing schools is more than females. It is need to be assessed as product of social structure of that period. As for state of education of those who attend the course, it appears that mostly, graduates from primary school and neighborhood school attend. However, it is a chimeric determination. In that years, more than half of the population among general population was not literate. The number of gradutes of secondary school, high school and academy was so few. When compared with the population, this situation can be determined easily. Therefore, it is not possible to conclude the judgement that it is an activity to which mostly those who has low level of state of education continue.

Keywords: Republic of Turkey, Period of One-Party Rule, Koran Courses, the Education of Religion

Turkish Studies

Giriş

Osmanlı Devleti'nde dört tür eğitim yapılanması bulunmaktaydı. Bunlar; geleneksel İslam okulları, tarihsel zorunluluklar sonucu batılılaşma ile birlikte ortaya çıkan modern eğitim kurumları, azınlık okulları ve yabancı okullarıdır. Her eğitim yapılanmasının hedef ve ulaşmak istedikleri amaçlar farklıdır. Yetiştirmek istedikleri insan tipi farklıdır. Böylesine farklı hedefleri olan bir eğitim yapılanmasının bulunduğu bir ülkede, ne ortak yurttaşlık duygusu ne ortak idealler bulunabilirdi. Tarihsel süreç de bu yargıyı doğrulayarak Osmanlı Devleti'nin tarihe karışmasını beraberinde getirdi. Tabi ki bu sonuçta eğitimin yegâne belirleyici olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Ancak önemli etkenlerden biridir.

Osmanlı Devleti yıkılıp yerine kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinde, kurucu kadronun hedeflediği devlet ve toplum yapısı batılı gelişmiş devletlerin niteliklerini ülkede yerleştirmekti. Bu anlamıyla eğitim milli olacaktı. Aynı zamanda yeni devletin kurucularının yöneliminin gereği laik bir karakterde oluşturulacaktı. Zaten yeni devletin kurucusu Atatürk'ün hedef olarak ortaya koyduğu çağdaş uygarlık düzeyi, batı tipi parlamenter demokratik ve laik bir yapı idi. Bu yapı içinde din kurumu -yerini aldığı- Osmanlı Devleti'ne göre toplum ve devlet yaşamı ve organlarında daha gerilerde bir yer bulmalıydı. Batı, din ile toplum ve devlet ilişkilerini "reform" sürecinden geçerek belli bir yere oturtmuş olmasına karşın İslam ülkelerinde bu yönde bir süreç yaşanmadığı gibi herhangi bir adım da bulunmamaktaydı. Yeni Türkiye'yi kuran kadro bu süreci başlatmak niyetindeydi. Bu niyet yeni devletin kurulmasında en belirleyici etkenlerden biriydi.

Bunlara ilaveten devletin kurucularının kafalarında din eğitiminin aşamalı olarak azaltılması da bulunmaktaydı. Yeni devletin din ile mesafeli olması isteniyordu. Bu bağlamda geleneksel eğitim kurumları kaldırılmıyordu.

Bu düşüncelerle 3 Mart 1924 Tarihinde çıkarılan Tevhidi Tedrisat/Öğrenim Birliği yasası ile önemli adım atılmıştır. Yasayla bütün eğitim kurumlarının birleşmesi ve bir çatı altında toplanması sağlanmıştır. Aynı tarihte çıkarılan bir başka yasayla Şeriye ve Evkaf Vekâleti lağvedilmiş yerine Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü kurulmuştur.

Öğrenim Birliği Yasası'nda geleneksel İslam Okulları olan medreselerin kapatılmasına yer verilmemiştir. Ancak yasanın çıkmasının hemen sonrasında Maarif Vekâleti/Milli Eğitim Bakanlığınca bir genelge gönderilerek medreselerin kapatılması emredilmiştir. Medreselerin kapatılmasını sağlayan 11 Mart 1924 tarihli genelgenin birinci maddesi aynen şöyledir: (BCA, 15.3.1924)

1- Devletin bütçelerinde ve teşkilatının kadrosu ve heyeti ta'limiyye ve programları mevcut ve muayyen olan medaris-i ilmiyenin devamı tedrisatına müsaade edilmez. Binaen aleyh bu emrin vücutuyla beraber vilayetlerin merkez kaza ve köylerinin mevcut olan bu gibi medreseler bu gibi medreseler hemen seddedilecektir.

Medreselerin kapatılması ile yerlerine din eğitimi vermek ve din adamı yetiştirmek üzere 29 imam hatip mektebi açılmıştır. Ancak bu okullar da "öğrenci yokluğu" nedeniyle kapanmaya başlamış, son okullar da 1932 yılında kapatılmıştır.

Bu gelişmelere paralel olarak bir taraftan da okullarda din derslerinin önceleri sayıları azaltılmış daha sonra ilkokullar da dâhil olmak üzere din dersleri bütün öğretim kademelerinde kaldırılmıştır.

Yukarıdaki gelişmelere bakıldığında Kur'an kurslarının da benzer bir akıbetle karşılaşması düşünülebilir. Ancak bütün bu gelişmelere karşın Kur'an kursları tek parti dönemi boyunca varlığını sürdürmüştür. Özet kısmında da belirtildiği üzere din eğitimi konusundaki tartışmalarda,

din eğitiminin, hatta Kur'an'ın tamamen yasaklandığını savunan görüşte bu yaklaşımın/değerlendirmenin etkili olduğu akla gelmektedir.

Günümüzde de bu yanılsamanın etkileri ile halk arasında kulaktan kulağa aktarılan bilgiler, çeşitli kitap ve dergiler ile basında zaman zaman Kur'an-ı Kerim'in ve Kur'an kurslarının yasaklandığı ile ilgili bilgi ve haberler yer almaktadır. İnternet sitelerinde ise bunun onlarca örneği bulunmaktadır. Bu tür haber ve yazılar yeterince araştırma yapılmadan ortaya konmakta ve okurlarca da doğru kabul edilmektedir. Tabii ki ideolojik yaklaşımla yazılan makale, kitap vb yayınların varlığını da belirtmek gerekir.

Basında yer alan birkaç örnek şöyledir: 21.03.2014 kanal a televizyonu, Deşifre Programı: "Kur'an'dan kese kağıdı yapılmıştır." Program konuğu Kadir Mısırlıoğlu da bunu teyit eder. 26.10.2013 *Yeni Asya* Gazetesi: "Çayeli'nde Uzundere Köyü'nde yaşayan 94 yaşındaki Recep Ali Peçe 'Kur'an bulundurmamak yasak olduğu için ezbere Kur'an öğrendik. Kur'an taşıyamazdık. İhbar edilen yer basılırdı.'

Yukarıda verilenlere rağmen Türkiye'de hemen hemen her dönemde din eğitimi ve öğretimine büyük bir önem verilmiş, (Aybey, 2015:89) din konusunda kültürünü artırmak isteyenler Kur'an kurslarına devam etmişler (Kocaman, 2013: 739) ve bu bağlamda Kur'an kursları her dönemde açık kalmıştır. Son zamanlarda toplumların dini yaşamının incelenmesi için teorik çalışmalarının çok, alan araştırması, mülakat ve katılma gibi deneysel yöntemlerin kullanıldığı uygulamalı çalışmalara daha çok yer vermeye başlanmıştır.(Köroğlu, 2013: 491) Bu çalışmaya göre Türkiye'de Kur'an Kurslarının açılması süreci şöyle bir seyir izlemiştir.

Kur'an Kurslarının Açılma Süreci ve Bununla İlgili Değerlendirmeler

Kur'an Kurslarının Cumhuriyet Döneminde açılışları hakkında konuyla ilgili çalışmalarda bulunan Ahmet Koç, Mustafa Öcal, İrfan Başkurt, Ahmet Turan Arslan, Bilal Ünsal, Mehmet Bahçekapılı, Suat Cebeci, Mehmet Emin Ay gibi araştırmacıların değerlendirmelerinde ortak öğeler bulunmaktadır. Bu değerlendirmelere göre açılış süreci şöyledir:

Osmanlı döneminde Dâr'ul-Huffâz, Dâr'ul-Kur'an ya da Dâr'ul-Kurra denilen Kur'an öğrenme yerlerine Cumhuriyet döneminde Kur'an Kursları denmeye başlanmıştır. Öğrenim Birliği Yasasının çıkmasını izleyen dönemde Kur'an kursları, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı olmasına karşın, Milli Eğitim Bakanlığı, medreseler gibi Kur'an kurslarını da kendi uhdesine almak istemiştir. Fakat dönemin eğitim bakanlarından Vâsıf Çınar'ın bu girişimi Diyanet İşleri Başkanı Rıfat [Börekçi] Hoca'nın çabalarıyla sonuçsuz kalmış ve Rıfat Efendi bunların kendi emrinde kalmasını sağlamıştır. Böylece onlar da medreselerin akıbetine uğramaktan kurtulmuştur. (Koç, 2001:139-170; Cebeci, 1996:144)

Tevhid-i Tedrisat/Öğrenim Birliği Yasası çıktığında diğer dinî eğitim kurumları bir şekilde etkilenirken Kur'an kurslarına dokunulmamıştı. Hatta 2 Nisan 1925 tarihinde hafız yetiştirmek üzere TBMM'de görüşmeler yapılmış ve Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesine "hâfız muallimleri ücürâtı" adı altında bir ödenek konmuştur. Ayrılan 50.000 liralık bu ödenek ile 10 hoca yetiştirmesi planlanmıştır. Bu düzenlemeden hemen sonra da dokuz¹ Kur'an kursu hemen eğitim öğretime başlamıştır. (Öcal, 1998:241-268 ve 2004:81-140; Başkurt, 2007:123)

Konuyla ilgili çalışma yapan araştırmacıların kursların açılış süreciyle ilgili görüşleri şöyledir:

¹ Konuyla ilgili makale ve kitap yazar araştırmacıların hemen hepsinde kurs sayısı 9 olarak yer almaktadır. Ancak, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın araştırmacıya resmî yazı ile gönderdiği sayısal verilerde 1927 yılından itibaren kurs sayısı 10 olarak verilmiştir. Bütçe görüşmelerinde de 10 hoca için bütçe ayrıldığı bilgisi mevcuttur. Buna göre araştırmacıların verdikleri sayı ile bu bilgi çelişmektedir.

Kur'an kursları, resmî olarak ilk defa 1925 yılında açılmasına karşın, 1928 yılında Harf Devrimi ile birlikte, Arap harfleri ile Türkçe yazmanın yasaklanmasıyla 1929'da mevcut Kur'an kursları kapatılmıştır. (Bahçekapılı, 2014:77) Fakat çok geçmeden 1930'da Anadolu'nun birkaç yeri ile İstanbul'da bazı hocalara -bazı şartlarla ve sınırlı sayıda olmak üzere- yeniden kurs açma izni verilmiştir. Bu kurslar yetişkinlere yönelik olarak açılacaktır. Çünkü İstanbul Müftülüğü'nün 10.12.1930 tarihli genelgesine göre 12 yaşın altındakilerin kursa alınması mümkün değildir. (Öcal, 1998:241-268; Arslan, 1995:155-176; Ünsal, 2009; Bahçekapılı, 2014:77-79)

Araştırmacıların yukarıda verdikleri bilgi ve değerlendirmeler sonraki dönemler için de benzerlikler göstermektedir. Buna göre 1930'lu yıllardan sonra Kur'an kursları kesintisiz bir dönem yaşamıştır. Genelde açılan Kur'an kurs sayıları da artış eğilimindedir. Özellikle çok partili dönemle birlikte sayılarında büyük bir sıçrama görülür.

Kur'an kursları, imam hatip okullarının kapatılmasına ve din derslerinin genel öğretim programlarından çıkarılmasına karşın, çok sıkı kontrol ve takip altında tutulsalar da varlıklarının hep muhafaza etmişlerdir. Özellikle Harf İnkılabından sonra çok zor durumda kalan kurslar, daha sonra sayıları da artarak günümüze ulaşmışlardır. ...Gerek mekân, gerekse öğrenci sayılarının yetersizliği nedeniyle resmî olarak açılmayan yerlerde açılan fahri Kur'an kursları önemli görevler icra etmişlerdir. (Başkurt, 2007:24-25)

Yukarıda adı geçen araştırmacı ve yazarların ortak görüşleri bunlardır. Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı resmî verilerinden ulaşılan bilgilere göre Kur'an kursları, 1925 tarihinden başlayarak tek parti dönemi boyunca -kesintisiz olarak- devam etmiştir.

1928 Harf Devrimi ile yaklaşık iki yıl boyunca Kur'an kurslarının kapalı olduğu şeklindeki ortak değerlendirmeyi Diyanet İşleri Başkanlığı verileri teyit etmemektedir. Tablo 1'de bu durum açık olarak görülmektedir. Belki şu olgu düşünülebilir: Bazı görevli ve yöneticilerin -durumdan vazife çıkararak- Kur'an kurslarını kapatma girişimleri olmuş ve belki de bazı kurslar geçici kapatılmıştır. Bir başka olasılık da Harf Devrimi sürecinde birkaç aylık tereddüt yaşanmış olabilir. Ancak bununla ilgili elimizde mevcut belge bulunmamaktadır.

Kur'an Kursları ile ilgili tartışmalar:

Din eğitimi ile ilgili olarak giriş bölümünde anlatılan din ve din eğitimi alanında yaşanan gelişmeler, Kur'an kursları konusunda benzer gelişmelerin yaşanacağı, bunların da kapatıldığı ya da kapatılacağı yönünde önyargılara neden olmuştur. Ancak bu yanlısamlı önyargıyı destekleyen gelişmelerin varlığı da bir gerçektir. Bu gelişmelerden bazıları şöyledir:

1- TC Dâhiliye Vekâlet'inin Başvekâlete 25.4.1931 tarih ve 1/1062 sayılı Ortaokul ve Yüksekokul talebeleriyle öğretim üyelerinin ders notlarını Arapça harflerle tutmamaları için ikaz edilmeleri hakkında yazı (BCA, 25.4.1931)

2- Arapça ve farsça derslerinin okullardan kaldırılması²

3- Arap harfleriyle tedrisat yapmak için gizli veya aleni dershane açanlara dair talimatname (Resmî Gazete, 04.01.1932) (1. Madde)

Madde 1- Türk harflerinin kabul tatbikine dair olan 1 Teşrinisani 1928 tarih 1353 numaralı kanunun 9 uncu maddesi hilafına olarak Arap harfleriyle tedrisat yapmak için gizli veya aleni dershane açanlar ve bu dershanelerde tedrisatta bulunanlar 1 Mart 1926 tarih 765 numaralı Türk Ceza kanununun 526 ıncı maddesi mucibince tecziye olunacaktır.

² 1922 ortaokul programında bu dersler görüldüğü halde 1924 programında yoktur. 1924 ve 1927 Lise programlarında ise bu dersler yer almaktadır. Arapça ve Farsça Lise programlarından 1929-1930 öğretim yılı başında çıkarılmıştır. Bkz. Yahya Akyüz: *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, Ankara Üni. Eğt. Bil. Fak. Yayınları, Ankara 1989, s. 392.

4- Dini siyasete alet eden Orhangazi İlçesi'nin Reşadiye Köyü'nden Dağıstanlı Şeyh Şerafeddin'in Ankara İstiklal Mahkemesi'ne verilmesi(BCA, 11.10.1925)

5- Din ile devlet işlerini birbirinden ayırmak için Anayasanın 1. Maddesinin 2. Fıkrasının kaldırılması ve 16. Maddenin değiştirilmesi ile ilgili kanun teklifinden dolayı mürtecilerin Cumhuriyet aleyhinde propaganda yapması(BCA, 2.5.1928)

6- Urfa'da Yusuf Paşa Camii'ne devletin din aleyhinde faaliyette bulunduğu ve sonunda dini ortadan kaldıracığına dair bildiri asıldığı(BCA, 2.5.1928)

Bu örnekler çoğaltılabilir. Yukarıda verilen bilgilerin halk katında kulaktan kulağa birazda değişerek, farklılaşarak yayılması ve bunların sonraki kuşaklara aktarılması bir yanılsama oluşturmıştır. Bu yanılsamanın bugün de -üniversite mezunları da dâhil olmak üzere- hâlâ çok kişinin dilinde olan; *Atatürk Kur'an'ı çiğnetmiştir*, biçiminde absürd hikâyeleri de mevcuttur. Buna benzer iddialarda bulunan ve tek parti dönemindeki dinî uygulamaları tarihsel gerçeklerden uzak olarak anlatan onlarca yayın pazarda serbestçe satılmaktadır. Bu iddiaları okuyup, doğru kabul eden okuyucuların varlığını tahmin etmek zor değildir.³

Günümüzde basın yayın organlarında yer alan gerçeği yansıtmayan örneklerden bazıları şöyledir:

-Kur'an toplatılmış, arşivler yakılmıştı. Camiler kapatılıyor, halkevleri açılıyordu. Kur'an kursları ve köy mektepleri kapatılıyor, Kur'an okumak ve okutmak yasaklanıyordu. (Hakikat, Ekim 2002)

-Tek parti döneminde, Türkiye'de Kur'an'ın öğrenilmesi ve okunması 24 yıl boyunca yasaklandı. (Zaman 10.05.2013)

-Türkiye'de Kur'an öğrenimi, resmi olarak 24 yıl boyunca yasaklandı. Yasak, 3 Mart 1924 tarihinde 430 numaralı yasayla başladı. Kanuna göre Arap harfleriyle yazılan kitaplar yasaklı hale geldi. Kur'an öğrenimi de 'Tevhid-i Tedrisat' uygulamasıyla kaldırıldı. Yasak, 1948 yılına kadar katıksız sürdü. Zamanla din öğretimi açığının giderek büyümesi üzerine ilk kez 15 Ocak 1949'da İmam Hatip Kursları açıldı.(ahaber, 01.04.2012)

Bir yanılsama da Arap harfleri yerine Latin alfabesine geçişin geri dönülemez biçimde yerleşmesi amacıyla Arap harflerinin kullanılmasının yasaklanmasından kaynaklanmaktadır. Kur'an kurslarının kapatıldığı ya da kursların yasaklandığı hakkındaki önyargılarda, 223.12.1931 tarih ve 12073 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı'nda yer alan "Arap harfleriyle tedrisat yapmak için gizli veya aleni dersane açanlara dair talimatname'nin etkili olduğu düşünülmektedir. Hâlbuki Arap alfabesinin yasaklanmasına ve Kur'an'ın da Arap harfleri ile yazılmış olmasına karşın, Kur'an'ın yasaklanması gündeme gelmemiştir. Ki yurttaşları Müslüman olan bir ülkede bunu yapmak büyük olasılıkla mümkün olmazdı.

Tek Partili Dönemde Kur'an kurslarının açılması ve sonraki süreçlerle ilgili devletin tutumuna eleştirel yönden bakan tipik iki değerlendirme şöyledir:

Bahçekapılı'ya göre 10 Aralık 1930 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan İstanbul Müftülüğü'ne gönderilen genelge ve ayrıca Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi'nin İstanbul Müftülüğü'ne gönderdiği bir başka yazıda kurslara kimlerin katılacağı (12 yaşından büyükler katılmaya izinli idi), kurslarda eğitim öğretimin nasıl yapılacağı, bunlara uyulmaması halinde ve izin verilen yerlerin dışında kurs açılması ve Arapça öğretilmesi halinde hangi cezai müeyyidelerin uygulanacağı ayrıntılı belirtilmiştir. Bahçekapılı'nın ifadelerine göre; "insanların toplu şekilde bir

³ Bu tür yayınlar için tipik bir örnek: Faruk Köse, *Laik Vahşet*, Mektup Yayınları, İstanbul 1997.

araya gelerek Kur'an öğretimi ve dinî konularda bilgi almaları suç olarak algılanmakta insanlar tabii hakları olan bu eylemlerinden dolayı cezalandırılmaktadır. (Bahçekapılı, 2014:77-79)

Ay'ın değerlendirmeleri ise şöyledir: Ülkemizde gayri resmî yollarla gerçekleştirilmeye çalışılan Kur'an öğretimi, insanların takibata uğramasına, suçlu duruma düşmelerine yol açabilmiştir. Neticede, din eğitimine, dolayısıyla Kur'an öğretimine karşı birtakım önyargılar, insanların dinî değerlerden habersiz yetişmelerine sebep olmuştur. Öyle ki bazı durumlarda "ilmihal kitabı" ve "Kur'anı-ı Kerim" suç unsuru eserler olarak bilirkişi heyetine sunulabilmiştir. (Ay, 2005:5)

Karşı görüş olarak, genelde din eğitiminin kaldırılması yönündeki devletin tutumunu olumlu değerlendiren çalışmalar mevcut olup, Kur'an kursları özelinde, devletin tutumunu haklı bulan görüşlere sahip araştırmalara, makale yazarı, çabalarına karşın ulaşamamıştır. Bu alan araştırmacılar tarafından irdelenmesi gereken bir boşluk olarak önümüzde durmaktadır.

Ancak şunu da vurgulamak gerekir: Doğrudan doğruya kanunî bir dayanağı olmadığı halde Kur'an Kursları Cumhuriyet tarihi boyunca [hemen hemen] hiç kapatılmamış(Ayhan, 2014:457), Kur'an Kursları resmî olarak, yani devlet eliyle açılmıştır. Özel olarak evlerde de kurslar verildiği de bir gerçektir. Örneğin o dönemlerin tanığı Mustafa Altınpınar (1911-2008) konuyla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: (Altınpınar:13.03.1915) *O zamanlar eski yazı da okuduk. Kaleiçi'nde, (Antalya) Ziraat Bankası'nın altında Hacı Mustafa'nın evinde Kur'an okuduk. Kendi evinde okuturdu. Öyle Arapça konuşurdu. Türkçe konuşmazdı. O zaman medrese yoktu, evlerde öğretirlerdi.*

Yukarıdaki bilgiyi *Yeni Türkiye'de İslâmlık* kitabının yazarı Gotthard Jaschke de vurgulayarak eski medreseler, özel evler ve camilerde gayri resmî olarak Kur'an öğretilmeye devam edilmekteydi, demiştir. (Jaschke, 1972:75) Jaschke, incelenen dönemde Türkiye'de açılan Kur'an kursları ile ilgili sayısal bilgiler de vermişse de Diyanet İşleri Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığına bağlı açılan kurs bilgileri ile çeliştiğiden burada yer verilmemiştir.

Devlet kurumlarının açtığı kurslar iki ayrı kurum eliyle olmuştur. Bunlar; Diyanet İşleri Başkanlığınca açılan kurslar ve Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak açılan kurslardır. İki kurum birbirinden bağımsız olarak kurs açmıştır. Burada şunu hemen belirtmek gerekir, özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı'nca açılan kurslar da o dönemin Diyanet İşleri Başkanları ile meclisteki bazı milletvekillerinin etki ve rolü önemli olmuştur.

Sayısal Veriler:

Tablo 1: Diyanet İşleri Başkanlığı'nca Açılan Kurslar⁴

Yıllar	Açılan kurs sayısı	Yıllar	Açılan kurs sayısı
1925-1926	9	1938-1939	24
1926-1927	9	1939-1940	28
1927-1928	10	1940-1941	28
1928-1929	10	1941-1942	28
1929-1930	10	1942-1943	28
1930-1931	10	1943-1944	24
1931-1932	9	1944-1945	31
1932-1933	9	1945-1946	41
1933-1934	9	1946-1947	62
1934-1935	7	1947-1948	82
1935-1936	14	1948-1949	100

⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı, Stratejik Planlama ve Yönetimi Geliştirme Daire Başkanlığı verileri.

1936-1937	14	1949-1950	117
1937-1938	21		
Toplam			734

Tabloda yer alan bilgiler Diyanet İşleri Başkanlığının resmî verileridir. Ancak 1925-1926 ve 1926-1927 yıllarına ait veriler bunun dışındadır. Bu veriler dipnot 4, 5, 6 ve 7’de adı geçen araştırmacıların üzerinde hemfikir kaldıkları sayıdır.

Tabloda da görüldüğü üzere Kur’an kursları kesintisiz olarak eğitim vermeye devam etmişlerdir. Buna göre Harf Devriminin bir sonucu olarak Kur’an kurslarının kapatıldığı yargısına varmak mümkün değildir. Kur’an kursları devlet eliyle açılmış, bunların yerleri, bütçeleri, hocaların maaşları da doğal olarak devletin bir kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından karşılanmıştır. Buna göre incelenen dönemde toplam 734 Kur’an kursu açılmıştır. Bu kurslardan binlerce kişi yararlanmıştır.

Tablodaki verilere bakınca kurs sayılarının 1931-1934 yılları dışında hep artmış olduğu dikkat çekmektedir. Çok partili döneme geçildiği 1946 yılından sonra ise kurs sayılarının neredeyse her yıl katlanarak arttığı göze çarpmaktadır. Bunda değişen iç ve dış koşulların etkili olduğu muhakkaktır. Muhalefet partileri din konusunda da ister siyasal beklentiler/çıkarlar, ister demokratik talepler olarak lanse edilsin, sonuçta din konusunda halkın beklentileri ile kendi siyasal tabanları için adımlar atmakta, taleplerinin her platformda dile getirmekteydiler. Artık din eğitimi ve din konusunda iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi’nin tutumu da değişir. Hatta bir parti yöneticisinin “eğer biz din konusunda farklı bir yol izlemezsek, halkın isteklerini dikkate almazsak bir daha ki seçimde bir tek oy bile alamayız” şeklindeki bu yeni yönelim kendine yer bulacaktır. Bu yönelim sadece Kur’an kurslarını etkilememiştir. Din eğitimi konusunda bazı adımlar atılmıştır. Bunlar; ilkokullarda din derslerinin seçmeli olarak yeniden başlaması, imam hatip kurslarının açılması biçiminde kendini göstermektedir. Din konusundaki bu hoşgörülü ortam Kur’an kursu sayılarının hızla artmasını beraberinde getirir. Doğal olarak kursa gidenlerin sayısı da kurs sayısına paralel büyük sıçrama göstermektedir.

Tablo 2: Milli Eğitim Bakanlığı’na Açılan Kur’an Kursları⁵

Öğretim yılı	Kurs sayısı	Öğretmen		Öğrenci		Diploma alanlar		Giderler (Lira)
		E	K	E	K	E	K	
1932-1933	9	9		232				4.320
1933-1934	9	9		216	15	8		4.320
1934-1935	19	10	1	231	25	23		5.400
1935-1936	15	12	2	358	35	40	5	5.870
1936-1937	16	14		372	37	257	30	6.360
1937-1938	20	21		625	96	215	11	6.100
1938-1939	28	28		966	103	144	13	10.080
1939-1940	48	47		1.139	142	45	15	1.038 ⁶
1940-1941	56	56		1.380	309	159	12	9.600
1941-1942	65	68		1.369	394	161	25	9.796

⁵ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (BİGM), *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yükseköğretim İstatistikleri 1945-1946*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1947, s. XXXIV.

⁶ Bu meblağ şüpheli görülmektedir. Büyük ihtimalle basım hatasından kaynaklanmaktadır.

1942-1943	37	39		938	391	142	36	12.727
1943-1944	38	34		1.081	471	140	78	13.448
1944-1945	46	49		1.520	433	242	84	18.356
1945-1946	61	65		2.021	744	347	248	31.169
1946-1947 ⁷	91	98	1	4.220	1.429	662	254	68.721
1947-1948 ⁸	99	104		4.181	1.570	815	475	73.622
1948-1949 ⁹	113	128		5.773	1.311	1.153	635	82.940
1949-1950 ¹⁰	122	129		6.387	2.290	1.858	951	90.741
Toplam	883	911	4	33.009	9.795	6.411	2.872	454.608

Bir saptama yapılacak olursa, bugünkü adı Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) olan Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (BİGM) 1950 dönemi öncesinde birçok eğitim istatistiği yayınlamış olup bu verilerin büyük kısmı Milli Eğitim Bakanlığı arşivinde mevcut değildir. Bu da arşiv konusunda ülkemizde bazı kurumların yetersizliğine ilginç bir örnek teşkil etmektedir.

Ulaşılan bilgilere göre Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde açılan ilk kurslar 1932 yılında başlamıştır. Milli Eğitim Bakanlığınca açılan Kur'an kurslarının sayısında da her geçen yıl artış olduğu görülmektedir. Gerçi bazı yıllarda düşüşler de mevcuttur. Ancak tablonun geneline bakınca kurs sayıları sürekli bir artış eğilimindedir. 1939-1942 yılları ile çok partili döneme geçilen 1946-1950 yıllarında sıçramalı bir artış görülmektedir. Çok partili dönemdeki artışı açıklamak/yorumlamak için değişen dünya şartları ve iç politik duruma bakmak gerekirken, 1939 ve sonrasındaki artışı açıklayacak argüman bulmak çok kolay değil. Bunun açıklayabilecek argümanı, Atatürk'ün ölümü sonrasında iktidarı elinde tutan İnönü'nün politik tutumunda aramak gerekir. İnönü, iktidarı ele geçirir geçirmez ilk yaptığı işlerden biri içişleri bakanını değiştirmek olmuş, bir diğer icraatı Atatürk Döneminde yasaklı olan siyasal aktörlerin tekrar onurları iade edilmesidir. Bu yumuşama ortamından Kur'an kursları ve din eğitiminin de nasibini aldığı yargısına gidilebilir. Bir taraftan da dengesiz bir seyir izlediği de hemen dikkat çekmektedir.

Kur'an kursları ile ilgili arşiv bilgileri için Diyanet İşleri Başkanlığı bilgileri ile TÜİK bilgileri karşılaştırıldığında bazı yıllarda kurs sayılarının paralellik arz ettiği bazı yıllarda ise aralarında büyük farklar olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin 1934-35 öğretim yılında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde açılan kurs sayısı 7 iken, aynı yıl Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde açılan kurs sayısı 19'dur. Yine 1941-1942 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde açılan kurs sayısı 28 iken, aynı öğretim yılında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde açılan kurs sayısı 65'tir.

Yukarıdaki bilgilere göre Milli Eğitim bünyesinde Kur'an kursları açılmıştır. Ancak bugüne kadar bu konuda çalışma yapan araştırmacıların buna hiç değinmemesi ilginçtir. Eğer Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Kur'an-ı Kerim'in öğretilmesi için kurslar açılmadı ise Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü verileri ile Diyanet İşleri Başkanlığı verileri arasındaki farkı açıklamak mümkün olmamaktadır. Bu konu ileride başka araştırmacıların bulacağı bilgi ve belgelerle netlik kazacaktır.

⁷ BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yükseköğretim İstatistikleri 1946-1947*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1948, s. 172-177.

⁸ BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yükseköğretim İstatistikleri 1947-1948*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1949, s. 218-225.

⁹ BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yükseköğretim İstatistikleri 1948-1949*, Türkiye Gazetecilik ve Matbaacılık AO Yeni Matbaa, Ankara 1950, s. 252-260.

¹⁰ BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yükseköğretim İstatistikleri 1949-1950*, Doğu Ltd O Matbaası, Ankara 1952, s. 288-295.

İncelenen dönem boyunca toplam 883 Kur'an kursu açılmıştır. Bu kurslara da 33.009'u erkek, 9.795'i kadın olmak üzere toplam 42.804 kursiyer katılmıştır. Kurslardan mezun olup diploma alan öğrenci sayısı ise 6.411'i erkek, 2872'si kadın toplam 9.283 öğrenci mezun olmuştur. Bu kurslar için toplam 454.608 lira harcanmıştır.

Açılan kursların ülke geneline yayılmış olduğu da göze çarpan unsurlardandır. Ayrıca kursiyerlerin yaş ortalamaları da çok değişkendir. Bunun için örnek olarak “savaş koşullarının da getirdiği tek parti döneminin en yoğun yaşadığı yıllardan bir yıl (1942-1943) seçilip kursların açıldığı yerler, katılanların yaş ve öğrenim durumları gibi bilgileri içeren ayrıntılı bir tablo -konuyla ilgili araştırma yapacaklara da kolaylık olmak üzere- aşağıda verilmiştir.

Tablo 3: Milli Eğitim Bakanlığı'nca 1942-1943 Öğretim Yılı'nda Açılan Kur'an Kursları¹¹

Kursun adı ve yeri	Kurs sayısı	Öğrenci sayısı		Öğrencilerin yaşı				Öğrencilerin Öğrenim durumları			Öğretmen sayısı	Giderleri
		E	K	12-16 yaş	17-25 yaş	26-35 yaş	36-45 yaş	Millet mektebi	İlkokul	Orta/lise		
Afyon	1	47		20	13	8	6	32	15		1	300
Amasya	1	25		21		4		20	2	3	1	435
Antalya	1	26	105	93	36	1	1		131		1	480
Balıkesir	1	7		2	3	1	1		2	5	1	180
Bolu	1	1	12	1	4	4	4	11	2		2	180
Burdur	1	24		8	8	3	5	24			1	180
Bursa	1	10	20	6	15	3	6	7	23		1	513
Çanakkale	1	3	12	12	1	1	1	7	8		1	360
Denizli	1	20		1		5	14	12	8		1	180
Diyarbakır	1	19			9		10	15	4		1	480
Erzurum	1	15		2	6	5	2	13	2		2	480
Eskişehir	1	26	14	12	6	8	14	22	16	2	1	300
Hatay	1	15		2	4	3	6	15			1	180
Isparta	1	23		14	8	1			23		1	580
“ Uluborlu	1	18	24	34	8				41	1	1	180
İstanbul Fatih	1	11	4		4	6	5		15		1	480
“ Nuruosmaniye	1	27	10	20	15	2		9	15	13	1	480
“ Samatya	1	12	14	16	5		5		13	13	1	180
Kayseri	1	45			25	10	10	41	4		1	480
Kocaeli	1	20		4	10	3	3	13	5	2	1	360
“ Adapazarı	1	28		3	9	4	12		15	13	1	300
“ Karamürsel	1	18	8	16	3	7		9	17		1	312
Konya	1	65		32	33			23	42		1	480

¹¹ BİGM, *Milli Eğitim İstatistikleri 1942-1943*, Ankara 1945, s. 388-389.

“ Akşehir	1	35		7	22	1	5		7	28	1	360
“ Karaman	1	117	87	134	62	7	1	67	134	3	1	180
Kütahya Gediz	1	41	10	39	11	1		9	42		1	300
Malatya	1	15		3	7	3	2		15		1	360
Manisa	1	12	53	51	12	2		14	51		1	360
“ Demirci	1	68	18	39	43	4			86		1	360
“ Salihli	1	12		6	6			1	11		1	300
Rize	1	12		1	3	5	3	12			1	180
Samsun	1	28			4	11	13	13	9	6	1	405
Adana Osmaniye	1	34		14	3	4	13	29	5		1	360
Tokat	1	10		6	3		1	9	1		1	342
Trabzon	1	10			1	4	5	9	1		1	480
Urfa	1	22		3	13	2	4		22		1	360
Yozgat	1	17		5	5	3	4	10	7		1	300
Toplam	37	938		627	420	126	156	446	794	89	39	17.7 27

Tablodaki bilgilere bakıldığında açılan Kur'an kurslarının ülke geneline dengeli bir şekilde yayıldığı görülmektedir.¹² Erkeklerin kadınlara göre kurslara daha çok devam etmiş olduğu da gözlenmektedir. Tablodaki bilgilere göre devam edenlerin büyük kısmının millet mektebi ve ilkokul mezunu görünmesinden daha üst düzeyde okula gitmiş olanların bu kurslara katılmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. 1940 yılında bile köylerinin yarısından çoğunda okul olmayan bir ülkede bu sonuç doğal bulunmalıdır. O yıllarda zaten ortaokul, lise ve üniversite mezunlarının sayısının çok az olduğu gerçeğini de değerlendirmek gerekir.

Yukarıdaki tabloda, 1942-1943 öğretim yılı örnek olarak verilmiştir. Konuya ilgi duyanlar, TUIK arşivlerinden diğer yıllara ait ayrıntılı bilgilere ulaşabilirler.

Sonuçlar:

Tek Partili dönem din eğitimi üzerinde çalışan dar bir araştırmacı kesimin dışında “okumuş” kesim dâhil bahsedilen dönemde Kur'an'ın yasaklandığı görüşü yaygındır. Kur'an yasaklandığı için Kur'an kurslarından bahsetmek de mümkün değildir. Bu önyargı bugün de devam etmektedir. Bu önyargıda hem sözlü anlatımların hem de bazı kitap, gazete ve dergi yazılarında araştırma yapılmadan önyargı ile yazılan yazıların ve sözlerin büyük etkisi vardır. Gerçekte ise devletin resmî belgeleri ve arşivlerinde bulunan belgelerle sabit olup incelenen dönem boyunca Kur'an kursları hep açık kalmıştır. Ancak yeterli yayın ve araştırma bulunmaması ve geniş kitlelerin konuyla ilgili yapılmış bilimsel çalışmalardan haberdar olmaması nedeniyle bu konu, cumhuriyet döneminin önemli tartışma konularından araştırmaya açık bir alan olarak önümüzde durmaktadır.

¹² 1942-1943 öğretim yılında İstanbul'da üç adet Kur'an kursu görülmektedir. Buna karşın 1940-41 Öğretim Yılı'nı gösteren arşiv belgelerinde, İstanbul'da 15 ayrı Kuran Kursu halkın dini eğitimi için açılmış durumda olması ilginç gelmektedir. Bu durum da araştırmaya açık bir alan olarak araştırmacıları beklemektedir.

1940-41 Öğretim Yılı'nda İstanbul'da açılmış olan bu kurslar şunlardır: Üsküdar Selimiye Kuran Öğretme Dersanesi, Beyoğlu Kuran Öğretme Dersanesi, Beşiktaş Kuran Öğretme Dersanesi, Eyüp Kuran Öğretme Dersanesi, Kasımpaşa Kuran Öğretme Dersanesi, Fatih Kocamustafapaşa Kuran Öğretme Dersanesi, Kadıköy Kuran Öğretme Dersanesi, Eminönü Kuran Öğretme Dersanesi, Nuruosmaniye Kuran Öğretme Dersanesi, Fatih ve Çarşıci Kuran Öğretme Dersanesi, Fatih Kuran Öğretme Dersanesi, Bayazıt Kuran Öğretme Dersanesi, Beylerbeyi Kuran Öğretme Dersanesi, Beyazıt Kuran Öğretme Dersanesi, Hırkaîşerif Kuran Öğretme Dersanesi. Bkz. BIUM: *Maarif İstatistikleri 1940-41*, Yayın No: 199, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1943, s. 368.

Kur'an kursları ile ilgili tartışmalar incelenen dönem olan "Tek Partili Dönem"de başlamış olup günümüzde de bu tartışmalar devam etmektedir. Tartışmaların odak noktasını Kur'an öğretiminin yasaklandığı oluşturmaktadır. Bu konuda tek partili dönemdeki devlet erkine büyük suçlamalar yöneltilmektedir. Yöneticiler konusunda ise aşırı uçlar dışında Atatürk'ü doğrudan suçlamama yoluna gidildiği gözlenmektedir. Eleştiriler, daha çok dönemin şartlarına bağlanmaya çalışılmaktadır. Tabii bazı uç değerlendirmeler de yok değildir. Onlarca örneği olan bu tür yayınlarda dönemin havası ve yöneticiler ağır suçlamalara maruz kalmaktadır.

Yukarıdaki değerlendirmelerin karşıtı olan, din eğitiminin kaldırılmasının eğitimin millî, laik ve Batı normlarında olmasını savunan görüşler de mevcuttur. İslâm'ın çağın şartlarına cevap veremeyeceğini söyleyen de onlarca yayın pazarda bulunmaktadır. Türkiye'nin bir devrimle kurulduğunu ve bu yeni yapıda dinin önem ve etkisinin azaltılmasının ülkenin ilerleme ve kalkınmasında yararlı olduğunu savunan görüşler de mevcuttur.

Tek parti döneminde, din eğitimi, imam hatip mektepleri, okullarda okutulacak din dersleri, ilahiyat fakültesi gibi alanlarda çeşitli yasal düzenlemeler yapılmışken, Kur'an kursları ile ilgili özel bir yasal düzenleme yapılmamıştır. Ancak buna rağmen Osmanlıdan devralınan Kur'an öğretim yerleri olan dar'ul kurrallar, Kur'an kursları şeklinde Cumhuriyet döneminde de eğitim vermeye devam etmişlerdir.

Belirtilmesi gereken bir husus da çeşitli dini kurum ve okulların kapatılmasına/kapanmış olmasına karşın Kur'an kurslarının açık kalması çelişki gibi görünebilir. Aynı zamanda bu durum bir yanılsamayı da beraberinde getirmektedir. Bu yanılsama da önyargıya neden olmaktadır. Şöyle ki; okullardan din dersleri aşamalı kaldırılmış, medreseler kapatılmış, Arapça yazı yazmak yasaklanmış ve takibe uğramış, tekke ve zaviyeler kapatılmış, dinin siyasete alet edilmesini engelleyen bir yasanın çıkarılmış olduğu bir dönemde ve ortamda Kur'an kurslarının açık kalması bir çelişki olarak görüldüğü gibi bunların da kapatılmış olması gerektiği yanılsamasını da beraberinde getirmektedir. Ama her nedense Kur'an kurslarının kapatılması ile ilgili ne bir yasal düzenleme yapılmış ne de oldu bitti ile bu kurslar kapatılmıştır. Bu da tarihî bir gerçeklik olarak önümüzde durmaktadır.

Kur'an kursları tek parti dönem boyunca neredeyse sürekli açık kalmıştır. Burada üç tür Kur'an kursundan bahsetmek gerekir. Özel kişilerce ev, cami vb yerlerde verilen kurslar, Diyanet İşleri Başkanlığınca açılan kurslar ve Milli Eğitim Bakanlığınca açılan kurslar, Kur'an öğretim yerleri olarak hep var olmuşlardır.

Harf devrimi ile birlikte Kur'an kursları sorgulanmıştır. Bu süreçte -bazı araştırmacıların iddialarına göre- bir bocalama ve kapanma ile karşı karşıya kalan kurslar dönemin Diyanet İşleri Bakanı Rıfat Börekçi ve bazı milletvekillerin çabası ile yeniden eğitim öğretime açık hale gelmiştir. Gerçi bazı araştırmacılar bu süreçte Kur'an kurslarının kapatılmış olduğunda hem fikirdirler. Ancak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi yazılarında Kur'an kurslarının 1927 yılından itibaren kesintisiz devam ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre harf devriminde de kapatılmamıştır. Belki bir bocalama yaşanmış ya da bazı yöneticiler durumdan vazife çıkararak veya harf devrimini yanlış yorumlayarak bazı kursları kapatmaya yeltenmiş olabilirler.

Bir yanılsama da -daha önce de belirtildiği üzere- Arap harfleri yerine Latin alfabesine geçişin geri dönülemez biçimde yerleşmesi amacıyla Arap harflerinin kullanılmasının yasaklanmasından kaynaklanmaktadır. Hâlbuki Arap alfabesinin yasaklanmasına karşın Kur'an'ın da Arap harfleri ile yazılmış olmasına karşın, Kur'an'ın yasaklanması gündeme gelmemiştir. Ki yurttaşları Müslüman olan bir ülkede bunu yapmak büyük olasılıkla mümkün olmazdı.

Kur'an kursları sayılarında, açıldıkları dönemden başlayarak sürekli bir artış görülmüştür. Bu artış zaman zaman zikzaklı bir artış olmasına karşın çok partili döneme geçildiği 1946 yılından sonra sıçramalı ve istikrarlı bir artış gözlenmektedir.

Kur'an kurslarına devam edenlere bakıldığında genelde genç kesimin rağbet ettiği ancak yetişkinlerin de yoğun olarak ilgi gösterdiği gözlenmektedir. Sayısal verilere bakıldığında erkeklerin kızlara göre daha çok katıldıkları görülmektedir. Bu durum resmî devlet okullarında da benzer bir yapı göstermektedir. Okullara da devam eden erkek öğrenci sayısı kızlara göre daha fazladır. Bunu o dönemin toplumsal yapısının bir ürünü olarak değerlendirilmek gerekir. Kursa katılanların öğrenim durumlarına gelince daha çok millet mektebi ve ilkokul mezununun katıldığı görülmektedir. Ancak bu yanılsamalı bir tespittir. Genel nüfus içerisinde o yıllarda nüfusun zaten yarıdan fazlası okuryazar değildi. Ortaokul, lise ve yüksekokul mezun sayıları ise çok azdı. Nüfusa kıyaslandığında bu durum kolaylıkla tespit edilebilir. O nedenle daha çok öğrenim durumları düşük düzeydekilerin devam ettiği bir etkinlik yargısına varmak mümkün değildir.

Kurslarla ilgili sonsöz olarak araştırmacının içinde hissettiği bir şüpheyi de paylaşmak gerekir: Bu da açılan kurs sayılarının bazı yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı verileri ile Milli Eğitim verilerinin birbirine yakın/aynı olması, TÜİK arşivlerinde bulunan Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü verilerinin Diyanet İşleri Başkanlığı'nca açılan kursların da burada gösterilip gösterilmediği kaygısına neden olmuştur. Gerçi bu verilerde Milli Eğitim Bakanlığı dışında açılan kurslar için hangi kurumca açılmışsa dipnot düşülerek o kurumca açıldığı bilgisi verilmekte iken Kur'an kursları ile ilgili böyle bir not düşülmemiştir. Yine Diyanet İşleri Başkanlığı verileri ile karşılaştırıldığında bazı yıllarda ise Milli Eğitim Bakanlığı kurslarının Diyanet İşleri Başkanlığınca açılan kurs sayılarının iki üç katı kadar olduğu da görülmektedir. İleride başka araştırmacıların bulacağı yeni bilgi ve belgelerle bu durumun netleştirileceğini makale yazarı ummaktadır.

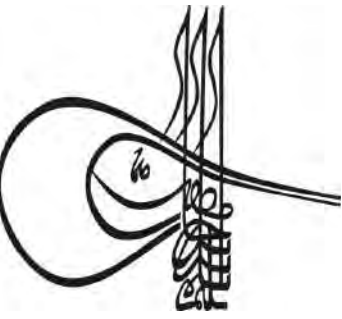
KAYNAKÇA

- ahaber, 01.04.2012 (<http://www.hakikat.com/dergi/109/bsyz10902.html>, erişim: 26.08.2015)
- Akyüz, Yahya (1989), *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, Ankara: Ankara Üni. Eğt. Bil. Fak. Yayınları
- Altınpınar, Mustafa (Antalya 1911-2008) ile 13 Mart 1915 tarihinde yapılan görüşme.
- Arslan, Ahmet Turan (1995), "Türkiye'de Din Eğitimi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7-8-9-10 (1989-1990-1991-1992), İstanbul, s. 155-176
- Ay, Mehmet Emin (2005), *Problemleri ve Beklentileriyle Türkiye'de Kur'an Kursları*, İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları
- Aybey Salih (2015), "Yaz Kur'an Kurslarının Din Eğitimi Açısından Fonksiyonelliği Üzerine Bir Araştırma", *Turkish Studies*, Volume 10/15 Fall 2015, p. 85-102
- Ayhan, Halis (2014), *Türkiye'de Din Eğitimi*, İstanbul: Dem Yayınları
- Bahçekapılı, Mehmet (2014), *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2012)*, İstanbul: İlke Yayınları
- Başkurt, İrfan (2007), *Din Eğitimi Açısından Kur'an Öğretimi ve Yaz Kur'an Kursları*, İstanbul: Dem Yayınları
- BCA, Tarih: 11.10.1925, Sayı: 2644, Dosya: 93-67, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 16.65..19.
- BCA, Tarih: 15.3.1924, Fon kodu: 51.0.0, Yer no: 2.1.31.
- BCA, Tarih: 2.5.1928, Dosya: 9020, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 102.667..21.

- BCA, Tarih: 2.5.1928, Dosya: 9021, Fon kodu: 30..10.0.0, Yer no: 102.667..22.
- BCA, Tarih: 25.4.1931, Dosya no: 14710, Fon kodu: 30.10.0.0, Yer no: 144.32.10.
- BIUM (Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü), *Maarif İstatistikleri 1940-41*, Yayın No: 199, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1943
- BİGM (Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü), *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yükseköğretim İstatistikleri 1945-1946*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1947
- BİGM, *Milli Eğitim İstatistikleri 1942-1943*, Ankara 1945
- BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yükseköğretim İstatistikleri 1946-1947*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1948
- BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yükseköğretim İstatistikleri 1947-1948*, Pulhan Matbaası, İstanbul 1949
- BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yükseköğretim İstatistikleri 1948-1949*, Türkiye Gazetecilik ve Matbaacılık AO Yeni Matbaa, Ankara 1950
- BİGM, *Milli Eğitim Meslek, Teknik ve Yükseköğretim İstatistikleri 1949-1950*, Doğu Ltd O Matbaası, Ankara 1952
- Cebeci, Suat (1996), *Din Eğitimi, Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*, Ankara: Akçağ Yayınları
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Stratejik Planlama ve Yönetimi Geliştirme Daire Başkanlığı, *Kur’an Kursları Listesi*
- Hakikat, S. 109, Ekim 2002
- Jaschke, Gotthard (1972), *Yeni Türkiye’de İslamlık*, Ankara: Bilgi Yayınevi
- Kocaman, Kasım (2013), “Yaygın Din Eğitimi İletişimi Sürecinde Hedef Kitlenin Özelliklerini Bilmenin Önemi” *Turkish Studies*, Volume 8/12 Fall 2013, p. 737-749, Ankara.
- Koç, Ahmet (2001), “Diyanet İşleri Başkanlığı ve Yaygın Din Eğitimi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S. 8, s. 139-170,
- Köroğlu, Cemile Zehra (2013), “Anadolu’da Dini Hayat: Bolvadin Glçesi Örneği”, *Turkish Studies*, Volume 8/5 Spring 2013, p. 491-514, Ankara.
- Köse, Faruk (1997), *Laik Vahşet*, İstanbul: Mektup Yayınları
- MEB (1949), *Milli Eğitim Düsturu*, c. 3, Yönetmelikler, İstanbul
- Öcal, Mustafa (1998), “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, S. 7, Bursa, s. 241-268
- Öcal, Mustafa (2004), “Türkiye’de Kur’an Eğitim ve Öğretiminde Görülen Gelişmeler ve Bir İcazetname Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 13, S. 2, Bursa, s. 81-140
- Resmî Gazete*, Tarih: 04.01.1932, S. 1993
- Ünsal, Bilal (2009), “Dünden Bugüne Hâfızlık ve Kur’an Eğitimi”, *Yeni Ümit Dinî İlimler ve Kültür Dergisi*, Yıl: 22, S. 84, İstanbul
- Zaman* 10.05.2013

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- Deniz, M. (2016). “Tek Partili Dönemde Açılan Kur’an Kursları / Koran Courses During One-Party Rule”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 11/6 Spring 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9406>, p. 1-16.

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 09.06.2016

✓ Accepted/Kabul: 09.07.2016

✍ Referees/Hakemler: Doç. Dr. Cemal ÇETİN – Doç. Dr. Melek ÖKSÜZ

This article was checked by iThenticate.

REFORM KARŞITLARI VE MUSTAFA REŞİD PAŞA: TANZİMAT FERMANI'NIN BEDELİ*

Ahmet DÖNMEZ**

ÖZET

Mustafa Reşid Paşa, II. Mahmud'un vefatı esnasında Londra'da elçilik görevini yürütüyordu. İstanbul'a döndüğünde reform karşıtları yeni padişah Abdülmecid'i onu idama zorladı. Ancak Abdülmecid bunu kabul etmedi ve Tanzimat Fermanı'nı hazırlaması için ona izin verdi. Mısır meselesinde İngiltere'nin desteğine ihtiyaç duyulması ve Reşid Paşa'nın İngilizlere yakınlığı Tanzimat'ın ilanı karşısında muhafazakâr cephenin sessiz kalmasını sağladı. Reşid Paşa, bu tarihten sonra hızlı reform sürecini başlattı. Fakat artarda gelen radikal değişimler, muhafazakârları huzursuz etmekteydi.

Mısır meselesi, 1840 yılı sonlarında artık çözüm aşamasına gelmişti. Bu durum, başta Hüsrev Paşa olmak üzere diğer reform karşıtlarını Reşid Paşa'yla olan hesaplarını kapatmak için harekete geçirdi. Reformların önü kesilmek istendi. Bu aşamada Reşid Paşa, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a yardım mesajları gönderiyordu.

Bu çalışma, Tanzimat Fermanı'nın hazırlayıcısı olan Reşid Paşa'ya karşı reform karşıtı muhafazakâr cephenin çevirdiği entrikaları ve onun 1841 yılında dışişleri bakanlığından düşürülmesi sürecini konu alır. Şimdiye kadar yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından yayınlanmamış olan Reşid Paşa'ya ait bir memorandum, bu çerçevede burada incelenecektir. Söz konusu memorandumda, Tanzimat reformlarının genel bir değerlendirmesi yapılmakta ve muhafazakârlara karşı İngiltere'den yardım talep edilmektedir. Osmanlı ve İngiliz resmî ve özel arşiv belgeleri ışığında ortaya konulacak yeni bilgilerin, Tanzimat dönemi araştırmaları literatürüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Reşid Paşa, Babıâli, Tanzimat Fermanı, Reform

* Bu makale, XVII. Türk Tarih Kongresi'nde sunulmuş olan “Reform Karşıtları ve Mustafa Reşid Paşa: Tanzimat Fermanı'nın Bedeli” adlı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Yrd. Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: ahmet76@yahoo.com

ANTI-REFORMISTS AND MUSTAFA RESHID PASHA: THE COST OF THE TANZIMAT EDICT

ABSTRACT

Mustafa Reshid Pasha was ambassador in London when Mahmoud II died. When he returned to Istanbul, opponents of reform forced the new sultan Abdulmecid for his death. However, Abdulmecid took him under his protection and let him prepare the Tanzimat Edict. The need to support Britain in Egyptian affairs and Reshid Pasha's close proximity to the British kept the conservatives silent to the declaration of the Tanzimat Edict. Reshid Pasha started a rapid reform process after this date. However, the radical changes were enough to disturb the conservatives.

The Egyptian issue came to the solution phase at the end of 1840. The given conjuncture prompted the anti-reformist led by Husrev Pasha to reckon with Reshid Pasha. The following reforms were put in jeopardy. At this stage, Reshid Pasha sent numerous help messages to the British Foreign Secretary Lord Palmerston.

This study is focused on intrigues against Reshid Pasha, the Tanzimat Edict author, by the anti-reformist conservative faction and the process of his dismissal from the foreign affairs ministry in 1841. The memorandum known to belong to Reshid Pasha, which so far has not been published by domestic and foreign researchers, will be examined in this context here. The memorandum provides an overview of the Tanzimat reforms which were made and requested assistance from England against the conservatives. The Ottoman and British public and private archives of the new information will be set forth in the light. It is expected that this study will provide a contribution to the literature in terms of the Tanzimat period.

STRUCTURED ABSTRACT

This article is about intrigues against Mustafa Reshid Pasha by the anti-reformist conservative faction and the process of reducing the foreign affairs ministry in 1841.

Reshid Pasha had submitted a memorandum about the necessary reforms in the Ottoman Empire to the British Foreign Secretary Lord Palmerston three months earlier before the proclamation of the Tanzimat Edict. The expressions located there were the nature of the message of the Tanzimat which would be announced shortly after. Reshid Pasha returned to Istanbul after the death of Mahmud II. And getting the approval of the new sultan Abdulmecid, he declared the Tanzimat Edict (November 3, 1839). After this date, he began to take radical steps that innovations envisaged in Tanzimat Edict to implement a row. The discomfort of opponents of the reform, including Husrev Pasha was increasing with each passing day. They were determined to pay him the cost of Tanzimat Edict and the reforms carried out recently.

The Egyptian matter was about to be solved by the end of 1840. Meanwhile, the enemies of Reshid Pasha were not only the opponents of the reform. Different groups wanted to remove him from the position in which he was located. These included Russia, Muhammad Ali Pasha, the Governor of Egypt, and France, his supporter, would come forward.

One of the most influential people to support Reshid Pasha in Istanbul in such an environment was the British Ambassador Lord Ponsonby. However, the British ambassador, who was experienced with recent events and due to the disputes between the ideas of the two, decided not to help him. As soon as the Egyptian issue was resolved completely, Reshid Pasha was dismissed from the foreign affair ministry mission (March 25, 1841).

Reshid Pasha, shortly before his dismissal (9 March), called a man named Jakob to go to London and to deliver a memorandum in French to Lord Palmerston. The memorandum provided an overview of the Tanzimat reforms which were being carried out and he requested assistance from England against the conservatives.

In the memorandum, he was thanking Lord Palmerston for giving back Syria to the Ottoman Empire by stopping M. Ali Pasha danger. He said that very few people hoped such a result could be obtained and added that the question where the stage reached "*Turkey is able to benefit from these advantages?*" should be answered. According to him, the Ottoman Empire itself would not benefit from the advantages offered by the European states because of various effects. So far, he himself had made some reforms to the country's interests and the administration. Silence of the opposition because of the time requirements and attention towards their foreign affairs of the country by foreign powers made it easier to put them into practice. With the expression of Reshid Pasha: "*Egypt issue scared the opposition, and turned the reforms into a drug no matter what all the innovations they had to drink*". However, after the settlement of the issue of Egypt, "*Gulhane Hatt-i-Sharif did not reach the intended destination; it failed even in principle*." Reshid Pasha accused the two groups as the cause of this failure. These were bigotry ulema and greedy government officials.

According to Reshid Pasha, bigotry of ulema forced everything available to pass the test of Islamic principles "*as a touchstone*". The ulema saw all old customs as an integral part of the religion of Islam and when any individual tried to touch them, scholars would consider it disrespect to holy values. They considered any attempted innovation as something that might be the cause scratching the root of Islam. In addition to this, if you wanted to ban forcing Christians to accept Islam and if you wanted to ensure freedom of religion, the scholars could not tolerate such a thing. They acted impatiently against the ones who wanted to prevent the persecution against the Christian population. With the expression of Reshid Pasha: "*Does it concern the abolition of the poll tax? They shout that there is not, and there should not be any equality between Muslims true-believers and Christians infidels, that the poll tax is the price of the blood of infidels and a sign of their slavery*".

On the other hand, the greediness of government officials was one of the major obstacles to implement the reforms. Those participating in this group had become accustomed to being rich at the expense of the public. They blamed all kinds of innovations useful for the country and they did not do anything at all on behalf of the Tanzimat and its supporters. While they were inciting ulema to oppose all forms of innovation, they were putting into practice new laws in the wrong way consciously. According to Reshid Pasha, if it continued, this trend would cause riots and unrest in Turkey. To prevent this, allied

European states should make the Sultan and the Sublime Porte intervene directly against the opposite.

Lord Palmerston did not remain unresponsive to the requests located in the memorandum. Because he thought that Reshid Pasha was a pioneer of the reform, and he knew what the pasha assumed a very important role in the modernization of the Ottoman Empire. After receiving the text, he sent Reshid Pasha protection instructions to the British ambassador in Istanbul and warned that if he was dismissed the opponents of reform would win. In this case, it would increase prejudice and opposing movements against the Christians. However, while the ambassador in Istanbul was trying to prevent the receipt of his dismissal, the Sultan and the Sublime Porte measured a way to exert pressure, he wanted him to engage in an action that would undermine the independence of the Ottoman Empire. However, when the memorandum reached Lord Palmerston, Reshid Pasha had already been dismissed. Lord Palmerston was very sorry that he could not prevent Reshid Pasha's dismissal.

After a while, Reshid Pasha was appointed to the Paris embassy by Abdulmecid. In this way, while Reshid Pasha was kept away from Istanbul, an experienced diplomat against anti-Ottoman policy in France was sent to Paris.

Reshid Pasha was the architect of the Tanzimat reforms and the leader of the innovative group. His lack of adverse effects to the reform process due to removing him from the Sublime Porte's management was inevitable. Indeed, as soon as he was taken from the foreign affairs ministry, opposing his reforms began to take over the management of the Sublime Porte. Although Abdulmecid did not change his attitude to supporting the Tanzimat reforms, his attitude did not prevent the occurrence of a slowdown in the implementation of the reforms to be implemented. This slowdown in the implementation lasted until Reshid Pasha's return to Istanbul from the Paris embassy and to his former position. First, during his foreign affair ministry in the end of 1845, then the determination of him as the Grand Vizier in 1846, re-reform efforts gained momentum. That case showed what a critical role Reshid Pasha played in the modernization work.

Reshid Pasha held various complaints about Mahmoud II and the Ottoman rulers in the memorandum prepared in 1839 and sought help from Lord Palmerston against them. However, he did not demand a clear response of the European states against the Ottoman government. In the memorandum in 1841 he called the allied European states, including Britain, for a direct intervention against the Ottoman government and the Sublime Porte. This change in his attitude could be explained with the extraordinary conditions in those days.

Lord Palmerston wanted the British ambassador to help Reshid Pasha but also gave instructions not to be in a movement to undermine the authority of the Sultan. This attitude was important for England to show the importance given to the Ottoman Empire's independence.

Reshid Pasha's dismissal was not the only pro-reform; it was related to the interests of many groups involved in the issue of injury.

Keywords: Mustafa Reshid Pasha, Sublime Porte, Tanzimat Edict, Reform

Giriş

Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat Fermanı'nın ilanından üç ay önce İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a Osmanlı Devleti'nde yapılması gereken reformlarla ilgili bir memorandum sundu. Orijinali İngiliz Milli Arşivi'nde bulunan bu belge ilk olarak Frederick Stanley Rodkey tarafından yayınlandı¹. Osmanlı'nın iç ve dış problemleri, bunların çözüm önerileri, padişah ve devlet adamlarının tutumlarına yönelik eleştiriler gibi hususlar burada ayrıntılı olarak yer almaktaydı. Memorandumun içeriği, kısa süre sonra ilan edilecek Tanzimat'ın habercisi niteliğindeydi.

İngiliz Milli Arşivi'nde yaptığımız araştırmalar sonucu, bu kez Tanzimat'ın ilanından bir buçuk sene sonra yine Lord Palmerston'a sunulan ve tespitlerimize göre yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından şimdiye kadar yayınlanmamış başka bir memorandum ortaya çıkartılmıştır. Reşid Paşa burada, Tanzimat'ın ilanından sonra yaşanan süreç, muhafazakâr cephenin yenilikleri engelleme çalışmaları gibi önemli konuları dile getirilmektedir. Ayrıca kendisini hariciye nazırlığından uzaklaştırmak isteyen reform karşıtlarına karşı Lord Palmerston'dan yardım istemektedir.

Söz konusu memorandumun ayrıntılarını aktarmadan önce, XIX. yüzyılın başlarında Babiâli'de etkili olan reform taraftarları ve karşıtlarının durumu hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

Tanzimat'ın İlanına Kadar Reform Taraftarları ve Karşıtlarının Durumu

II. Mahmud, tahta geçtiğinde devletini güçlendirmek için çeşitli alanlarda reformlar yapmak istiyordu. Ancak istediği yenilikleri serbestçe gerçekleştirmesinin önünde bazı engeller vardı. Bu engellerin en büyüğü olan Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra (1826), hızlı ve radikal reform dönemini başlattı. Artık reformları destekleyen ve uygulayan devlet adamları padişahın gözdesi oluyor, diğerleri ise gözden düşüyor ve görevlerini kaybediyorlardı. Bu durum, reform karşıtlarının kendilerini gizlemelerine ve hiç istemedikleri hâlde yenilikleri destekler görünmelerine sebep oldu. Bunların önde geleni, seraskerlik ve sadrazamlık makamında bulunan Hüsrev Paşa idi. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı ardından Rusların İstanbul'a gelmesi ve Hünkâr İskelesi Anlaşması'nın (8 Temmuz 1833) imzalanması, Babiâli'deki reform taraftarlığı ve karşıtlığının karakterini temelden etkiledi ve farklı özellikte gruplar ortaya çıkardı. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'nin hızla sürüklendiği uçurumdan bir takım yenilikler yaparak kendisini kurtarmasını istemeyen Mehmed Ali Paşa, Rusya ve Avusturya gibi devletleri destekleyen gruptu ki bunlar bu bağlantıları sebebiyle reform karşıtı oluyorlardı. Diğeriyse Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını arzulamayan İngiltere ve Fransa, ki reformlar konusunda Fransa'nın politikası İngiltere'den farklıydı, gibi devletleri destekleyenlerin oluşturduğu gruptu. Bunlarsa ister istemez reform taraftarı olmak durumunda kalıyorlardı. Böylece siyasi rekabetin etkisiyle reform karşıtlığı Rusya ve M. Ali Paşa destekçisi olmakla, reformları desteklemek de İngiliz taraftarı olmakla aşağı yukarı aynı anlama gelmeye başladı. 1836 yılına gelindiğinde Akif ve Pertev Paşalar Babiâli'deki iki hizbin lideri konumundaydı. Artık Akif Paşa ve hizbindekiler Rus taraftarı ve dolayısıyla reform karşıtıydı. Pertev Paşa ve grubundakiler ise İngilizlere yakın ve doğal olarak reform taraftarıydı. Pertev Paşa'nın himayesindekilere biri de Reşid Paşa'ydı. 1837 yılında Akif Paşa ve Pertev Paşa arasındaki çekişme artık doruk noktasına ulaşmıştı. Akif Paşa rakibini yok etmek için her türlü aracı kullanıyordu. Onu, Osmanlı'nın son dönemde yaşadığı yenilgilere sebep olmakla, İngiliz taraftarlığı yapmakla ve padişaha karşı suikast planı yapmakla suçluyordu. Sonunda Hüsrev Paşa ve Halil Rıfat Paşa'yı da ortak yaptığı bir tuzakla II. Mahmud'u bunlara inandırdı ve Pertev Paşa'yı

¹ Reşid Paşa'nın memorandumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz (Rodkey 1930: 251-257; Bailey 1970: 271-276; Dönmez 2011: 1-20).

görevden (Eylül 1837) aldırdı. Bir süre sonra da idam edilmesini sağladı. Reform taraftarlarının lideri artık Reşid Paşa'ydı. Osmanlı ve Mısır birlikleri 1839 yılında Nizip'te karşılaştı ve Osmanlı ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Bir hafta sonra da II. Mahmud vefat etti ve yerine oğlu Abdülmecid tahta geçti. Reşid Paşa bu sırada Londra'daydı. Dostları İstanbul'a dönmesi hâlinde düşmanlarının kendisini öldürteceği uyarıları yapan mektuplar gönderiyorlardı. Reşid Paşa, bir süre Londra ve Paris arasında mekik dokuduktan sonra, cülus töreni için çağrıldığı İstanbul'a gitme kararı aldı. İstanbul'da gerçekten de onun ölümünü arzu edenler vardı. Sadrazam Hüsrev Paşa, padişahın en büyük rakibi olarak gördüğü Reşid Paşa'nın idamını istemişti. Ancak babası Abdülmecid'i, Batı tarzı bir eğitimle ve açık görüşlü olarak yetiştirmişti. Abdülmecid, Reşid Paşa'yı korumasına aldı ve istediği reformları gerçekleştirme imkânı tanıdı. Hüsrev Paşa, Reşid Paşa'nın padişahın desteğini aldığını ve İngilizlerle yakınlığını görerek taktik değiştirdi ve Halil Rıfat Paşa ile birlikte ona yaklaşma ve bir süreliğine destek verme kararı aldı. Reform karşıtları, Mısır meselesi çözümü kavuşana kadar Reşid Paşa'nın reform çalışmalarına itiraz etmemek niyetindeydiler. Reşid Paşa, bu esnada Tanzimat Fermanı'nın metnini hazırladı ve kısa süre içinde Tanzimat'ı (3 Kasım 1839) ilan etti. Bu tarihten sonra Tanzimat'ın öngördüğü yenilikleri hayata geçirmek için üst üste radikal adımlar atmaya başladı. Başta Hüsrev Paşa olmak üzere reform karşıtlarının rahatsızlığı her geçen gün artıyordu. Tanzimat Fermanı'nı ilan ettirmenin ve son dönemde gerçekleştirilen reformların bedelini ona en yakın zamanda ödetmek konusunda kararlıydılar (Dönmez 2014: 66–271).

Tanzimat'ın İlanı Sonrası Reform Karşıtları ve Mustafa Reşid Paşa'nın Memorandumu

Mısır meselesi, başlarını İngiltere'nin çektiği müttefik Avrupa devletlerinin ortak müdahalesiyle 1840 yılı sonuna gelindiğinde artık sonuçlandırılmak üzereydi. Bu sırada Hariciye nazırı Reşid Paşa'nın düşmanı yalnızca içerideki reform karşıtları değildi. Osmanlı'nın güçlenmesini istemeyen bazı uluslararası güçler de onu bulunduğu pozisyonundan uzaklaştırmak istiyordu. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa bunlar arasında yer alıyordu. Mehmed Ali Paşa, Mısır İmtiyaz Fermanı metnini istediği gibi hazırlamayı, teklif ettiği rüşvete rağmen, reddeden Reşid Paşa'yı görevden aldirmek için tüm gücünü kullanmayı kararlaştırmıştı (NA, FO, 78/395/153, Ponsonby'den Palmerston'a, 29 Temmuz 1840; Cevdet 1953: 8; Kaynar 1954: 380; Finkel 2007: 401; Aksan 2010: 430; Kuran 1970: 702). Mısır valisinin destekçisi Fransa, Mısır meselesi konusundaki taleplerine karşı tavizsiz tutumu ve İngiliz politikasına yakınlığı sebebiyle onu birçok kez tehdit etmişti. Rusya, tüm yaptıkları çıkarlarına aykırı olan Rus düşmanı Reşid Paşa'yı görevden uzaklaştırmak için fırsat kolluyordu (PB, GRE/E/378/219, Mac. Guffog'tan Ponsonby'ye, Şubat-Mart 1841).

İçeride ise reform karşıtı muhafazakâr cephe, Mısır meselesinin çözüm aşamasına gelmesini fırsat bilerek daha 1840 yılı ortalarından itibaren Reşid Paşa'ya karşı harekete geçmişti. Buna karşılık Reşid Paşa, muhaliflerin lideri Hüsrev Paşa'yı rüşvet aldığı gerekçesiyle sadrazamlıktan (Haziran 1840) aldırmıştı. Hüsrev Paşa, önce yalısında oturmaya mecbur edilmiş, daha sonra ayaklanma hazırlığına giriştiği şüphesiyle sürgüne göndermişti (NA, FO, 78/394/116, Ponsonby'den Palmerston'a, 08 Haziran 1840; NA, FO, 78/395/143, Ponsonby'den Palmerston'a, 13 Temmuz 1840; Kaynar 1954: 220–222; Çelik 2013: 377–378, 380). Ancak Hüsrev Paşa güçlü biriydi ve kendisine yöneltilen bu hareketleri karşılıksız bırakmak niyetinde değildi. Temmuz ayına gelindiğinde Mehmed Ali Paşa, Hüsrev Paşa taraftarlarına maddi ve manevi destek vermeye, onları kışkırtmaya başladı. Bu kişiler, ulemayı da yanlarına alarak Reşid Paşa aleyhine muhalif cepheyi hızla genişlettiler ve reformlara, özellikle de Hristiyanlara karşı bir düşmanlık hareketi başlattılar. Valide sultanın da bu cepheye katıldığı yönünde söylentiler mevcuttu (NA, FO, 78/395/153, Ponsonby'den Palmerston'a, 29 Temmuz 1840). Bu esnada Tekirdağ'da sürgünde bulunan Hüsrev

Paşa, ayaklanma girişiminde bulunmaması için sıkı kontrol altında tutuluyordu (NA, FO, 78/395/159, Ponsonby'den Palmerston'a, 01 Ağustos 1840).

Bir süre sonra Reşid Paşa, padişahın çok genç ve tecrübesiz olmasından ve etrafını Mehmed Ali Paşa destekçilerinin sarmasından duyduğu rahatsızlığı açıkça ifade etmeye başladı (NA, FO, 78/395/168, Ponsonby'den Palmerston'a, Ağustos 1840). Padişahla hariciye nazırı arasında işlerin yolunda gitmediği açıktı. Çok geçmeden Saray Doktoru Mac. Guffog, Abdülmecid ve yakını Rıza Bey'in Reşid Paşa'yı artık sevmediğine ve padişahın yakında onu görevden alacağına yönelik bir istihbaratı İngiliz Elçisi Lord Ponsonby ile paylaştı (PB, GRE/E/378/214–216, Mac. Guffog'tan Ponsonby'ye, 02 Şubat 1841). Abdülmecid'in Reşid Paşa hakkındaki düşüncelerinin değişmesinde, onun ulemayı etkisizleştirme girişimleri, hükümdarlık yetkilerini kısıtlamak istemesi, reformlar konusundaki aceleci ve baskıcı tutumu etkili olmuştu (PB, GRE/E/481/37/7, Ponsonby'den Palmerston'a, 01 Şubat 1841). Mac. Guffog mart ayı başında, “*Açıkça görünüyor ki sultan, Reşid Paşa'dan son derece rahatsız ve onu en kısa zamanda görevden almaya karar verdi.*” sözleriyle hariciye nazırının azlinin yakın olduğunu haber verdi (PB, GRE/E/378/221, Mac. Guffog'tan Ponsonby'ye, 04 Mart 1841). Buna karşın sadece iki gün sonra padişah, hizmetlerinden dolayı Reşid Paşa'ya kendi elleriyle iftihar nişanı taktı ve yüklü miktarda para hediye etti (NA, FO, 78/432/90, Ponsonby'den Palmerston'a, 09 Mart 1841; Baysun 1999: 735; Kaynar 1954: 384–386). Dışarıdan bakıldığında Abdülmecid'le Reşid Paşa arasındaki buzlar erimiş gibi görünüyordu. Ancak kısa bir süre sonra Reşid Paşa, ticaret kanunu görüşmelerinde kanunun hükümlerine itiraz eden ulemaya “*Şeriatın bu konuda yapabileceği bir şey yoktur.*” ifadesini kullanarak, kendisini sevmeyenlerin eline büyük bir koz vermiş oldu. Ulema, bu sözlerle Kuran'a saygısızlık yapıldığını söyleyerek, buna izin verildiği sürece görüşmelere bir daha asla katılmayacaklarını açıkladılar (NA, FO, 78/433/128, Ponsonby'den Palmerston'a, 07 Nisan 1841; Lewis 2004: 110; Ahmet Lütfi Efendi 1999: 1099; Temperley 1936: 163; Guizot 1864: 105; Finkel 2007: 402). Mac. Guffog, Reşid Paşa'nın görevden alınmasına karar verildiğini, hatta azil yazısının hazırlandığını 25 Mart'ta İngiliz elçisine bildirdi (PB, GRE/E/378/224, Mac. Guffog'tan Ponsonby'ye, 25 Mart 1841). Bu olaydan üç gün sonra Reşid Paşa ve onu destekleyen Ticaret Nazırı Ahmed Fethi Paşa'nın azledildikleri (28 Mart 1841) ilan edildi. Hariciye nazırlığına ise Reşid Paşa'nın grubundan Sadık Rıfat Paşa getirildi (NA, FO, 78/432/117, Ponsonby'den Palmerston'a, 28 Mart 1841)².

Reşid Paşa, kısa bir süre önce (9 Mart), Londra'ya gitmek üzere olan Jakob adında bir kişiyi yanına çağırarak onun aracılığıyla Lord Palmerston'a Fransızca bir memorandum göndermişti³.

Reşid Paşa memorandumda, Osmanlı Devleti'ni Mehmed Ali Paşa tehlikesinden kurtararak Suriye'yi padişaha iade ettiği ve “*imparatorluğu uzun bir süredir içine düşmüş olduğu karanlıktan kurtar*”dığı için Lord Palmerston'a teşekkür ediyordu. Böyle bir sonucun elde edilebileceğini çok az kişinin umduğunu belirtiyor ve gelinen aşamada Osmanlı'nın bu avantajlardan faydalanamayacağı sorusunun cevaplanması gerektiğini ifade ediyordu. Reşid Paşa'ya göre, Osmanlı Devleti çeşitli sebeplerin etkisiyle Avrupa devletlerinin kendisine sunduğu avantajlardan faydalanamayacaktı. Şimdiye kadar kendisi, ülkenin ve yönetimin çıkarları için bazı reformlar yapmıştı. Zamanın şartları sebebiyle muhalefetin sessiz kalması ve dış güçlerin dikkatini ülkenin

² Reşid Paşa'nın görevden alınışıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz (Cevdet 1953: 8–9; Kaynar 1954: 380–387; Bailey 1970: 201–205; Engelhardt 1999: 51–53; Baysun 1999: 734–735; Kuran 1970: 701–702; Beydilli 2006: 348). Reşid Paşa'nın azline dair resmî yazı, 31 Mart tarihlidir (Kaynar 1954: 385).

³ Reşid Paşa'nın Jacob'a bu görevi vermesi ve İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından getirdiği bilginin kabul görmesi onun itimad edilen bir kişi olduğunu göstermektedir. Jacob, memorandumunu nasıl ve ne şekilde aldığıın ayrıntılarını açıklamamış, yalnızca Reşid Paşa beni çağırdı ve bunu size iletmememi istedi ifadesini kullanmıştır (NA, FO, 78/465, Reşid Paşa'nın Memorandumu, 09 Mart 1841).

dış meselelerine yöneltmesi, bu yenilikleri uygulamaya koymasını kolaylaştırmış ve “*Türk-Mısır meselesi muhalefetin gözünü korkutarak, tüm yenilikleri ne pahasına olursa olsun içmek zorunda oldukları bir ilaca dönüştür*” müştü⁴. Fakat bir süre sessiz kalan muhalefet artık harekete geçmeye başlamıştı. Bunlar, kendi prensiplerinin de dışına çıkarak her şeye zarar veriyorlar ve adaletsiz bir sistem sürdürüyorlardı. Mevcut yönetim bir bozukluk içindeydi ve halk bu yüzden umutsuz durumdaydı. Bu kötü gidişi ve muhalefetin etkisini müttefik Avrupa devletlerinden başka hiç bir güç engelleyemezdi. Reşid Paşa, sözlerine şu şekilde devam ediyordu: “*Gülhane Hatt-ı Şerifi amaçlanan hedefine ulaşamadı; prensipte bile başarısızlığa uğradı. Bunun sebebi neydi? Bunun sebebi ulemanın taassubu ve aç gözlü yöneticilerin Gülhane Hatt-ı Şerifi’ni kendi çıkarlarına aykırı görmeleridir*”⁵.

Reşid Paşa’ya göre, ulemanın taassubu mevcut her şeyi “*bir mihenk taşı gibi*” İslâm’ın prensiplerinin testinden geçmeye zorluyor, ulema tüm eski adetlere İslâm dininin ayrılmaz bir parçası gözüyle bakıyordu. Herhangi bir kişi ne zaman bunlara dokunmaya kalksa, onlar bunu kutsal değerlere bir saygısızlık olarak kabul ediyorlardı. Ulema, yapılmak istenen bir yeniliğe, İslâm’ın kökünün kazınmasına sebep olabilecek bir kötülük gözüyle bakıyordu. Mesela cizye kaldırılmak istense şöyle haykıracaklardı: “*Müslümanlar ve Hristiyan kâfirler arasında herhangi bir eşitlik söz konusu olamaz; cizye, gayrimüslimlerin kan parasıdır ve onların köleliliğinin bir işaretidir*”⁶. Ayrıca Hristiyanların İslâm dinini kabule zorlanması yasaklanmak ve din özgürlüğü sağlanmak istense, ulema böyle bir şeye tolerans göstermezdi. Hristiyan nüfusa karşı yapılan zulümleri engellemeye çalışanlara karşı ise tahammülsüzce davranıyorlardı. Bir kişi ulemanın sürdürmekte olduğu barbarca hareketlere karşı çıkmak isterse, bu kişi sapkınlıkla suçlanıyor ve her yerde kin beslenen ve nefret edilen bir kişiye dönüştürülüyordu.

Reşid Paşa memorandumda, reformların karşısındaki en büyük ikinci engeli yöneticilerin açgözlülüğü olarak göstermekteydi. Ona göre, bu grupta yer alanlar halk pahasına zengin olmaya alışmışlardı. Bunlar ülkeye yararlı her türlü yeniliği ayıplıyor ve Tanzimat’ın destekçilerini korumak adına hiç bir şey yapmıyorlardı. Bir yandan ulemayı yeniliklere karşı çıkmaları için kışkırtıyorlar, diğer yandan yeni kanunları bilerek yanlış bir şekilde uyguluyorlardı. Halk ise bunların “*barbarlığı*” sebebiyle çoğu kez acı çekiyordu. Canları ve malları onları yönetenlerin merhametine kalmıştı.

Abdülmecid ise henüz çok gençti ve devleti yönetmeye yetecek bilgi ve tecrübeden yoksundu. Etrafındaki kişilerce kolayca yönlendiriliyordu ki bu kişiler eski sisteme göre yetişmiş kişilerdi. Bunların adaletsizliği ve despotluğu yüzünden Osmanlı’da sefalet hüküm sürmekteydi. Kanunlar yaptırım gücüne sahip değildi. Cahillik, kıskacılık, fanatiklik ve barbarlık içindeki bu yöneticiler devleti idare ve kanunları hazırlama mevkiinde buluyordu. Bu gidişat devam ettiği takdirde Osmanlı’da ayaklanmalar ve karışıklıklar çıkacaktı⁷. Bu durumda, ya Rusya ve

⁴ “D’ailleurs, la question Turco-Egyptienne avait tellement intimidé l’opposition que toute innovation lui paraissait une pilule à avaler à tout prix”.

⁵ “Le Hattı Sherif du Gulhané n’a pas atteint le but proposé; il a été même avorté dans son principe. Quelle en était la cause? La cause en était que le fanatisme des Ulémas, la jalousie et l’avidité des employés de l’état le trouvaient contraire à leur intérêt”.

⁶ “Ils crient qu’il n’y a pas et qu’il ne devrait pas y avoir d’égalité entre les Islames vrai-croyants et les chrétiens infidèles; que la capitation est le prix du sang des infidèles et la marque de leur esclavage”.

⁷ Mac. Guffog’un Sisam Prensi Vogorides’ten aldığı bilgiye göre danışmanı Fransız Cor, Reşid Paşa’nın reform planları üzerinde son derece etkiliydi. Cor, bir süre önce, eğer altı ay içinde medeniyet alanında kayda değer bir ilerleme sağlanamazsa, Osmanlı Devleti’nde bir ayaklanmanın patlak vermesinin kaçınılmaz olduğunu söylemişti (PB, GRE/E/378/208, Mac. Guffog’tan Ponsonby’ye, 24 Ocak 1841). Lord Ponsonby, bu istihbaratı almasının ardından Lord Palmerston’a gizli ibareli bir rapor gönderdi. Elçiye göre, Reşid Paşa reform planlarına bu şekilde devam ettiği takdirde Osmanlı’da kanlı bir ayaklanmanın baş göstermesi kaçınılmazdı. Çünkü Türkler ulemaya ve eski kurumlara, kötü bile olsalar, bağlı kişilerdi. Görüldüğü gibi Reşid Paşa memorandumda görevden alınırca ayaklanmalar çıkacağını öne

Yunanistan ile olan sınırlar Türkler tarafından korunacak ya da komşu ülkelerin askerî güçleri yardıma çağrılacaktı. İkincisi gerçekleştiği takdirde bu, Osmanlı'nın sonu olacaktı. Osmanlı Devleti'nin görünürde bir düşmanı yoktu. Ancak “*özgürlük çılgınları yükseldiğinde ve silah sesleri ülkenin herhangi bir yerinde duyulmaya başladığında düşmanlar ortaya çıkacak*”⁸. Mevcut gidişat bunu kaçınılmaz kılmaktaydı. Yalnızca müttefik Avrupa devletleri gerekli talimatları vererek, bu felaketi önleyebilirdi. Bu gerçekleşmeden, Osmanlı Devleti'nin idaresi mümkün değildi. Akılcı ve doğru bir yönetim olmaksızın, imparatorluğun varlığını sürdürmesi hayal olacaktı.

Reşid Paşa, muhalefetin faaliyetlerini engellemek için Avrupa devletlerinin padişaha ve Babiâli'ye doğrudan müdahale etmesini istiyordu. Çünkü ona göre Osmanlı'nın çıkarları bunu gerektiriyordu. Bu, hem Osmanlı hem de tüm Avrupa için hesap edilemez avantajlar sağlayacaktı. Avrupa devletleri, “*yıkıcı olaylar meydana gelmeden ve imparatorluğu yıkmadan*” bir an önce reform karşıtlarına müdahale etmeliydi (NA, FO, 78/465, Reşid Paşa'nın Memorandumu, 09 Mart 1841).

Yukarıda ayrıntıları verilen memorandum Lord Palmerston'a ulaştığında, Reşid Paşa'nın makamını koruması için yapılabilecek artık bir şey kalmamıştı. Ancak dışişleri bakanı onun bu yardım çağrılarına tepkisiz kalmadı. Çünkü Tanzimat Fermanı'nın temel prensiplerini ortaya koyan bir kişi olarak, onu reformların öncüsü olarak görüyor ve modernleşme sürecinde ne derece kritik bir rol üstlendiğini biliyordu. Osmanlı yönetim ve adalet sisteminde, kişi hürriyetlerinde önemli adımlar atılmasını sağlayan Reşid Paşa'nın azledilmesi durumunda muhafazakârların desteklediği kişiler iktidara gelecek, Hristiyanların kazanımları kaybedilecek ve onlara karşı önyargı ve aleyhte hareketler artacaktı. Bu yüzden Lord Ponsonby'den, Reşid Paşa'yı düşmanlarına karşı korumasını istedi. Bununla birlikte padişaha ve Babiâli'ye ölçülü şekilde baskı yapılmalı, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını zedeleyecek bir harekete girilmemeliydi (NA, FO, 195/181/64, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 01 Nisan 1841). Bu yazıda yer alan ifadeler, Reşid Paşa'nın memorandumunun Lord Palmerston üzerinde etkili olduğunu açıkça göstermekteydi. Dışişleri bakanı, ertesi gün gönderdiği özel mektubunda, Reşid Paşa'nın reformlar için tek başına verdiği mücadeleye hayran olduğunu yazarak, onun için elinden geleni yapmasını İngiliz elçisinden tekrar talep etti. Ancak bunu yaparken belli bir sınırı geçmemeliydi. Çünkü padişah tüm baskılara karşın isteklerini reddedebilirdi ki bu takdirde, daha sonra kolayca kabul ettirebilecekleri bazı taleplerin kapısı önceden kapanmış olacaktı (PB, GRE/E/481/11/37, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 02 Nisan 1840).

Gerçekten de o günlerde Reşid Paşa'yı destekleyebilecek, saray ve Babiâli üzerinde en etkili kişilerden biri Lord Ponsonby'ydi. Oysa İngiliz elçisi, son dönemde yaşanan bir takım olaylar ve aralarındaki fikir anlaşmazlıkları sebebiyle makamını koruma konusunda ona yardım etmeme kararı almıştı⁹. Lord Ponsonby dışişleri bakanına, daha şubat ayı başında, Reşid Paşa'yla ilgili

sürerken, İngiliz elçisi bunun tam tersini savunuyordu (PB, GRE/E/481/37/8, Ponsonby'den Palmerston'a, 01 Şubat 1841).

⁸ “*Mais il y en aura quand le cri de la liberté et les bruits des armes retentissent dans certains coins de la Turquie*”.

⁹ İngiliz elçisinin Reşid Paşa'ya karşı düşüncelerinin değişmesi ve ona tavır almasının bazı sebepleri vardı. Öncelikle Lord Ponsonby'nin reform anlayışı Reşid Paşa ve hatta Lord Palmerston'unkinden farklıydı. İngiliz elçisi, Mısır meselesi ve Rus tehdidi halledilmeden hızlı reform adımları atılmasını yanlış buluyordu. Ayrıca Reşid Paşa'nın reformlarda kişisel çıkarları olduğunu düşünüyordu. Diğer yandan 1840 yılı başında Rus taraftarı olmakla suçladığı Rum patriğini görevden almakta tereddüt ettiği için ona darılmıştı. Aslında Reşid Paşa, bu mesele yüzünden İngiliz elçisiyle arasının açılmaması için çok gayret etmişti. Ancak bir yandan da İngilizlerin her istediğini yapıyor eleştirilerine engel olmaya çalıştığından konuyu ağırdan almak ve tahkikat sonucunu beklemek zorunda kalmıştı (BOA, C. HR, 7131; BOA, İ. HR, 127; BOA, İ. HR, 93, 07 Şubat 1840). Diğer bir problem Reşid Paşa'nın etrafında Fransız danışmalar bulundurması ve reformlar konusunda bunlara danışmasıydı. Son olarak Lord Ponsonby, Mısır İmtiyaz Sözleşmesi'nin taslak metnini görmek isteğinde, padişah izin vermiyor gerekçesiyle bu talebini yerine getirmeyen Reşid Paşa'ya çok kızmış ve bunun İngiliz elçiliğine açık bir saygısızlık olduğunu söylemişti (PB, GRE/E/481/29/58–61, Ponsonby'den Palmerston'a, 29 Mayıs

görüşlerini içeren gizli ibareli bir mektup göndermişti. Burada, Reşid Paşa'nın görevden alınmasının muhtemel olduğunu, böyle bir hareketi desteklemese de buna engel olmayacağını bildirerek bu şekilde davranmasının sebeplerini açıklamıştı. Buna göre düşmanları ve Reşid Paşa karşılıklı olarak entrika çevirmektedirler. Reşid Paşa, halkı rahatsız edecek zamansız birçok reform başlatmıştı ve etrafındaki Fransızlar, onu bu faydasız şeyleri yapması için cesaretlendiriyordu. O, reformları başarıyla yürütebilecek güçlü bir karaktere sahip değildi. Koşullar uygun olduğunda cesur, kötüleştiğinde ise korkak bir kişiliğe dönüşüyordu. Reşid Paşa, kendi refahı için İngiltere'ye artık ihtiyacı kalmadığını düşündüğünde İngilizlerin ona güvenmesi mümkün olmayacaktı. İngiliz elçisi sözlerine şöyle devam ediyordu: “Sultan, ulemayı yıkmak, saltanat yetkilerini kısıtlamak ve Fransa'nın yönetim biçimini/meşrutiyeti Osmanlı'ya uygulamak istediği için Reşid'e son derece kızgın ve endişeli. Bunu biliyorum çünkü sultan bu konuda bana kendisi şikâyetinde bulundu. Reşid karşı koyarken, sultana onun babasından daha büyük bir tiran olduğunu söyleyerek aptalca bir iş de yaptı”. Buna karşılık elçi, hükümetinde sağduyulu kişileri bulundurmasını Abdülmecid'e tavsiye etmişti¹⁰. Lord Ponsonby, Reşid Paşa'nın padişaha karşı takındığı bu tavrı büyük bir hata olarak görüyor ve böyle bir hatadan sonra herhangi bir yöneticinin görevinde kalmasının mümkün olamayacağını düşünüyordu. Reşid Paşa'ya makamını koruması için gerekli tavsiyeleri yapmıştı. Artık onu korumak adına girişimde bulunup, iyi ilişkiler içinde olduğu padişah üzerindeki nüfuzunu kaybetmek istemiyordu. İlginçtir ki İngiliz elçisi, Reşid Paşa'yı bir yandan zeki, dürüst, iyi niyetli biri olarak tanımlıyor ve onu sevdiği için onun hakkında objektif davranamayacağını söylüyor, bir yandan da onu dinî ve ahlaki bakımdan zayıf bir kişilik olarak tanımlıyor ve onun Türk'ten çok Fransız'a benzediğini öne sürüyordu. Lord Ponsonby'ye göre Reşid Paşa, halk üzerinde etkinliğini koruyan ulemayla çatışmamalı, sadece idari konularda reformlar yapmalı ve bunu yaparken Tanzimat Fermanı'nın çizdiği çerçevenin dışına çıkmamalıydı. Aksi hâlde bu gidişat, kanlı bir ayaklanmayla sonuçlanabilirdi. Reşid Paşa görevden alınırsa bu, onun başarıya ve övgüye düşkünlüğü ve etrafındaki dalkavuk Fransızlar yüzünden olacaktı (PB, GRE/E/481/37/7–8, Ponsonby'den Palmerston'a, 01 Şubat 1841).

Lord Palmerston İngiliz elçisine cevabında, onun Reşid Paşa hakkındaki düşüncelerinden bazısına katıldığını ifade etti. Dışişleri bakanına göre gerçekten de Reşid Paşa etrafındaki kişilerce çok kolay etki altında bırakılabiliyordu. İngiltere'nin düşmanlarını, özellikle de Fransızları, yakınında tutarak büyük hata yapıyordu. Kâğıt üzerinde kalan birçok reform yapmıştı. Bazen yenilerine girişmeden, bu reformların uygulanışını ve sonuçlarını görmek için durmasını bilmeliydi. Bununla birlikte Reşid Paşa, Avrupa seviyesinde aydın bir kişiydi ve Osmanlı'yı nasıl ilerletebileceğini biliyordu. İngiltere'de bile bazen reform yapmak zorken, Reşid Paşa'nın yalnız başına ve yeterli araçlardan yoksun olarak reformlar gerçekleştirebilmesi hayranlık uyandıracak bir durumdu. Lord Ponsonby'nin korktuğu gibi, onun sonu ayaklanmaya varabilecek çok fazla sayıda ve radikal reformlar yapacağını düşünmüyordu. Dışişleri bakanının asıl endişesi, gerekli tüm reformların yapılamaması ya da yapılanların kâğıt üzerinde kalmasıydı. Osmanlı gibi demokratik olmayan bir yönetimin geçerli olduğu bir ülkede, özellikle adalet alanında reformların gerçekleştirilmiş olması çok önemliydi. Reformların başlatılmasının değerinin bilinmesi gerekiyordu. Bunlar zaman içinde tam olarak uygulamaya geçeceklerdi. Lord Palmerston, Reşid Paşa'nın görevden alınması durumunda bağınaz, eğitimsiz bir kişinin onun yerine geçmesinden ve İngiltere'nin desteklediği kişilerin gerçekleştirdiği reformların tümünü iptal etmesinden endişe ediyordu (PB, GRE/E/481/11/35–36, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 02 Nisan 1841).

1840; PB, GRE/E/378/207–208, Mac. Guffog'tan Ponsonby'ye, 24 Ocak 1841; NA, FO, 78/431/43, Ponsonby'den Palmerston'a, 16 Şubat 1841; NA, FO, 78/431/45, Ponsonby'den Palmerston'a, 19 Şubat 1841; PB, GRE/E/608/119, Ponsonby'den Stürmer'e, 22 Ocak 1840; PB, GRE/E/608/141, Ponsonby'den Stürmer'e, Şubat 1840; BOA, İ. HR, 93, 07 Şubat 1840; NA, FO, 195/89, Ponsonby'den Palmerston'a, 02 Mart 1840; Ahmed Lütfi Efendi 1999: 1048–1049).

¹⁰ İngiliz elçisi mektubunda açıkça ifade etmese de Reşid Paşa'nın görevden alınmasını Abdülmecid'e tavsiye ettiğini veya bunu güçlü bir şekilde ima ettiğini söyleyebilmek mümkündür.

Reşid Paşa'nın görevden alınması sırasında sessiz kalan Lord Ponsonby, dışişleri bakanının 1 ve 2 Nisan tarihli talimatlarını aldıktan sonra bir isteğinin olup olmadığını öğrenmesi için Mac. Guffog'u Reşid Paşa'ya gönderdi. Mac. Guffog, Reşid Paşa'nın ruh hâlini çok tedirgin ve panik hâlinde olarak tasvir ediyordu. Ona göre Reşid Paşa, moralini tümüyle kaybetmişti ve geleceği hakkında çok endişeliydi. Herhangi bir yere vali olarak atanmak istemiyorsa da Londra elçiliğini kabul edebileceğini söylemişti. İngiliz elçisinin, kendisine hangi görevin verileceğini Babiâli'ye sormasını rica etmekteydi (PB, GRE/E/378/226, Mac. Guffog'tan Ponsonby'ye, 09 Nisan 1841).

Lord Palmerston, Reşid Paşa'nın azledildiğini ancak 19 Nisan'da öğrenebildi. Buna engel olamadığı için çok üzülmüştü. Kısa süre sonra Viyana'daki İngiliz elçisinden dışişleri bakanlığına, Reşid Paşa'nın hayatının tehlikede olduğu ve yaşayıp yaşamadığının dahi bilinmediği yönünde bir uyarı yazısı ulaştı. Bunun üzerine Lord Palmerston, Reşid Paşa'yı koruyacak tedbirleri almasını ve saray ve Babiâli'yi ona zarar verecek bir harekete kalkışmamaları konusunda uyarmasını İstanbul elçisinden istedi. Ayrıca elçiye, devletin idaresinin iyileştirilmesi amacıyla çıkarılan tüm kanunları yürütmesi için Osmanlı hükûmetine gerekirse baskı uygulaması talimatını verdi (NA, FO, 195/181/91, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 21 Nisan 1841; NA, FO, 195/181/92, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 21 Nisan 1841). Ertesi gün gönderdiği özel mektubunda ise, reformları iptal etmek ve eski sisteme dönmek isteyenlerin iktidara gelmeyeceğini umduğunu belirtti. Bunlar yapacaklarıyla asıl zararı padişaha vereceklerdi. Çünkü reformlardan geriye dönüş olduğu takdirde, Avrupa Abdülmecid'i desteklemekten vazgeçecekti ve gerçek reformcunun Mehmed Ali Paşa olduğunu savunanların iddiaları doğrulanmış olacaktı (PB, GRE/E/481/11/50, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 22 Nisan 1841).

Lord Palmerston, müttefik güçlerin saray ve Babiâli'ye müdahale etmesine yönelik Reşid Paşa'nın çağrılarına ise sessiz kalmayı tercih etti. Bunda, Reşid Paşa'nın görevden alındığını çok geç öğrenmesi, Osmanlı'nın bağımsızlığına zarar verecek herhangi bir dış müdahaleye sıcak bakmaması ve İngiliz elçisinin ona karşı tavır alması etkili olduğu gibi, Reşid Paşa'nın Meternik'le gizli bir işbirliği içine girdiğine dair şüpheleri de etkili olmuştu. Lord Palmerston, Meternik'in Reşid Paşa'yı ve reformları korumak konusunda son dönemde takındığı aşırı kaygılı tavrı şüpheli buluyor, onun Reşid Paşa'yla bir entrika içine girdiğini düşünüyordu (PB, GRE/E/481/11/36, Ponsonby'den Palmerston'a, 02 Nisan 1841)¹¹.

¹¹ Meternik, 18 Mart'ta Avrupa devletlerinin Reşid Paşa'yı koruması gerektiği, aksi takdirde radikal güçlerin Osmanlı'da iktidarı ele geçireceği ve böyle bir şeyin sadece Fransa'nın faydasına olacağı uyarısını yapmış ve İstanbul'daki elçisine Reşid Paşa'nın görevden alınmasını engelleme talimatı vermiştir. Avusturya Elçisi Stürmer, bu hususta İngiliz elçisine işbirliği teklif etmiş; tatminkar bir yanıt alamayınca bu konuda ona güvenemeyeceklerini Viyana'ya rapor etmiştir (NA, FO, 78/195/181/65/1–2, Meternik'ten Esterhazy'ye, 18 Mart 1841). Prens Esterhazy ise Lord Palmerston'a, Reşid Paşa'nın azledilmesi durumunda gericilerin işbaşına geçerek Tanzimat'ı ortadan kaldıracaklarını, bunu engellemek için İstanbul'daki elçilerinin işbirliği yapması gerektiğini söylemiştir (NA, FO, 78/195/181/64, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 01 Nisan 1841). Reşid Paşa, 9 Mart tarihli memorandumuna benzer bir memorandumu ve reform planlarını içeren üç adet yazıyı 10 Mart'ta Meternik'e de göndermiştir. Burada müttefik Avrupa devletlerine, önerdiği reformlarla ilgili İstanbul'da bir konferans toplamalarını, alınacak kararları uygulamadığı takdirde padişahı Osmanlı'yı parçalamakla tehdit etmelerini ve kararlar uygulanıyorsa kadar Boğaz'da savaş gemisi bekletmelerini tavsiye etmektedir (Sedivy 2012: 265, 277–282). Meternik'in Reşid Paşa'yı korumak istemesi, bu konuda gizli bir hesabının bulunmasıyla ilgili olabileceği gibi, onun düşüşü durumunda Babiâli üzerinde Fransız nüfuzunun artacağı kaygısıyla da ilişkili olabilir. Çünkü Viyana'da, o güne dek Fransız politikasına muhalefet eden Reşid Paşa'nın görevden alınışı Fransa'nın kazançlı çıktığı bir gelişme olarak yorumlanmıştır (NA, FO, 78/195/181/105, Bulwer'den Palmerston'a, Nisan 1841). Baysun, Reşid Paşa'nın düşüşünde Mehmed Ali Paşa ile aradaki ihtilafın büyümesini engellemek isteyen Avusturya elçisinin rol oynadığını bildirmektedir (Baysun 1999: 735). Aynı şekilde Rodkey ve Kutluoğlu da Meternik'in Mısır meselesinin bitirilmesi önünde Reşid Paşa'yı bir engel olarak gördüğünü, Stürmer'in talebiyle Reşid Paşa'nın görevden alındığını ifade etmektedir (Rodkey 1924: 226; Kutluoğlu 1998: 185). Sedivy ise, isabetli olarak, Meternik'in Reşid Paşa'yı görevden aldırıldığı iddialarına karşı çıkmakta ve aksine onu korumaya çalıştığı düşüncesini savunmaktadır (Sedivy 2012: 259–276). Gerçekten de Meternik'in girişimleri yanı sıra, Viyana'daki İngiliz elçisinin Reşid Paşa'nın azil sebebinin kimsenin bilmediğini ve herkesin onun hayatından endişe ettiğini ifade etmesi, Avusturya'nın bu işte rolü olduğu iddialarının

Reşid Paşa'nın hariciye nazırlığından alınması ardından, müttefik Avrupa devletlerinin girişimleri sonucu, Mehmed Ali Paşa'nın Mısır İmtiyaz Fermanı'nın bazı maddelerinin değiştirilmesi isteği yeni bir fermanla (24 Mayıs) karşılandı (Kutluoğlu 1998: 186–187). Böylece Mısır meselesi tamamen bitirilmiş oldu¹².

Bu tarihten sonra Avrupa diplomasi çevrelerinde ve İstanbul'da, Reşid Paşa'nın hayatına ve geleceğine yönelik endişeli bekleyiş bir süre daha devam etti. Ancak aslında Abdülmecid onu öldürtmek niyetinde değildi. Nihayet temmuz ayında beklenen kararı verdi ve onu Paris elçisi olarak atadı. Bu sayede bir yandan Reşid Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmış, diğer yandan deneyimli bir diplomatı Fransa'nın son dönemdeki Osmanlı karşıtı politikalarına karşı Paris'e göndermiş oldu (PB, GRE/E/378/232–233, Mac. Guffog'tan Ponsonby'ye, 01 Temmuz 1841; NA, FO, 78/436/235, Ponsonby'den Palmerston'a, 13 Temmuz 1841; Baysun 1999: 735; Kaynar 1954: 387–392). Sadık Rıfat Paşa, Reşid Paşa'nın İstanbul'dan ayrılmasından sonra görevinde uzun süre kalamadı. Hariciye nazırlığına İbrahim Sârim Paşa (Ocak 1842) getirildi (Süreyya 1996: 1482). İbrahim Sârim Paşa, Reşid Paşa'nın muhalifleri arasında yer alıyordu.

Sonuç

Reşid Paşa, yenilikçi grubun lideri ve Tanzimat reformlarının mimarıydı. Onun Babiâli'nin yönetiminden uzaklaştırılmasının reform sürecine olumsuz yansımalarının olmaması mümkün değildi. Gerçekten de onun düşüşü ardından reform karşıtları Babiâli'nin yönetimini ele geçirmeye başlamıştır. Abdülmecid, Tanzimat reformlarını destekleyen tavrında bir değişikliğe gitmemişse de onun bu tutumu, reformların uygulanmaya geçirilmesinde yavaşlama yaşanmasını engellemiştir. Söz konusu yavaşlama, Reşid Paşa'nın Paris elçiliğinden İstanbul'a, eski görevine dönüşüne kadar sürmüştür. Onun, İngiliz Elçisi Lord Stratford Canning'in ısrarıyla 1845 yılı sonlarında eski görevine iade edilmesi ve 1846 yılında sadrazamlığa tayininden sonra reform çalışmaları yeniden ivme kazanmıştır. Bu durum, Reşid Paşa'nın modernleşme çalışmalarında oynadığı kritik rolü göstermektedir.

Reşid Paşa, 1839 yılında hazırladığı memorandumda II. Mahmud ve Osmanlı yöneticileri hakkında çeşitli şikâyetlerde bulunmuş ve bunlara karşı Lord Palmerston'dan yardım istemiştir. Ancak Avrupa devletlerinin Osmanlı yönetimine açık bir müdahalesini talep etmemiştir. 1841 yılındaki memorandumda ise başta İngiltere olmak üzere diğer müttefik Avrupa devletlerini padişaha ve Babiâli'ye doğrudan müdahaleye çağırmıştır. Onda ki bu tavır değişikliğini, sadece o günlerde içinde bulunduğu olağanüstü güç şartlarla açıklayabilmek mümkündür.

Reşid Paşa, 1841 tarihli memorandumda Hristiyanlara verilmek istenen hakların reform karşıtları tarafından engellenmesinin doğurabileceği tehlikeleri anlatmaktadır. Bu bakımdan 1856 yılında Islahat Fermanı'nda gayr-ı Müslimlere tanınan haklar sebebiyle Mehmed Emin Âli Paşa'ya ağır eleştiriler yöneltmesi bakış açısındaki değişimi göstermesi açısından dikkat çekicidir.

gerçeği yansıtmadığını göstermektedir (NA, FO, 195/181/91/1, Palmerston'dan Ponsonby'ye, 21 Nisan 1841). Meternik, Reşid Paşa'nın azlinden kısa bir süre sonra Babiâli'ye, Avrupa'dan kanun iktibası yapılmaktansa İslâm'a sarınılmasını ve Türk kalınmasını tavsiye eden bir uyarı yazısı göndermiştir (Engelhardt 1999: 55–57; Eryılmaz 2010: 134–136). Bu girişim, Engelhardt'ın da işaret ettiği gibi, iktibas yapılırken Fransız kanunlarının tercih edilmesine Meternik'in duyduğu kışkırtılıkla ve onun politikasını kolayca değiştiren bir karaktere sahip olmasıyla ilişkili olabilir. O dönemde Avusturya, bir yandan Osmanlı Devleti'nin yıkılmamasını isteyen bir yandan da reformlarla gereğinden fazla güçlenmesini arzu etmeyen bir politika izliyordu. İngiliz elçisi, reform çalışmalarına destek olması için Stürmer'i işbirliğine çağırırken Avusturya elçisi “*Türkiye'nin çok güçlenmesi Avusturya'yı memnun etmez. Avusturya, yeni bir Muhteşem Süleyman görmek istemiyor.*” şeklinde bir yanıt vermiştir (NA, FO, 78/235/7/1, Ponsonby'den Palmerston'a, 22 Ocak 1834).

¹² Lord Ponsonby, Fransa'nın müdahalesiyle, Mehmed Ali Paşa'ya müttefik Avrupa devletlerinin tavsiye ettiğinden daha fazlasının verilmesinden duyduğu üzüntüyü ifade etmişti (NA, FO, 195/78/434, Ponsonby'den Palmerston'a, 23 Mayıs 1841).

Lord Palmerston, Reşid Paşa'ya yardım edilmesini istemekle birlikte padişahın otoritesine gölge düşürecek bir harekette bulunmaması yönünde İngiliz elçisine talimat vermiştir. Bu tutum, İngiltere'nin bu dönemde Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına verdiği önemi göstermektedir. O sırada son derece etkin bir konumda bulunan İngiliz elçisinin, birtakım kişisel sebeplerin de etkisiyle, kendisine cephe alması ise Reşid Paşa'nın azlinin önlenememesinde önemli derecede etkili olmuştur.

Reşid Paşa'nın görevden alınması sadece reform taraftarı olmasıyla değil, çıkarları zedelenen birçok grubun bu meseleye karışmasıyla ilgilidir. O, hariciye nazırlığı görevinden uzaklaştırılmakla Tanzimat Fermanı'nı hazırlamanın bedelini ödediği gibi, reformların uygulamaya geçirilmesinde acele etmenin, iç ve dış güç dengeleri gözetmemenin ve rakiplerinin yapabileceklerini yeteri kadar hesaba katmamanın da bedelini ödemiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İ. HR (İrade Hariciye), 93, 127.

C. HR (Cevdet Hariciye), 7131.

İngiliz Milli Arşivi (NA-National Archives)

FO (Foreign Office)/78/235, 394, 395, 431, 432, 433, 436, 465; 195/89, 181.

Durham Üniversitesi Arşivi

PB (Ponsonby Belgeleri)/GRE/E/378/207, 208, 214–216, 219, 221, 224, 226, 232, 233; 481/11/35–38, 50; 481/29/58–61; 481/37/7–8; 608/119, 141.

Kitap ve Makaleler

Ahmed Cevdet Paşa (1953), *Tezâkir*, 1–12, (Hzl. Cavid Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ahmet Lütü Efendi (1999), *Vak'anüvîs Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, VI, (Hzl. Yücel Demirel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Aksan, Virginia H. (2010), *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri (1700–1870)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Bailey, Edgar (1970), *British Policy And Turkish Reform Movement (1826–1853)*, New York: Howard Fertig.

Baysun, Cavid (1999), “Mustafa Reşid Paşa”, *Tanzimat*, II, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 723–746.

Beydilli, Kemal (2006), “Mustafa Reşid Paşa Maddesi”, *İslâm Ansiklopedisi*, XXXI, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları: 348–350.

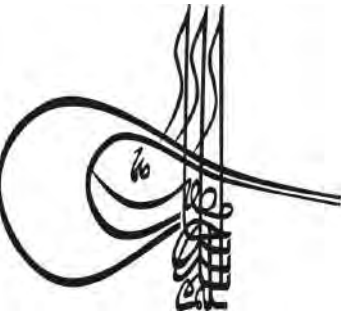
Çelik, Yüksel (2013), *Şeyhül Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa II. Mahmud Döneminin Perde Arkası*, Ankara: TTK Yayınları.

Dönmez, Ahmet (2014), *Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi: Diplomasi ve Reform (1833–1841)*, İstanbul: Kitap Yayınları.

-
- _____ (2011), “Reşid Paşa’nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6, Konya: 1–20.
- Engelhardt, Edouard P. (1999), *Tanzimat ve Türkiye*, (çev. Ali Reşad), İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Eryılmaz, Bilal (2010), *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Finkel, Caroline (2007), *Rüya’dan İmparatorluğa Osmanlı (1900–1923)*, (çev. Zülal Kılıç), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Guizot, François (1864), *Memoirs of a Minister of State from the Year 1840*, London: Richard Bentley.
- Kaynar, Reşad (1954), *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuran, Ercüment (1970), “Mustafa Reşid Paşa Maddesi”, *İslâm Ansiklopedisi*, IX, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 701–705.
- Kutluoğlu, M. Emin (1998), *Egyptian Question*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Lewis, Bernard (2004), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (çev. Metin Kırıatlı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mehmed Süreyya (1996), *Sicill-i Osmanî*, V, (hızl. Nuri Akbayar), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Rodkey, Frederick S. (1924), *The Turco-Egyptian Questin in the Relations England, Fransa and Russia 1832–1841*, Urbana: University of Illinois Press.
- _____ (1930), “Reshid Pasha's Memorandum of August 12, 1839”, *The Journal of Modern History*, 2/2, Chicago: The University of Chicago Press: 251–257.
- Sedivy, Miroslav (2012), “Metternich and Mustafa Reshid Pasha’s Fall in 1841”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 39/2: 259–282.
- Temperley, Harold (1936), *England and the Near East: The Crimea*, London: Longmans Green and Co.,

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- Dönmez, A. (2016). “Reform Karşıtları ve Mustafa Reşid Paşa: Tanzimat Fermanı’nın Bedeli / Anti-Reformists and Mustafa Reshid Pasha: The Cost of the Tanzimat Edict”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 11/6 Spring 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9697>, p. 17-30.

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 12.05.2016

✓ Accepted/Kabul: 25.06.2016

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR OĞUZ – Doç. Dr. Bayram NAZIR – Doç. Dr. Selami ŞİMŞEK

This article was checked by iThenticate.

XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA BAĞDAT'TA OSMANLI-SAFEVİ MÜCADELESİNE DAİR BİR ESER: ŞEYH-OĞLU'NUN KİTÂBU TÂRİHİ DÂRİ'S-SELÂMI

*Mehmet Fatih GÖKÇEK**

ÖZET

Abbasi Halifesi Ebû Cafer el-Mansûr tarafından kurulan Bağdat, kısa süre içinde inkişaf ederek İslam dünyasının önemli ilim, kültür, siyaset ve ticaret merkezlerinden biri haline gelmiş ve yaklaşık beş asır Abbasi hilafetine başkentlik yapmıştır. Bağdat askerî, siyasi, iktisadî ve dinî açıdan önemli bir konuma sahip olmasından dolayı tarih boyunca birçok devletin saldırılarına maruz kalmıştır. Büveyhîler, Abbasilerin zayıflaması üzerine 945'te Bağdat'ı işgal etmiştir. Bu süreçte Abbasi halifeleri siyasi ve askerî otoritelerini kaybetmiştir. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey 1055'te Bağdat'a bir sefer düzenleyerek şehri ele geçirmiş ve halifeye itibarını iade etmiştir. XIII. yüzyılda kurulan Moğol İmparatorluğu hâkimiyet sahasını Abbasi topraklarına kadar genişletmiş ve Moğol İlhanlı Hükümdarı Hülagu 1258'de Bağdat'ı işgal ederek hilafet devletine son vermiştir. Bağdat bundan sonra 1340'da Celayirli, 1410'da Karakoyunlu, 1470'de Akkoyunlu ve 1508'de Safevi hâkimiyetine girmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren ise Bağdat üzerinde Osmanlılar ile Safevîler arasında ciddi bir nüfuz mücadelesi yaşanmıştır. Kanunî Sultan Süleyman İrakeyn Seferi ile 1534'te Bağdat'ı Osmanlı topraklarına katmıştır. Söz konusu mücadele XVII. yüzyılda da devam etmiştir.

Bu çalışmada XVII. yüzyılda Bağdat'ta yaşayan Şeyh-oğlu'nun *Kitâbu Târîhi Dârî's-selâm* isimli eseri ele alınmıştır. Eserde Bekir Subaşı isyanı, Şah Abbas'ın Bağdat'ı ele geçirmesi, Hafız Ahmed Paşa ve Hüsrev Paşa'nın hezimetle sonuçlanan Bağdat seferleri ve IV. Murad'ın Bağdat'ı fethi anlatılmaktadır. Şeyh-oğlu'nun müşahedelerine dayanan ve dönemin tarihine ışık tutan *Kitâbu Târîhi Dârî's-selâm*, Güney Azerbaycan ve Anadolu Türkçesi'ne dair izler taşıması itibarıyla dil hususiyetleri açısından da zengin bir içeriğe sahiptir.

Anahtar Kelimeler: IV. Murad, Bekir Subaşı, Şeyhoğlu, Osmanlı Devleti, Safevi Devleti, Bağdat.

* Yrd. Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: mehmetfatihgokcek@gmail.com

**A WORK IN RESPECT OF OTTOMAN-SAFAVID STRUGGLE IN
THE FIRST HALF OF XVIIth CENTURY IN BAGHDAD: *KİTÂBU
TÂRİHİ DÂRİ'S-SELÂM* BY SHEIKH-OGU**

ABSTRACT

Baghdad, which was founded by Abbasid Caliph Ebû Cafer el-Mansûr, developed in a short time, became one of the most important science, culture, politics and commerce centers of the Islamic world, and capital of Abbasid Caliphate nearly during five centuries. Baghdad was under attack of many states since it had important position in military, politics, economic and religious terms. Buyids occupied Baghdad in 945 upon being weakened Abbasids. In that period, Abbasid Caliphs losed authority of military and politics. Sultan Tugrul of Seljuk Empire embarked on an expedition, captured city in 1055 and got his reputation back to caliph. The Mongol Empire which was established in XIIIth century extended area of domination to territory of Abbasid, and Mongol-Ilkhanid ruler Hulagu occupied Baghdad then put an end to caliphate state. Henceforth Baghdad fell under domination of Calayirs in 1340, Karakoyunlu in 1410, Akkoyunlu in 1470 and then Safavid in 1508. From XVIth century on, there occurred a power struggle between Ottomans and Safavids. Suleyman the Magnificent annexed Baghdad to the Ottoman territories via Irakeyn War in 1534. The war proceeded even in XVIIth century.

This study examines *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm* which was written by Sheikh-oglu living in Baghdad in XVIIth century. This work includes the series of events Bekir Soubashi riot, capture of Baghdad by Shah Abbas, the Baghdad campaigns of Hafiz Ahmed Pasha and Husrev Pasha which were resulted in defeat and the conquest of Baghdad by Murad IV. *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*, which is based on observations of Sheikh-oglu and enlighten his period of time, has a rich content about language because it has features of South Azerbaijan and Anatolian Turkish as well.

STRUCTURED ABSTRACT

Baghdad, one of the most important science, culture, politics and commerce centers of the Islamic world, is a city which so many states have wanted to seize throughout the history due to its strategic position. Hence, it fell under the rule of the Abbasids, Buyids, Seljuks, Ilkhanids, Calayirs, Karakoyunlus, Akkoyunlus and the Safavids, respectively. And in the XVIth century, a serious struggle was experienced on Baghdad between the Ottomans and the Safavids. Suleyman the Magnificent annexed Baghdad to the Ottoman lands in 1534. This struggle continued in the XVIIth century, as well.

In this article, the work of Sheikh-oglu titled, *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*, is dealt with. In this work Sheikh-oglu mentions the influence struggle, which was experienced in Baghdad, between the Ottomans and the Safavids in the first half of the XVIIth century.

Sheikh-oglu was born in 1609. On the basis of the things that are told in this work, it can be said that Sheikh-oglu lived in Baghdad and its environs for a while. Even though we do not know the death of Sheikh-oglu precisely, we can infer from *Kitābu Tārīhi Dāri's-selām* about that matter. In this work, the last event told chronologically is the Safavid Shah II. Abbas' ascending to the throne in 1642. Thus, based upon this information, it can be said that Sheikh-oglu was alive in the middle of the XVIIth century and deceased on a date after 1642.

Kitābu Tārīhi Dāri's-selām is found as registered in the Leiden University Library number Or. 1278. Some parts of this work are with vowel points, written with legible naskh calligraphy.

The events which are told in the *Kitābu Tārīhi Dāri's-selām* may be summarized under three headings:

The Influence Struggle Between Governor of Baghdad Yusuf Pasha and Bekir Soubashi and The Conquest of Baghdad by Shah Abbas

Bekir Soubashi, by increasing his influence in Baghdad for a short period in the beginning of the XVIIth century when he was an infantryman, reached a power which made him to be able to interfere in the military and administrative authorities. Governor of Baghdad Yusuf Pasha and Azebler Commander Mehmed Kanber were concerned about the increase of Bekir Soubashi's influence. For this reason, they thought to kill Bekir Soubashi. Bekir Soubashi's departure from the city for quashing a riot which had occurred outside Baghdad, gave them this opportunity.

Bekir Soubashi who learned that Mehmed Kanber had taken action, surrounded Baghdad Castle. Meanwhile, Governor of Baghdad Yusuf Pasha deceased as the result of a bullet's hitting him. Beforelong, Bekir Soubashi seized the Baghdad Castle. Mehmed Kanber, who had been captured, was killed by burning.

Bekir Soubashi claimed that the Baghdad governorship was given to him by issuing a fake license. Murad IV who had been kept abreast of the developments assigned Suleyman Pasha as the governor of Baghdad. Suleyman Pasha sent a *müsellim* to Baghdad to receive the control of the city. Though Bekir Soubashi first wanted to kill the *müsellim*, he gave up his idea and contented with repelling him from the city. Upon this, Suleyman Pasha took action and proceeded towards Baghdad. After this, the Ottomans sent a reinforcing troop to the region under the command of Hafiz Ahmed Pasha.

Bekir Soubashi, who was concerned about Hafiz Ahmed Pasha's coming up to the front lines of Baghdad, sent a man to Shah Abbas and said to him that he would deliver the city to him. Shah Abbas sent an army to the region under the command of Safi-kulu Khan for receiving the control of Baghdad.

Hafiz Ahmed Pasha, who learned that Shah Abbas had sent an army to the region, ceded the administration of the Baghdad province and retreated as removing the siege. Thus, Bekir Soubashi who entered the Ottomans Padishah's service said that he would not give the control of the city to Safi-kulu Khan.

Shah Abbas, who had gotten angry at Bekir Soubashi's not keeping his word, campaigned to Baghdad with a big army. Shah Abbas who reached Baghdad, besieged the city for approximately two months. Baghdad was seized by Shah Abbas as a result of the betrayal of Bekir Soubashi's son, Mehmed Agha in 1624. Bekir Soubashi was captured and killed.

Hafiz Ahmed Pasha and Husrev Pasha's Baghdad Campaigns

Murad IV who accepted the loss of Baghdad with sorrow, sent Hafiz Ahmed Pasha to the region with a big army to gain the dominance of city on behalf of Ottomans. Hafiz Ahmed Pasha reached Baghdad and besieged the city.

And Shah Abbas sent the army to Baghdad under the command of Zeynel Khan. The war intensified by the coming of Shah Abbas to the region. Upon experiencing a shortage of foods and ammunition, Hafiz Ahmed Pasha removed the Baghdad siege which had continued for nine months and retreated.

Murad IV assigned Husrev Pasha to the commander of the Baghdad campaign. The army under the command of Husrev Pasha reached to the Shahrazur over Kirkuk. Husrev Pasha, after completing the construction of the Shahrazur, entered to the Iranian lands, seized the Hemedan and Derguzin. Husrev Pasha took action from here to Baghdad. The Ottoman army which had reached Baghdad, besieged the city. This siege, which had continued for forty days, resulted in failure. Thereupon, Husrev Pasha retreated to Mosul.

Murad IV's Conquest of Baghdad

In 1638 Murad IV campaigned with a big army and besieged the city by coming to the front line of Baghdad. Baghdad was conquered in 1638 after a siege which had continued about forty days.

Murad IV assigned Hasan Pasha as the governor of Baghdad and after leaving Mustafa Pasha here as a commander, he returned to Istanbul. Mustafa Pasha was interested in the restoration of the city and the castle. After a while, he proceeded toward the Safavid lands. These developments compelled the Safavids to make a proposal of peace. After the signing of the peace treaty, Mustafa Pasha returned to Istanbul, as well.

It is understood that the *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm* was a source of inspiration for some works which were written about Baghdad after it. Hence, it is seen that there are similarities between Sheikh-oglu's *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm* and Nazmî-zâde Murtaza's *Gülşen-i Hulefâ*, which was written approximately one century after this work, regarding narration and chronology of the events. This similarity which is observed between these two works brings into mind that Nazmî-zâde Murtazâ might have benefited from the *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm* while writing up the events which occurred in Baghdad and its environs in the period of Murad IV.

Although it is seen propositional phrases which consisted of Arabic and Farsi words sporadically in the prosaic parts of the *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*, an unsophisticated literary style which is similar to

public conversation is noticed in the general of the work. In the prosaic parts of it, this simple style which draws attention, makes itself felt in the poems, as well. It can be said that the characteristic language specialities of the South Azerbaijan and the Anatolian Turkish are dominant in *Kitābu Tārīhi Dâri's-selâm*. In this work, despite not too many, some misspellings are found especially in the words with Arabic and Farsi origin. And sometimes some words are wrongly marked with a vowelpoint in a way to change their meaning.

As a result, as it is understood from the *Kitābu Tārīhi Dâri's-selâm*, Sheikh-oglu was born in 1609, lived in Baghdad and its environs in the XVIIth century and probably died on a date after 1642.

In the first half of the XVIth century, there was a great rivalry between the Ottomans and the Safavids for the aim of seizing Baghdad and this rivalry flared up in the first half of the XVIIth century. The work of Sheikh-oglu titled, *Kitābu Tārīhi Dâri's-selâm* mentions these struggles which occurred in Baghdad and its environs in the first half of the XVIIth century. In the *Kitābu Tārīhi Dâri's-selâm*; The influence struggle between the Governor of Baghdad Yusuf Pasha and Bekir Soubashi, The Bekir Soubashi riot, capture of Baghdad by Shah Abbas, the Baghdad campaigns of Hafiz Ahmed Pasha and Husrev Pasha which were resulted in defeat and the Murad IV's conquest of Baghdad are told.

Sheikh-oglu's being the contemporary of the mentioned events and writing up his observations increase the value of *Kitābu Tārīhi Dâri's-selâm* as a historical source.

Also, analyzing the *Kitābu Tārīhi Dâri's-selâm*, which has characteristics of the South Azerbaijan and the Anatolian Turkish, by the philologists shall be beneficial, as well.

Keywords: Murad IV, Bekir Soubashi, Sheikh-oglu, Ottoman Empire, Safavid Dynasty, Baghdad.

Giriş

Şeyh Safiyyüddîn (ö.1334) tarafından Erdebil'de kurulan Sünnî Safeviyye tarikatı, Şeyh Hoca Ali (ö.1429) zamanında Şiiliğin etkisine girmiş, Şeyh Cüneyd (ö.1460) ve Şeyh Haydar (ö.1488) devirlerinde siyasî amaçlar peşinde koşan bir hareket haline gelmişti. Safeviyye tarikatı, Şeyh İsmail (ö.1524) döneminde ise siyasî açıdan yükselişe geçti. Nitekim Akkoyunlu ülkesinde yaşanan taht kavgalarını fırsat bilen Şeyh İsmail, Akkoyunlu Elvend Mirza'yı 1501'de mağlup edip Tebriz'i ele geçirdi ve burada şahlığını ilan ederek Safeviyye tarikatını Şiî Safevi Devleti'ne dönüştürdü. Böylece Akkoyunluların siyasî mirasını üstlenen Şah İsmail 1507'de Diyarbakır'ı, 1508'de de Bağdat'ı ele geçirerek Osmanlı ve Memluklarla komşu oldu (Yazıcı, 1988: 53-54; Hinz, 1992: 5-36, 62-86; Gündüz, 2008: 451-452).¹

Şah İsmail'in Anadolu Türkmenleri üzerinde yoğun bir propaganda faaliyetinde bulunması ve onları etkisi altına alarak Osmanlı'ya karşı isyana teşvik etmesi bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini tehdit etmekteydi. Safevi tehdidinin farkında olan Yavuz Sultan Selim tahta geçtikten sonra İran üzerine sefere çıktı ve 1514'te Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail'i mağlup etti. Bu zafer Osmanlı

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2014, s. 13-91.

toprakları üzerindeki Safevi tehdidini kısa vadede ortadan kaldırdı. Osmanlılar Çaldıran zaferinden sonra Erzincan, Elbistan, Maraş, Diyarbakır ve çevresini fethederek hâkimiyet sahasını siyasî, iktisadî ve dinî konumu bakımından önem arz eden Irak coğrafyasına kadar genişletti. Osmanlıların bu bölgedeki yeni hedefi Bağdat ve çevresinin fethi olacaktı (Yazıcı, 1979: 276-277; Altundağ, 1988: 423-428; Gökbilgin, 1988: 329-331; Varlık, 1993: 193-195; Emecen, 2009: 407-410; Gündüz, 2010: 254-255).²

Şah İsmail'in ölümünü müteakiben Safevi ülkesinde meydana gelen karışıklıklar Osmanlılara Bağdat'ı fethetme fırsatını verdi. Bu süreçte taraflar arasında bazı sınır hadiseleri yaşanmaktaydı. Nitekim Bağdat Valisi Zülfikar Han'ın Osmanlılara bağlılığını bildirmesi, Osmanlılara iltica eden Azerbaycan Hâkimi Ulama Han'ın padişahı sefere çıkmaya teşvik etmesi ve Bitlis Hâkimi Şeref Han'ın Safevilere sığınması Osmanlıları İran'a karşı harekete geçirdi. Kanunî Sultan Süleyman İrakeyn Seferi ile 1534'te Bağdat'ı fethetti (Gökbilgin, 1979: 116-117; Emecen, 1999: 116-117).³

I. Ahmed'in vefatından sonra yaşanan hızlı taht değişiklikleri Osmanlı merkezî otoritesinin sarsılmasına neden oldu. Merkezdeki bu iktidar boşluğu başta Erzurum ve Bağdat olmak üzere bazı vilayetlerde isyanların çıkmasına zemin hazırladı. Bu dönemde Bağdat Beylerbeyi Yusuf Paşa ile Bağdat yerli kullarının komutanı Bekir Subaşı arasında nüfuz mücadelesi yaşanmaktaydı. Söz konusu mücadele beylerbeyinin ölümü üzerine Bekir Subaşı önderliğinde merkeze karşı büyük bir isyan hareketine dönüştü. Şah Abbas, Bekir Subaşı isyanını fırsat bilerek 1624'te Bağdat'ı zapt etti. IV. Murad'ın saltanatının ilk yıllarına rastlayan bu hadise İstanbul'da büyük bir üzüntüyle karşılandı. Hafız Ahmed Paşa'nın 1625'te ve Hüsrev Paşa'nın 1630'da Bağdat'ı geri almak için çıktıkları seferler sonuçsuz kaldı. Nihayet IV. Murad'ın 1638'deki Bağdat Seferi'yle şehir yeniden Osmanlı hâkimiyetine girdi. Safeviler, 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla Bağdat'ın Osmanlı Devleti'ne ait olduğunu kabul etti (Baysun, 1979: 625-627, 634-636; Yilmazer, 2006: 177-178, 181).⁴

Osmanlılar ile Safeviler arasında cereyan eden bu mücadeleler dönemin müverrihlerinin eserlerinde anlatılmıştır. IV. Murad döneminde (1623-1640) Bağdat ve çevresinde yaşanan nüfuz mücadelesinden bahseden eserlerden birisi de bu makalede ele alınan Şeyh-oğlu'nun *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*'idir.

Müellife Dair Bazı Tespitler

Çalışmamıza konu olan *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*'da belirtildiği üzere eser Şeyh-oğlu mahlaslı bir şair tarafından kaleme alınmıştır.⁵

Eyle *Şeyh-oğlu* bu nihânı beyân
Kalmaya gizlü cümle ola ayân (4a)

Bâr-gâh-ı Kanber'e *Şeyh-oğlu* oldu bir gedâ
Lutf ile toprağını iksîr-i altun eyledün (6b)

Her kim öz ef'âlini âhir görisedür ayân
Sen de *Şeyh-oğlu* selâmun izzet ile yâra kıl (10a)

² Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 87-186.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Remzi Kılıç, *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, İstanbul 2006, s. 138-238.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul 2014, s. 129-280.

⁵ Şeyh-oğlu, mensur kısımlardan manzumelere geçiş yaparken şiirlerini anlattığı hadiselerle uygun düşecek şekilde yazdığını söylemektedir. Bu ifadeler mensur kısımların da Şeyh-oğlu'nun kaleminden çıktığını göstermektedir, bkz. (6b, 9b, 18b, 19a, 20b).

Ola her dem sana devlet müyesser
Okı Şeyh-oğlu tek şerh-i kitâbın (18b)

Aceb sâ'atdi ol sâ'at ki seyrân itdi Şeyh-oğlu
Çokun ol demde gerdânı sataşdı tîğ-ı bürrâna (19a)

Çü Şeyh-oğlu su'âl itsen nedür ahvâli Bağdâd'un
İrişdi nâlesi arşa figân u dâd u bî-dâdun (19b)

Sâbir ol Şeyh-oğlu şükr eyle Hak'un ihsânına
Yâ İlâhî hayr ile hatm eylegil a'mâlûmi (20b)

Şükür kim kıldı Bağdâd'ı bize hem mesken ü medfen
Ferâmûş itme Şeyh-oğlu okı her demde Kur'ân'ı (25a)

Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm'da bildirildiğine göre; Şeyh-oğlu h.1018/m.1609-10'da doğmuş, hayatı boyunca birçok fitne ve fesada şahit olmuş, kıtlık ve açlıklara maruz kalmış, çeşitli hastalıklara yakalanmış, zahmet ve eziyet içinde yaşayarak sıkıntılı bir ömür geçirmiştir. Fakat Şeyh-oğlu, bunlara aldırış etmeden Allah'ın takdirine rıza göstermiş, kendisine verilen nimetlere şükrederek kanaat yolunda yürümüştür. Bu sıkıntılardan kurtulduktan sonra *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm* isimli eserini telif etmiştir (20a-21b).

Müellifin kendi hayatı hakkında verdiği bu bilgilere ilaveten eserde anlatılanlardan hareketle Şeyh-oğlu'nun en azından bir süre Bağdat ve çevresinde yaşadığı söylenebilir. Nitekim Şeyh-oğlu *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*'ın sebep-i telif kısmında eserini kendi yaşadığı dönemde Bağdat'ta meydana gelen hadiseleri anlatma düşüncesiyle kaleme aldığını söylemiş ve akabinde; Bekir Subaşı isyanı, Bağdat'ın Safeviler tarafından zaptı, Hafız Ahmed Paşa ve Hüsrev Paşa'nın hezimetle sonuçlanan Bağdat seferleri ve IV. Murad'ın Bağdat'ı fethine değinmiştir.⁶ Ayrıca Şeyh-oğlu, Bekir Subaşı isyanından sonra Bağdat'ta vuku bulan kıtlık hadisesiyle alakalı müşahedelerini de nakletmiştir.⁷ Bu bilgiler Şeyh-oğlu'nun hayatının bir kısmını Bağdat'ta geçirdiğini göstermektedir.

⁶ "bu kitâbı te'lîf itmeğine sebep bu idi kim bir gün eyyâmda tevârih kitâbına mütâla'a idüb ve kadimî geçen pâdişâhların ve vilâyetlerün ahvâlini zikr iderken ben bendenün dahi hâtırına geldi kim biz olduğumuz asrda Burc-ı evliyâ, Dârü's-selâm Bağdâd'un başına gelen ahvâlleri kim vasfa kâbil olmaz, bu târih-i muhtasarda beyân idüb ki bizden sonra gelen ehl-i idrâk ve ehl-i ma'rifet olan mü'min karındaşlarımız Bağdâd ahvâlini müzâkere itdukda bu târih-i muhtasara nazar idüb ve işiden cânlara safâ-bahş olub ve ben mücrim ü âsiyi bir Fâtiha ile yâd idüb ve cümle mü'minlerün ervâhını şâd ideler ve bi'llâhi't-tevfik. İbtidâ-yı hikâyet: Gel imdi ey ârif-i zamân ve müdrik-i ehl-i cihân bu târih-i muhtasara nazar kılub göresin kim sene-i 1028, bin iğirmi sekkizde Bağdâd Vilâyeti'nde ne fitneler zuhûra gelmişdür. Ammâ eğerçi Bağdâd ibtidâdan cevri ü fitne ile bünyâd olmuşdur. Lâkin biz olduğumuz zamânda olan fitne vü fesâd hîçbir zamânda olmuş değildir. Zîrâ tûfân-ı Nühî ve kaht-ı Yûsufî ve hüzn-i Ya'kübî ve belâ-yı Eyyübî ve ser-güzeşt-i Mûsâ'î ferâmûş itdürüb rûz-ı mahşer gibi vâyy nefsi olub oğul atadan ve kız anadan ve kardaş kardaşından bizâr olub her kim öz nefsinin halâs itmeğe cehd idüb bu nev' ile evkât giçürürler idi. Pes imdi bu fitne vü fesâda kim sebep olduğın beyân itmek lâzım olub bil kim ol zamânda Bekr adlu bir hünî var idi ve ibtidâ bir piyâde çeri idi.", (3b-4a).

⁷ "Ve'l-hâsıl bir niçe zamân bu nev' ile giçüp devrân-ı mekr-hâdise-i felekden bir hâdise zuhûr eyledi kim kaht u galâ olmağına sebep olup ol eyyâmda Meşhedeyn-i şerîfeyn cânibinde bir Arab kabîlesinin davarına ve koyunına kırğın düşüp malları ve ma'âşları kalmayup cümle hazân olup Bağdad'a müteveccih olup dâhil oldukda onların kudûminden bir kahtluğ zâhir oldu kim ol mezkûr olan Arablar her kande aş ve etmek bulsaydılar kapup ağızlarına urup bin kırbac uran illerinden almağ olmaz idi. Ol sebebden çârşuda ve zükâkda aş ve etmek bulunmaz oldu. Âhir bir fikir eylediler her devletliye kendü hâlince birkaç hazân virdiler kim aş ve etmek virüp gözedeler. Bir niçe gün bu nev' ile giçüp âciz oldılar, sonra küçelere düşüp her kande köpek ya kedi bulup dutup irlirler idi. At eti ya eşek eti kimün iline düşer idi. Bir merkeb boğazlandığı yerde kanı üzerine elli âdem üşüp pâlûze-misâl dilleri ile yerden yallarlar idi. On ilden kalan öküz kevenlerin kaynadup suyun içerler idi. Ve çirişi etmek idüp irlirler idi ve secl tuhmin kavut idüp kePELLER idi. Ammâ ben bende bir gün ras geldüm. Bir niçe hazân bir kediyi boğazından dutup bir mikdâr kurru necâset yıgıp âteş urup ol kediyi bişirmek isterler. Ne dinlû eyledüm ol kediyi illerinden halâs idemedüm. Âhir ol zavallı kedi çağura çağura cân virüp daha bişmeden pâre pâre idüp kaniyla ve derisiyle yeyüp ol hâli görüp öz hâlûme gâyetle şükr eyledüm. Ammâ ba'zı

Şeyh-oğlu'nun hangi yüzyılda ve nerede yaşadığına dair farklı görüşler vardır. Nitekim Ata Terzibaşı *Kerkük Şairleri* isimli eserinde; Şeyh-oğlu'nun Kerküklü olarak bilindiğini, Kerkük'te kaleme alınan yazma şiir defterlerinde manzumelerine rastlandığını, hayatı hakkında fazla bir bilgi bulunmadığını belirtmiştir. Şeyh-oğlu'nun Bağdat için bir manzume yazdığını söyleyen Terzibaşı, bu şiire⁸ istinaden onun XVIII. yüzyılda Irak'ta yaşadığını ve Nadir Şah döneminde Bağdat'ta meydana gelen hadiselerle şahit olduğunu ileri sürmüştür (Terzibaşı, 1988: 95-101).⁹ Ancak manzumede Şeyh-oğlu'nun XVIII. yüzyılda yaşadığına ve Nadir Şah dönemindeki hadiselerle tanık olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca bu manzumenin XVII. yüzyılda telif edilen *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm* ve *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde de yer aldığı göz önünde tutulursa söz konusu manzumeden Şeyh-oğlu'nun XVIII. yüzyılda yaşadığı sonucunu çıkarmak kronolojik olarak doğru olmayacaktır (21b-25a; Evliya Çelebi, 2001: 263-264).

Bağdat'la ilgili manzumenin *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*'da Şeyh-oğlu mahlasıyla ve *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde *Sayyâh* mahlasıyla yazılmış olması ise şiirin kime ait olduğu sorusunu akla getirmektedir (25a; Evliya Çelebi, 2001: 264). Manzumede Osmanlı-Safevi mücadelesinin bölge halkı üzerinde oluşturduğu maddî ve manevî tahribata değinilmesi, Bağdat'ın sahip olduğu zenginliklerin hasret ve özlem dolu duygularla tasvir edilmesi yukarıdaki soruya cevap olabilecek önemli bir ayrıntıdır.¹⁰ Manzume tahlil edildiğinde bu şiirin ancak Şeyh-oğlu gibi Bağdat ve çevresinde yaşayan ve buradaki sıkıntılara maruz kalan bir kişi tarafından yazılabileceği ileri sürülebilir.

Şeyh-oğlu'nun ölüm tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*'dan bu konuda bir çıkarımda bulunulabilir. Eserde kronolojik olarak anlatılan en son hadise Safevi Şahı II. Abbas'ın 1642'de tahta cülusudur. Dolayısıyla bu bilgidен hareketle Şeyh-oğlu'nun XVII. yüzyılın ortalarında hayatta olduğu ve 1642'den sonraki bir tarihte vefat ettiği söylenebilir (20a).

Eserin İsmi ve Nüsha Özellikleri

Metnin giriş kısmındaki *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm Bağdâd'un Başına Gelen Ahvâlleri Beyân İder. Fî sene-i 1028* ibaresinden eserin isminin *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm* olduğu

âdemler uşakların bişürüp yediler. Ondan sonra zükâklara düşüp günde ikki yüz üç yüz âdem "cû'ân cû'ân" diyerek ya'nî 'açum açum' deyü mürğ-i cânı kafes-i bedenden pervâz idüp kimini defn eyleyüp ve kimini Şât'ta burakullar idi.", (7a-8a).

⁸ Manzumenin bir nüshası da Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1462/3'te bulunmaktadır.

⁹ Şeyh-oğlu mahlasını kullanan şairler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Fatma Sabiha Kutlar, "Menkabet-i Penc Keştî", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 58, (2011), s. 22-24. *Kerkük Şairleri* isimli kitaba ulaşmam hususundaki katkıları ve *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*'ın metniyle alakalı tavsiyeleri için Prof. Dr. Fatma Sabiha Kutlar'a teşekkür ederim.

¹⁰ "İki kavm arasında ta'neden âvâre kalmışlar

Biri ya'nî Acem şâhı biri hem Rûm sultânı

Felek dest-i cefâ gösterdi oldu mün'akis hâli

Yıkıldı kasr-ı a'lâsı kesildi bağ u büstânı

Dağıldı her diyârı gezmeden adı hazân oldu

Yanar sevdâ-yı gurbetde gezer hâl-i perîşânı

Cefâdan her bir a'lâsı gulâm oldılar ednâya

Müşerref eyler idi ger otursa sadr-ı eyvânı

İkilük vâdisinde kaldılar hayrân u ser-gerdân

Dönerken devri ve'l-hâsıl bozuldu çarh u mîzânı

Acem geldukda Bağdâd'a diyer kim mülhid ü sünnî

Urûm geldukda söyler râfîzî bî-dîn ü nasrânî", (21b-22a).

Turkish Studies

International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 11/6 Spring 2016

anlaşılmaktadır (2b). Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Or. 1278'de kayıtlı olan *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*, 23 varaktır.¹¹ Okunaklı nesih hatla kaleme alınan metnin bazı kısımları harekelidir.

Eserin Muhtevası

Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm; mukaddime, olay kısmı ve hatime olmak üzere üç temel bölümden meydana gelmektedir. Ayrıca metnin sonunda Şeyh-oğlu tarafından yazılan Bağdat ve çevresini konu edinen bir de kaside yer almaktadır. Mukaddime sırasıyla tahmîd, tevhit, na't ve sebeb-i telif kısımlarından müteşekkildir. Eserde anlatılan hadiseler üç başlık altında özetlenebilir:

Bağdat Beylerbeyi Yusuf Paşa ile Bekir Subaşı arasındaki nüfuz mücadelesi ve Şah Abbas'ın Bağdat'ı zaptı

Bekir Subaşı, XVII. yüzyılın başlarında Bağdat'ta piyade neferi iken kısa sürede siyasi nüfuzunu artırarak eyaletin askerî ve idarî yetkililerine müdahale edebilecek güce erişti. Bağdat Beylerbeyi Yusuf Paşa ve Azebler Komutanı Mehmed Kanber, Bekir Subaşı'nın nüfuzunun artmasından endişe duydukları için onu ortadan kaldırmayı düşünmekteydiler. Bekir Subaşı'nın Bağdat dışında vuku bulan bir isyanı bastırmak için şehirden ayrılması onlara bu fırsatı verdi (4a-4b).

Bekir Subaşı asilere karşı sefere çıkarken oğlu Mehmed Ağa ile Ömer Kethüda'yı yerine vekil tayin etti. Mehmed Kanber'in Bekir Subaşı'yı ortadan kaldırmak için harekete geçtiği sırada Ömer Kethüda, Mehmed Kanber'in yanına gelerek sözde bağlılık gösterdi ve Bekir Subaşı'yı ortadan kaldırma hususunda işbirliği teklifinde bulundu. Mecliste bulunan bazı kişiler bunun bir tuzak olduğunu söylemesine rağmen Mehmed Kanber uyarıları dikkate almadı ve Ömer Kethüda'nın desteğini elde etmeyi umarak onu serbest bıraktı. Ardından Mehmed Kanber, Bağdat Kalesi'nde bulunan Yusuf Paşa'nın huzuruna çıkarak Bekir Subaşı'nın ortadan kaldırılması için şartların müsait olduğunu söyledi. Yusuf Paşa bu gelişmelerden ziyadesiyle memnun oldu (4b-5a).

Ömer Kethüda ise Mehmed Ağa'nın yanına gelerek karşı tarafın aleyhlerinde harekete geçtiğini söyledi. Bunun üzerine Mehmed Ağa Bağdat Kalesi'ni muhasara altına aldı. Kalede mahsur kalan Mehmed Kanber, Bekir Subaşı'nın yanında bulunan oğlu Abdullah Reis'e bir mektup göndererek yardım istedi. Lâkin mektubu götüren kişi daha fazla ihsana mazhar olma ümidiyle mektubu Abdullah Reis yerine Bekir Subaşı'ya teslim etti. Böylece Bekir Subaşı gelişmelerden haberdar oldu ve Abdullah Reis'i öldürerek Bağdat Kalesi'ni muhasara eden oğlu Mehmed Ağa'nın yardımına koştu. Bekir Subaşı'nın Bağdat önlerine ulaştığı sırada iki taraf arasında çetin bir mücadele yaşanıyordu. Bu esnada Yusuf Paşa kendisine bir kurşunun isabet etmesi sonucu vefat etti. Paşanın ölümü ve müdafilerin firar etmesi ile Mehmed Kanber mücadeleyi kaybettiğini anlayarak teslim oldu. Kaleyi zapt eden askerler müdafileri kılıçtan geçirerek şehri yağmaladı. Esir alınan Mehmed Kanber bir kayığa bindirildi ve vücuduna dökülen petrolün ateşlenmesiyle yakılarak feci bir şekilde öldürüldü. Yusuf Paşa ve Mehmed Kanber'in ölümünden sonra Bekir Subaşı sahte bir beratla Bağdat'ta paşalığını ilan etti (5b-8a).

Bu gelişmelerden haberdar olan padişah, Süleyman Paşa'yı Bağdat beylerbeyiliğine tayin etti. Süleyman Paşa Bağdat'ı teslim almak için bir müsellim gönderdi. Bekir Subaşı önce müsellimi öldürmek istese de düşüncesinden vazgeçerek onu şehirden kovdu. Bu gelişme üzerine Süleyman Paşa komutasındaki ordu Bağdat'a doğru harekete geçerek Bakube ve Bihruz'ı yağmaladı (8a-8b).

Bekir Subaşı kalenin ikmal yollarını açmak için Ömer Kethüda komutasındaki orduyu Şehriban tarafına gönderdi. Ömer Kethüda Bostan Paşa komutasındaki Osmanlı askerleriyle

¹¹ Franz Babinger, bu nüshaya işaret ederek *Kitâb-ı Târîh* isimli küçük bir yazmanın Leiden Üniversitesi Kütüphanesi numara 1278'de bulunduğunu söylemektedir, bkz. Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, çev. Coşkun Üçok, Ankara 2000, s. 200.

Diyale'de karşılaşarak onları bozguna uğrattı. Ardından Süleyman Paşa'nın üzerine doğru harekete geçen Ömer Kethüda, Hafız Ahmed Paşa'nın imdada yetişmesiyle mağlup oldu (8b-9b).

Hafız Ahmed Paşa'nın Bağdat önlerine kadar gelmesinden endişe duyan Bekir Subaşı, Abbas Ağa'ya şehrin anahtarlarını vererek onu Şah Abbas'a gönderdi. Şah Abbas Bağdat'ı teslim almak için Hemedan Hanı Safi-kulu Han'ı serdar olarak tayin etti ve Luristan Hanı Hüseyin Han'ı, Erdelan Hanı Ahmed Han'ı ve Avşar Hanı Kasım Han'ı da bölgeye yolladı (9b-10b).

Şah Abbas'ın bölgeye bir ordu sevk ettiğini öğrenen Hafız Ahmed Paşa, Bekir Subaşı'ya hilatler göndererek Bağdat eyaletinin yönetimini ona bıraktı ve kendisi de kuşatmayı kaldırarak geri çekildi. Böylece Osmanlı padişahının hizmetine giren Bekir Subaşı Bağdat'ı teslim almaya gelen Safi-kulu Han'a şehri teslim etmeyeceğini bildirdi (10b-11a).

Bekir Subaşı'nın sözünde durmamasına kızan Şah Abbas, Horasan, Gürcistan, Geylan, Mazenderan, İran ve Turan askerlerinden oluşan büyük bir ordu ile Bağdat seferine çıktı. Şah Abbas'ın Bağdat'a yaklaştığı sırada surlar önünde Safi-kulu Han ile Ömer Kethüda komutasındaki askerler arasında yapılan savaşı Safi-kulu Han kazandı. Bu savaşta Bekir Subaşı'nın adamlarından Ömer Kethüda ve Hamza Ağa esir edildi. Bağdat'a ulaşan Şah Abbas şehri yaklaşık iki ay muhasara altında tuttu. Muhasara sırasında Bağdat'ta büyük bir kıtlığın yaşanması ve askerlerin kaleden firar ederek karşı tarafa sığınması müdafilerin morallerini iyice bozdu. Bu sırada Bekir Subaşı'nın oğlu Mehmed Ağa, Şah Abbas ile el altından haberleşerek kalenin kapılarını gizlice açtı ve Safevi askerlerinin içeriye girmesine yardımcı oldu. Böylece Şah Abbas Bağdat'ı 1624'te ele geçirdi. Bekir Subaşı ise yakalanarak öldürüldü. Şah Abbas Bağdat'ın idaresini Safi-kulu Han'a verdi ve Karçagay Han'ı Musul'a gönderdi. Karçagay Han Musul'u ele geçirerek Mardin ve Diyarbakır çevresini yağmaladıktan sonra Kerkük'e gelerek burayı zapt etti (11b-13a).

Hafız Ahmed Paşa ve Hüsrev Paşa'nın Bağdat Seferleri

Bağdat'ın kaybını teessürle karşılayan IV. Murad şehri yeniden Osmanlı hâkimiyetine dâhil etmek için Hafız Ahmed Paşa'yı büyük bir orduyla bölgeye gönderdi. Hafız Ahmed Paşa Bağdat'a ulaşarak şehri kuşattı (13a-13b).

Şah Abbas müdafilere yardım etmek için Zeynel Han komutasındaki orduyu Bağdat'a yolladı. Zeynel Han Şehriban'dan Bihruz'a gelerek askerlerini nehirden geçirmek için burada köprü yapımına başladı. Hafız Ahmed Paşa ise Zeynel Han'ın Bağdat'a ulaşmasını engellemek için Diyarbakır Beylerbeyi Murad Paşa'yı Bihruz'a gönderdi. Murad Paşa burada yapılan savaşta mağlup oldu. Zeynel Han ise elde ettiği bu galibiyetten sonra Bağdat önlerine ulaştı. Şah Abbas'ın bölgeye gelmesiyle savaş şiddetlendi. Hafız Ahmed Paşa erzak ve mühimmat sıkıntısının baş göstermesi üzerine dokuz ay süren Bağdat muhasarasını kaldırarak geri çekildi. Şah Abbas 1628'de vefat edince yerine torunu Şah Safi tahta geçti (13b-15a).

IV. Murad, Hüsrev Paşa'yı Bağdat serdarlığına tayin etti. Hüsrev Paşa komutasında sefere çıkan ordu Kerkük üzerinden Şehr-i Zol'a ulaştı. Hüsrev Paşa, Şehr-i Zol Kalesi'nin inşaatını tamamladıktan sonra Çakan Geçidi'ne yöneldi ve burada Zeynel Han'ın ordusunu mağlup etti. Ardından Hemedan ve Dergüzin'i ele geçiren Hüsrev Paşa, Kazvin'e kadar ilerlemek istese de bu düşüncesinden vazgeçerek Bağdat'a doğru hareket etti. Bağdat'a ulaşan Osmanlı ordusu şehri kuşattı. Kırk gün süren bu kuşatmadan istenilen sonuç elde edilemedi. Hüsrev Paşa Musul'a çekilirken Halil Paşa'yı Hille'ye gönderdi (15a-16a).

Hüsrev Paşa'nın Bağdat'tan ayrılması üzerine Şah Safi tarafından bölgeye gönderilen Rüstem Han, Hille'ye saldırarak burayı ele geçirdi. Şah Safi, Bağdat Hâkimi Safi-kulu Han ölünce şehrin yönetimini Bektaş Han'a verdi (16a-18a).

IV. Murad'ın Bağdat'ı Fethi

IV. Murad 1638'de büyük bir ordu ile sefere çıktı ve Bağdat önlerine gelerek şehri muhasara altına aldı. Bağdat Kalesi Bektaş Han, Halef Han, Nakdi Han, Ali Yar Han ve Mir Fettah Han tarafından savunulmaktaydı. Bağdat yaklaşık kırk gün süren bir kuşatmadan sonra 1638'de fethedildi (18a-19a).

Hasan Paşa'ya Bağdat beylerbeyiliğini veren IV. Murad, Mustafa Paşa'yı serdar olarak burada bıraktıktan sonra İstanbul'a döndü. Mustafa Paşa iki ay kadar şehir ve kalenin tamiri ile ilgilendi. Akabinde Safevi topraklarına girerek Derteng'e kadar ilerledi. Bu gelişmeler Safevileri barış teklifinde bulunmaya zorladı. Sulhun akdinden sonra Bağdat'a dönen Mustafa Paşa, Bağdat beylerbeyiliğini Hasan Paşa'dan alarak Mehmed Paşa'ya verdi ve kendisi de bir müddet sonra İstanbul'a döndü. IV. Murad vefat edince yerine kardeşi İbrahim tahta cülus etti. Bu dönemde Bağdat beylerbeyiliği tekrar Hasan Paşa'ya verildi (19b-20a).

Eserin Tesirleri

Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm'ın kendisinden sonra Bağdat üzerine yazılan bazı eserlere ilham kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şeyh-oğlu'nun *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*'ıyla bu eserden yaklaşık bir asır sonra kaleme alınan Nazmî-zâde Murtazâ'nın *Gülşen-i Hulefâ*'sı arasında olayların anlatımı ve kronolojisinde benzerlikler olduğu görülmektedir:

Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm

"ondan kalkub Ba'kübe karşusunda konub Ba'kübe'i ve Bihrûz'ı yağmâ idüb Bekr Paşa'ya haber gelüb ol dahi Ömer Kehâ'yı serdâr idüb kim varub Şehr-bân'ı ve sâ'ir köyleri yağmâdan korıya. Ömer Kehâ dahi cümle Bağdâd kulına tenbîh ü te'kîd idüb yeddi sekkiz bin âdem âlât-ı harbe müstağrak olub ikindi zamânı Ağ-kapu'dan çıkub ammâ ol gün Bağdâd'dan bir mükemmel ü müzeyyen cilasun asker çıkıdı kim hiçbir pâdişâhun halayında bulunmaz idi meğer âhir seferleri imiş. Ve'l-hâsıl gidüb Safvâ karşusından Diyâle'ni ol cânibe giçüb kalkub kıbâb-ı Leys'e karşı konub", (8a-8b).

Gülşen-i Hulefâ

"mahall-i mezkûrdan nehzat ve Behrûz ve Ya'kübe nâm karyeler mukâbelesi madrab-hıyâm-ı ikâmet ve kura-yı mezkûreyi nehb u gâret itdikleri haberi Bağdâd'da mün'akis oldukda ol tarafda olan nevâhi ve kurâyı hıfz u hirâset için şakiyy-i mezkûr kethudâsı Ömer kethudâyı Bağdâd kulundan yedi sekiz bin mukalled-i seyf-i gurûr ve dilâver-i cesûr ile vakt-i asr Bâb-ı sefidde mürûr ve Nehr-i Diyâle'yi Safve şerî'asından ubûr idüb Süleymân Paşa mukâbelesinde kubâb-ı Leys nâm mahalle vâsıl u nâzil oldılar.", (Nazmî-zâde Murteza, 2014: 205).

Yukarıda verilen iki metin arasındaki bu benzerlik Nazmî-zâde Murtazâ'nın IV. Murad döneminde Bağdat ve çevresinde meydana gelen hadiseleri kaleme alırken *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*'dan istifade etmiş olabileceğini akla getirmektedir (Nazmî-zâde Murteza, 2014: 195-234).

Eserin Dil ve Üslup Özellikleri

Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm'ın mensur kısımlarında yer yer Arapça ve Farsça kelimelerden müteşekkil terkipli ve secili ifadelere rastlansa da metnin genelinde halk söyleyişine yakın sade bir üslup göze çarpmaktadır. Mensur kısımlarda göze çarpan bu yalın üslup manzumelerde de kendisini hissettirmektedir. *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*'da Güney Azerbaycan ve Anadolu Türkçesi'nin karakteristik dil özelliklerinin hâkim olduğu söylenebilir.

Eserde çok olmamakla birlikte özellikle Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde; "برج" yerine "بورج" (3b), "اراده" yerine "ایراده" (4b), "حاضر" yerine "حاضر" (4b), "حيلة" yerine "حيلت" (4b), "اشارت" yerine "اشارت" (4b).

yerine "ایشارت" (5a), "ضيافت" yerine "زيافت" (11a), "قحط" yerine "قحت" (12a), "خرما" yerine "خورما" (13a), "آزردہ" yerine "آزوردہ" (16a), "دفعہ" yerine "دفعا" (16a), "زرہ" yerine "زرخ" (18b), "سحر" yerine "صحر" (23a) örneklerinde görüleceği üzere bazı imlâ hataları bulunmaktadır.

Kimi kelimeler ise bazen anlamı değiştirecek şekilde; "müstağrak" yerine "müstağrık" (3a), "mansıb" yerine "mansab" (5a), "tevâzu" yerine "tevâzi" (10a), "vilâyet" yerine "velâyet" (10a), "Müselmân" yerine "Müslümân" (22a) örneklerinde olduğu gibi yanlış harekelenmiştir.

Metin Transkripsiyonunda Takip Edilen Usul

Kitâbu Târihi Dâri's-selâm'ın neşrinde eserin Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, Or. 1278'de kayıtlı olan nüshası esas alınmış ve metin neşredilirken eserin dil ve imlâ hususiyetlerine bağlı kalınmaya özen gösterilmiştir. Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun sesliler â, î, ô, û ve yerine göre â, ĩ, ũ şeklinde gösterilmiştir. Kelimelerde bulunan "ع" harfini göstermek için (‘) işareti, hemzeleri göstermek için ise (ˆ) işareti kullanılmıştır.

Metnin transkripsiyonunda "ث" harfi için ş; "ح" harfi için h; "خ" harfi için h; "ذ" harfi için z; "ص" harfi için ş; "ض" harfi için ž-d; "ط" harfi için t; "ظ" harfi için z; "غ" harfi için g; "ق" harfi için k ve "ك" harfi için ise g-k-ñ harfleri kullanılmıştır.

Metinde eksik olduğunu düşündüğümüz yerlere yaptığımız ilaveler köşeli parantezler [] içinde yazılmış, kelimelerdeki imlâ hataları düzeltilmeye çalışılmış ve bu hatalı yazımlar asıl harfleriyle dizilerek dipnotlarda gösterilmiştir.

Metinde varak numaraları köşeli parantezler [] içine alınarak belirtilmiştir: [2b] ve [3a] gibi.

Metinde geçen ayet ve hadisler transkribe edilerek italik olarak yazılmış ve bu ibarelerin tercümeleri de tırnak içine alınarak dipnotta verilmiştir.

Metnin daha iyi anlaşılması için bazı yerlerde nokta, iki nokta ve virgöl gibi birtakım noktalama işaretleri kullanılmış, metinde geçen konuşma ifadeleri tırnak işareti "..." içine alınmıştır.

Sonuç

Kitâbu Târihi Dâri's-selâm'dan anlaşıldığına göre; Şeyh-oğlu 1609-10'da doğmuş, XVII. yüzyılda Bağdat ve çevresinde yaşamış ve muhtemelen 1642'den sonraki bir tarihte vefat etmiştir.

Bazı araştırma eserlerinde ise Şeyh-oğlu'nun Kerküklü olduğu ve XVIII. yüzyılda Irak coğrafyasında yaşadığı ileri sürülmektedir. Şeyh-oğlu'nun özellikle yaşadığı yüzyılla ilgili olarak şimdiye kadar yazılanların hatalı olduğuna tarafımızdan dikkat çekilmiştir.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Osmanlılar ile Safeviler arasında Bağdat'ı ele geçirme amacıyla büyük bir rekabet yaşanmış ve bu rekabet XVII. yüzyılın ilk yarısında yeniden alevlenmiştir. Şeyh-oğlu'nun *Kitâbu Târihi Dâri's-selâm* isimli eseri XVII. yüzyılın ilk yarısında Bağdat ve çevresinde meydana gelen bu mücadelelere değinmektedir. *Kitâbu Târihi Dâri's-selâm*'da; Bağdat Beylerbeyi Yusuf Paşa ile Bekir Subaşı arasındaki nüfuz mücadelesi, Bekir Subaşı isyanı, Şah Abbas'ın Bağdat'ı zaptı, Hafız Ahmed Paşa ve Hüsrev Paşa'nın hezimetle sonuçlanan Bağdat seferleri ve IV. Murad'ın Bağdat'ı fethi anlatılmaktadır. Şeyh-oğlu'nun söz konusu olayların muasırı olması ve müşahedelerini kaleme alması *Kitâbu Târihi Dâri's-selâm*'ın tarihî kaynak olarak kıymetini artırmaktadır.

Ayrıca Güney Azerbaycan ve Anadolu Türkçesi'nin izlerini taşıyan *Kitâbu Târihi Dâri's-selâm*'ın dil bilimciler tarafından incelenmesi de faydalı olacaktır.

Metin**[2b] Kitâbu Târîhi Dârü's-selâm Bağdâd'ı'nın Başına Gelen Ahvâlleri Beyân İder. Fî Sene-i 1028.***Bismi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm*

Ḥamd-i bî-nihâyet ve şükr-i bilâ-gâyet ol Ḥudâ-yı bî-hemtâya olsun kim Âdem'i 'ademden vücûda getirüb ve cemî' maḥlûḳdan eşref ü ekrem kılub ve kâmi deryâları ve şahrâları onuñ evlâdıyla müşerref ü müzeyyen idüb nitekim Kelâm-ı şerîfinde buyurmuşdur, ḳavluḥü te'âlâ: *Ve leḳad kerremnâ benî âdeme ve ḥamelnâhüm fi'l-berri ve'l-baḥr*¹² ve daḫi bunca enbiyâ ve evliyâları ve şuleḫâ ve etḳiyâları onuñ neslinden zuhûra getirüb ve her birine kendü merâtibince derece virüb ve birbirinden efḫal idüb nitekim Kelâm-ı 'izzetde zıkr eylemişdür, ḳavluḥü te'âlâ: *Ve leḳad faḫḫalnâ ba'da'n-nebiyyîne 'alâ-ba'd*¹³ ve daḫi ülü'l-'azm peyḡanberlere şuhuf u kitâb indürüb ve her birine bir dürlü dîn ü şerî'at ta'yîn idüb ve bir eşref-i mekânda ve aḫsen-i zamânda ḫazret-i Muḫammedi'l-Muṣtafâ'yı¹⁴ *şalla'llâhu 'aleyhi ve âlihî ve sellem* [3a] ins ve cinne ḫâşş u 'âmma irsâl idüb ki ef'âllerine şâhid ve a'mâllerine beşîr ü nezîr olub ve kendülerini millet-i İbrâhîm'e ve dîn-i İslâm'a da'vet idüb ol deryâ-yı dâlâlete müstaḡrak¹⁵ olan bendeleri şeb-i zulûmâtıdan nehâr-ı münîre çıkara. Nitekim Ḳur'ân-ı 'azîmde yâd eylemişdür, ḳavluḥü te'âlâ: *Yâ eyyühe'n-nebiyyü innâ erselnâke şâhidem ve mübeşşiran ve nezîran ve dâ'iyen ilâ'llâhi bi-iznihî ve sirâcen münîrâ*¹⁶ ve daḫi itâ'atini mecmû' maḥlûḳlara farz kılub nitekim Kelâm-ı 'azîzinde buyurur, ḳavluḥü te'âlâ: *Yâ eyyühe'l-lezîne âmenû eḫî'u'llâhe ve eḫî'u'r-resûle ve üli'l-emri*¹⁷ *minküm*¹⁸ ve daḫi cümle enbiyâları onuñ nübüvvetiyle ḫatm eyleyüb ve sâ'ir edyânları ve şerî'atları onuñ dîninde ve şerî'atında mensûḫ kılub ve kendüyi cümle emlakden ve eflâkden ins ü cinden ve sâ'ir maḥlûḳdan efḫal ve ekrem ü aḫsen idüb

Beyt

Sebeb-i ḫılkat-ı 'âlem şeref-i kevn ü mekân
Menba'-ı luṭf [u] kerem pâdişeh-i her-dü-cehân

Kim onuñ ḫizmetine buldı şeref Cibrâ'il
Ḥüsn-i ḫûyında leṭâfet göre zeyn oldı zamân

[3b] ba'de ḫamd-i Ḥudâ'dan ve şenâ-yı Muṣtafâ'dan soñra bu kitâbı te'lif itmegine sebep bu idi kim bir gün eyyâm[a] tevârîḫ kitâbına mütâla'a idüb ve ḳadîmî geḫen pâdişâḫların ve vilâyetlerin aḫvâlini zıkr iderken ben bendenüñ daḫi ḫâtırına geldi kim biz olduğumuz aşrda Burc-ı¹⁹ evliyâ, Dârü's-selâm Bağdâd'ı'nın başına gelen aḫvâlleri kim vaşfa ḳâbil olmaz, bu târîḫ-i muḫtaşarda beyân idüb ki bizden soñra gelen ehl-i idrâk ve ehl-i ma'rifet olan mü'min karındaşlarımız Bağdâd aḫvâlini müzâkere itduḫda bu târîḫ-i muḫtaşara nazar idüb ve işiden cânlara şafâ-baḫş olub ve ben mücrim ü 'âşîyi bir Fâtîḫa ile yâd idüb ve cümle mü'minlerin ervâḫını şâd ideler ve bi'llâhi't-tevfîk. İbtidâ-yı ḫikâyet: Gel imdi ey 'ârif-i zamân ve müdrîk-i ehl-i cihân bu târîḫ-i muḫtaşara nazar kılub göresin kim sene-i 1028, biñ igirmi sekkizde Bağdâd Vilâyeti'nde ne fitneler zuhûra gelmişdür. Ammâ egerḫi Bağdâd ibtidâdan cevri ü fitne ile bünyâd

¹² Kur'ân, İsrâ/70, "Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık."

¹³ Kur'ân, İsrâ/55, "Andolsun, peygamberlerin bir kısmını bir kısmına üstün kıldık."

¹⁴ Bu kelime metindeki hareketli şekli esas alınarak okunmuştur.

¹⁵ Metinde "müstaḡrik" şeklinde hareketlenmiştir.

¹⁶ Kur'ân, Ahzâb/45-46, "Ey Peygamber! Biz seni bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı; Allah'ın izniyle kendi yoluna çağırıcı bir davetçi ve aydınlatıcı bir kandil olarak gönderdik."

¹⁷ Metinde "اولوا الامر" şeklinde yazılmıştır.

¹⁸ Kur'ân, Nisâ/59, "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin ve sizden olan ulu'l-emre (idarecilere) de."

¹⁹ Bu kelime burada ve metnin genelinde "بورج" şeklinde yazılmıştır.

olmuştur. Lâkin biz olduğumuz zamânda olan fitne vü fesâd hiçbir zamânda olmuş degüldür. Zîrâ tûfân-ı Nûh'ı ve kaht-ı Yûsuf'ı ve hüzn-i Ya'kûb'ı ve belâ-yı Eyyûb'ı ve ser-güzeşt-i Mûsâ'ı ferâmûş itdürüb rûz-ı mahşer gibi vâý nefsî olub oğul atadan ve kız anadan ve kardaş kardaşından bîzâr olub her kim öz nefsinî hâlâş itmege cehd idüb bu nev' ile evkât giçürürler [4a] idi. Pes imdi bu fitne vü fesâda kim sebep olduğın beyân itmek lâzım olub bil kim ol zamânda Bekr adlu bir hûnî var idi ve ibtidâ bir piyâde çeri idi. Çûn kim ikbâli derece-i sa'âdete maķrûn olub eyyâmdan eyyâma mertebesi bülend olmağa mercû' olub tâ kim bir mertebe-i a'lâda karar dutub Bağdâd'da olan ümerâya ve 'asâkire ser-çeşme vü serdâr olub ve hünkâr cânibinden gelen beglerbegilere medħal vormeyüb cümle el ü vilâyet, sipâhî vü ra'yyet muṭî'i ve fermân-beri olub zîrâ çok evlâdı ve ensâbı var idi, her birine bir 'âlî-manşib virüb bu nev' ile düşmenleri maķhûr idüb zulm ü fesâd itmege şürû' eyledi.

Beyt

Sebeb-i fitne idi ol hûnî
Yıkıdı devrinde çarḥ-ı gerdûnı

Oldı hükminde cevır ü kaht [u] galâ
İrdi ehl-i şafâya renc ü belâ

Çokları ḥasret ile kıldı kebâb
İtdi mülk-i 'Acem'le Rûm'ı ḥarâb

Niçe beglerbegi niçe hânı
Gitdi Bağdâd'ıñ uğırına cânı

Eyle Şeyḥ-oğlı bu nihânı beyân
Kalmaya gizlü cümle ola 'ayân

Ve'l-hâşıl bir niçe zamân bu nev' ile giçüb devrân bir gün eyyâmda 'Arab cânibinden bir düşmen zuhûr idüb Bekr nâm olan serdâra haber gelüb ol daḥi cümle beglere ve 'asâkire tenbîh ü te'kîd idüb [4b] yarak u yasak görüb Bağdâd'ıñ öte cânibine çetr ü sayvân çıkarub bâr-gâhlar kurulub 'alem ü sancaḥdan yeryüzi lâle-mişâl müzeyyen olub ol düşmen cânibine müteveccih olub bu cânibde dörd oğlı kalub büyüğine Meḥemmed Ağa dirler idi ve bir kehâsı var idi adına 'Ömer Kehâ dirler idi. Ve'l-hâşıl Meḥemmed Ağa'yı 'Ömer Kehâ ile yerinde kâ'im-maķâm idüb ve bir miķdâr 'asker daḥi bunlarla ta'yûn idüb tâ kim şehride bir fitne zâhir olmaya. Ammâ 'azeb-istân cemâ'atinüñ serdârı ki adına Meḥemmed Kanber dirler meger Bekr'üñ itdüğü zulme ve fesâda rızası yok idi ammâ men' itmege kâdir degül idi. Çûn kim fırsat müyesser olub Bekr'üñ evlâdını ve etbâ'ını ve 'Ömer Kehâ'yı ve pâdişâha 'âşî olan eşkıyâları kırmağa irâde²⁰ idüb cümle hâzır²¹ olan sipâhî vü ra'yyet, a'lâ vü ednâ, büyük ve küçük gayret ile ayaga kalkub Meḥemmed Kanber'e tâbi' olub tâ kim Meḥemmed Ağa'ya ve 'Ömer Kehâ'ya haber olub tedbîr-i ḥîle²² içün 'Ömer Kehâ kılıcın boynına daḥub Meḥemmed Kanber'üñ yanına gelüb bünyâd-ı giryeye vü zârî kılub üftâdeluğ ile zebâna gelüb söyledi kim "ey kân-ı mürüvvet ve ey velî-ni'met, inşâf degüldür kim sen bizüm pederümüz yerine olasın ve biz kullaruña böyle iş idesin. Murâduñ ne ise böyle olsun. Eger Bekr'üñ evlâdını ve etbâ'ını kırmağ isterseñ [5a] sen kalk, sa'âdet ile kal'aya git. Ben kuluñ varub onları bir bir ḥâk-i pâya getürem. Her ne bilürsen böyle idesin." Ammâ ba'zı rûzgâr görmüş âdemler remz ile Meḥemmed Kanber'e işâret²³ idüb kim "buyur 'Ömer Kehâ'nuñ başın kesâğ kim ser-i fitne budur, bâķîleri kırmağ âsândur" deyü bunlaruñ remzine mültefit olmayub 'Ömer Kehâ'ya destûr virüb kim

²⁰ Metinde "ايراده" şeklinde yazılmıştır.

²¹ Metinde "حاضر" şeklinde yazılmıştır.

²² Metinde "حيلت" şeklinde yazılmıştır.

²³ Metinde "ايشارت" şeklinde yazılmıştır.

"sen benüm oğlumsan, hemân göreyüm seni" ol daği çıkub atına süvâr olub Mehemmed Ağa cânibine müteveccih olub gitdi.

Beyt

Dâma düşmişken şikâruñ bilmedüñ ey bî-haber
Ol saña şayyâd olub cânuñ şikâr itse meger

Furşatı fevt eyleme düşdukdâ ey şâhib-hüner
Olmayan vâktinde olmaz bir daği vâkt-i diger

Ve'l-hâşıl 'Ömer Kehâ gitdukdan soñra Mehemmed Kanber daği yerinden kalkub esb-i devlete süvâr olub cem' olan âdemler öñine düşüb kal'aya müteveccih olub ammâ ol günde Bağdâd'ıñ beglerbegisi Yûsuf Paşa idi, cümle kal'aya cem' olub paşa hazretlerine ahvâli bildürüb ol daği bu ef'âlden hûş-hâl olub oturub fülânun yerini fülâna, fülânun manşabın²⁴ fülâna virüb almağa meşgûl iken [5b] bir vâkt haber-dâr oldılar kim 'Ömer Kehâ gitdüğü gibi Mehemmed Ağa'ya haber virüb ol daği hâzır²⁵ olan etbâ'ını ve ensâbını cem' idüb her zuķāk başına bir serdâr bir miķdâr âdem ile ta'yîn idüb yer yerden küçeler başın dutub damlar üstine çıkub ok ve tûfeng atub meydânda olan halkuñ bir niçesi maķtûl olub biñ karğaya bir daş mişâli çil yavrusı gibi dağılub ve'l-hâşıl paşa haber-dâr olub birkaç bahâdır erler ile âlât-ı harbe müstağrak olub 'azm-i meydân idüb çıkub bir zamân merdâne ceng idüb bir niçe âdem bundan ve ondan katl olub hâh-nâ-hâh tûfeng darbıyla paşayı gerü dönderüb kal'a kapusın bağlayub bedenler başına çıkub bunlar daği küçeler ağızların yapub meterizler kurub birbirine toḅ u tûfeng atmege başlayub kal'ai hişâr eyleyüb ammâ ol zamân kim Bekr, 'Arab cânibine müteveccih olub gitdukdâ Mehemmed Kanber'üñ daği büyük oğlu 'Abdu'llâh Reyys 'azeḅ-istân cem'ine serdâr olub gitmiş idi. Ol vâkt kim Mehemmed Kanber bu fitnei zuhûr eyledi, bir mektûb yazub oğluna kim "ey benüm ciger-kûşem, ma'lûm-ı şerîfün ola kim bunda böyle ahvâl oldu. Gerekdür kim mektûb-ı maḥabbet vuşûl buldukdâ merdâne bil bağlayub cümle etbâ'ıñı yanuña cem' idüb ahvâli deyüb [6a] furşat devşürüb Bekr'i ve cümle etbâ' u ensâbını katl idüb kalan 'asâkiri alub ale't-ta'c[î] bu cânibe gelüb kim bunda olanlaruñ daği ḥaķķından gelmağ âsândur" deyü hemân mektûbı bir âdeme virüb ve bir cüzvî akçe daği oña bağışlayub ol daği mektûbı alub giceyle Bağdâd Şaṭṭı'nı giçüb ordu cânibine müteveccih olub tâ kim orduya karîb gelüb fikr eyledi kim "eger mektûbı 'Abdu'llâh Reyys'e aparsam Mehemmed Kanber'den ziyâde baña virmez zîrâ meşeldür kim oğul atadan görmeyince sofrâ şalmaz. Pes bundan a'lâ yokdur kim mektûbı aparub Bekr'üñ iline virüb ondan baña çok in'âm u iḥsân olur" deyü hemân Bekr cânibine 'azm idüb gelüb nâmei Bekr'e virüb ol daği nâmeye nazar kılub 'aklı başından gidüb bir zamân fikre varub ondan soñra etbâ'ını ve ensâbını cem' idüb ahvâli bildürüb emr eyledi kim 'Abdu'llâh Reyys'i ve cümle etbâ'ını dutub siyâset ile huḅûrına getürüb hemân cellâdlar şâhîn-mişâl şikâra düşüb cümleñüñ illerin kafâya bend eyleyüb Bekr'üñ ḥizmetine getürüb ol daği emân vermeyüb emr idüb cümleñüñ başın kesüb onda olan 'azeḅ-istân ve ehl-i güḡmân olan kimseler her biri bir cânibe firâr idüb Bekr daği [6b] 'asker birle yılğar idüb 'azm-i Bağdâd deyü geldukdâ Mehemmed Kanber'e bu bed-aḥbârlar gelüb yakasın çâk idüb bünyâd-ı girye vü zârî kılub ve bu ebyâtları ḥâline münâsib söyledüm.

Beyt

Ey felek 'aks ile döndüñ bağrumı ḥûn eyledüñ
Tâli'-i sa'dum yıķub kaḥr ile mağbûn eyledüñ

Söndürüb çeşmî-çerâğum nûrını zulmât idüb
Furķat-ı Yûsuf gibi Ya'ķûb'ı maḥzûn eyledüñ

²⁴ Metinde "manşabın" şeklinde harekelenmiştir.

²⁵ Metinde "حاضر" şeklinde yazılmıştır.

Bî-başar oldı Züleyhâ düşdi Yûsuf'dan cüdâ
 Gösterüb Leylâ cemâlin Kays'ı Mecnûn eyledüñ
 Âteş-i hicrân ile yakduñ tenümde cânımı
 Sa'd-ı ikbâlüm dönüb naḥsa diger-gün eyledüñ
 Bâr-gâh-ı Kānber'e Şeyḥ-oğlı oldı bir gedâ
 Luṭf ile toprağını iksîr-i altun eyledüñ

Ve'l-hâşıl ol zamân kim Bekr Bağdâd'ıñ ol cânibine gelüb Meḥemmed Âgâ'ya ve 'Ömer Kehâ'ya haber olub Şaṭṭ üzerine cîsr bağlayub 'asker giçmege başladukda meger²⁶ Yûsuf Paşa kal'ada burc üzerine çıkub cîsre toḅ bindürüb nişâne alurken kazâ'en bir kor kuşun güllesi bunıñ şikemine gelüb hemân yerinde cân virüb Meḥemmed Kānber'üñ derdi bir iken biñ olub Bekr daḥi Bağdâd'a dâhil olub bir niçe gün bunlar onlara onlar bunlara toḅ u tüfeng atub âḥir Meḥemmed Kānber gördi kim döğüşmekle çâre olmaz hemân cümle kal'ada olanlar kılıcların boyunlarına takub kal'a kapusun açub "el-emân, el-emân" çağurub bunlar daḥi bir yerden hücûm idüb kal'aya girüb Meḥemmed Kānber'i bir niçe nâm-dâr âdem ile dutub bağlayub [7a] Bekr'üñ katına getirüb ve ol kal'ada olan âdemlerüñ kimi şahrâya ve kimi ivlere kaçub ammâ kal'ayı beyle yağmâ eylediler kim merḥûm Sultân Süleymân zamânından kalan hâzînei ve cebe-hânei ve bunca sipâhî vü ra'yyet ivlerin gâret idüb dîvârların yıkub daşın ve direğin bile daşıyub çok gedâlar ol yağmâda kırmızı ve kuruşa doyum olub ondan soñra Meḥemmed Kānber'i ikki âdem ile bir peremeye koyub üzerlerine bir miqdâr odun ve nefit döküb âteş urub her-çend tazarru' u zârî kılub "duz etmek yemişug" deyü feryâd idüb fâ'ide bulmayub kalan reyyislerüñ kimini at kuyruğına bağlayub ve kimini deveye gerüb ve kiminüñ ilin ve ayağın kesüb her birini bir dürlü siyâset ile öldürüb ol gün Bağdâd'ıñ içinde bir feryâd u efgân kalkub ve bir fesâd oldı kim meger Mısır Şehri'nde Fir'avn zamânında böyle fesâd olmuş idi. Ondandır soñra teftiş u tefhîş idüb ya'nî kim kal'aya girdi ve kim Meḥemmed Kānber'e tâbî' oldı buldukça kimini kınnâreye urub ve kimini Şaṭṭ'a bırakub ve kimini şehir-be-der idüb diyâr-ı ḡurbetde âteş-i firâk ile cigerin kebâb idüb oğlından ve uşâğından mahrûm ve diyârından ma'dûm olub kaldı. Ve'l-hâşıl bir niçe zamân bu nev' ile giçüb devrân-ı mekr-hâdişe-i felekden bir hâdişe zuhûr eyledi kim [7b] kaḥṭ u ğalâ olmağına sebep olub ol eyyâmda Meşhedeyn-i şerîfeyn cânibinde bir 'Arab kabîlesinüñ davarına ve koyunına kırğun düşüb mâlları ve ma'âşları kalmayub cümle hâzân olub Bağdâd'a müteveccih olub dâhil oldukda onlarıñ kudûminden bir kaḥṭluḡ zâhir oldı kim ol mezkûr olan 'Arablar her kânde aş ve etmek bulsaydılar kapup ağızlarına urub biñ kırbac ursañ illerinden almağ olmaz idi. Ol sebebdendir çârşuda ve zuḳâḳda aş ve etmek bulunmaz oldı. Âḥir bir fikr eylediler her devletliye kendü ḥâlince birkaç hâzân virdiler kim aş ve etmek virüb gözedeler. Bir niçe gün bu nev' ile giçüb 'âciz oldılar, soñra kücelere düşüb her kânde köpek ya kedi bulub dutub irlir idi. At eti ya eşek eti kimüñ iline düşer idi. Bir merkeb boğazlanduğı yerde kanı üzerine elli âdem üşüb pâluze-mişâl dilleri ile yerden yallarlar idi. On ilden kalan öküz kevenlerin kaynadub suynı içerler idi. Ve çirişi etmek idüb irlir idi ve secl tuḥmın kavut idüb kepler idi. Ammâ ben bende bir gün ras geldüm. Bir niçe hâzân bir kediyi boğazından dutub bir miqdâr kurru necâset yığub âteş urub ol kediyi bişirmek isterler. Ne diñlü eyledüm ol kediyi [8a] illerinden ḥalâş idemedüm. Âḥir ol zavallı kedi çağura çağura cân virüb daha bişmeden pâre pâre idüb kanıyla ve derisiyle yeyüb ol ḥâlî görüb öz ḥâlûme ḡâyetle şükr eyledüm. Ammâ ba'zı âdemler uşâkların bişürüb yediler. Ondandır soñra zuḳâḳlara düşüb günde ikki yüz üç yüz âdem "cû'ân cû'ân" diyerek ya'nî "açum açum" deyü mürğ-i cânı kafes-i bedenden pervâz idüb kimini defn eyleyüb ve kimini Şaṭṭ'a burakullar idi. Ve'l-hâşıl bir niçe ay daḥi bu nev' ile giçüb tâ kim mahşûl gelmağı karîb oldı ammâ ol zamân kim Bekr, Meḥemmed Kānber'i ve Yûsuf Paşa'nı öldürüb kendisi kendü başına paşa olub ḥünkâra haber gidüb ol daḥi Bağdâd'ı Süleymân Paşa'ya virüb Süleymân Paşa daḥi Bağdâd'a müsellim gönderüb Bekr Paşa daḥi müsellimi öldürmek isterdi.

²⁶ Bu kelime metinde mükerreren yazılmıştır.

Lâkin şehirden kavub ol daği varub Süleymân Paşa'ya ahvâli bildürüb Süleymân Paşa daği Muşul Paşa'sın ve Kerkük Paşa'sın ve cümle Kürd beglerin cem' idüb igirmi biñ âdemle gelüb Bağdâd'ıñ karibinde Yeñice'de oturub Bağdâd'ı ırakdan ıraka hışâr idüb daği kıtlığdan halâş olmadan hışâra giriftâr olub ve'l-hâşıl bir niçe ay Süleymân Paşa Yeñice'de oturub gördi kim oturmak fâ'ide virmez ondan kalkub Ba'kübe karşusunda konub [8b] Ba'kübe'i ve Bihrûz'ı yağmâ idüb Bekr Paşa'ya haber gelüb ol daği 'Ömer Kehâ'yı serdâr idüb kim varub Şehr-bân'ı ve sâ'ir köyleri yağmâdan qorıya. 'Ömer Kehâ daği cümle Bağdâd kûluna tenbîh ü te'kîd idüb yeddi sekkiz biñ âdem âlât-ı harbe müstağrak olub ikindi zamânı Ağ-kapu'dan çıkub ammâ ol gün Bağdâd'dan bir mükemmel ü müzeyyen cilasun 'asker çıkıdı kim hıçbir pâdişahuñ halayında bulunmaz idi meger âhir seferleri imiş. Ve'l-hâşıl gidüb Şafvâ karşusından Diyâle'ni ol cânibe giçüb kalkub kıbâb-ı Leys'e karşı konub Süleymân Paşa'ya haber olub ol daği Kerkük Beglerbegisi Bûstân Paşa'nı bir niçe Kürd begiyle biş on biñ âdemle bunlara karşı gönderüb Bûstân Paşa daği Diyâle'nüñ beri cânibinden gelüb halaylar bağlayub bunlar bu cânibden onlar ol cânibden birbirine tûfeng ve ok atub bir zamân ceng idüb âhir Bağdâd kûlî gâlib olub Şatı'ı beri cânibe giçüb birkaç baş kesüb ahtarma alub Bûstân Paşa bozulub yaralanub kendüni kaçgun orduya yetürüb ol gice Süleymân Paşa ordusunda bir vâhime oldı kim cümle hâzır²⁷ baş olub kim eger Bağdâd 'askeri orduya başgun itse hemân kaçmak fikrin idüb ol gice şabâha dek yatmayub 'Ömer Kehâ daği şikâr almış aşlan gibi lâf [u] gûzâf idüb ale's-şabâh nakkâreler çalınub [9a] borılar haykırub halaylar kurulub 'azm-i ceng idüb çarkaçılar irelü varub onlar daği halayların kurub birbiriyle ceng itmağda iken kazâ'en Hâfız Ahmed Paşa hünkâr cânibinden serdâr olub kırk elli biñ âdemle ol vakt irişdi kim ikki cânibde[e] halaylar bağlanub Süleymân Paşa bozulmak mahallinde hemân atdan enmeyüb 'askerini dörd fırka idüb fırsatı ganîmet bulub yürüdi. Ammâ Bağdâd kûlunuñ haberden haberi yok bir zamân gördiler kim dörd cânibden kûh-mişâl halaylar kat-ender-kat olub seyl gibi üzerlerine akub bunlar daği sedd-i İskender gibi garîme karşı durub şabâhdan ikindiye karib olunca merdâne ceng idüb lâkin meşeldür ağır gelince yûñül kalkar "ne ceng idersiz Hâfız Ahmed Paşa'dur gelen" deyü çağurub bunlar kim bu âvâzı işidüb elleri savuyub meger sâbıkan Hâfız Ahmed Paşa Bağdâd'a beglerbegi olmuş idi ve bunlaruñ ilinden cigeri kebâb ve bağı hûn olub gitmiş idi ve ol zamânda bu ebyâtları hâline münâsib söylemiş idi.

Beyt

Vücûdum fülki çıkmadan kenâra
Atubtur rûzgâr âhar diyâra

Dil-i mecrûhuma merhem yoğ-iken
Açıldı sînem üzre tâze yara

Üşübtür başuma zenbûr-ı miñnet
Nic'olur hâl-i Hâfız vara vara

[9b] Ve'l-hâşıl çokluk erluğı bozar hemân Hâfız Ahmed Paşa 'askeri bir yerden hücum idüb Bağdâd 'askeri bozulub bir dâne kes-â-kes oldı kim felek lerzeye gelüb yügrük atı olan halâş olub niçe biñ yayan at ayağı altında herîse-mişâl olub ve'l-hâşıl üç biñ yeddi yüz baş kesülüb ikki biñ biş yüz dutsağ olub 'işâ namâzından soñra Bağdâd'a haber gelüb ol gice Bağdâd'ıñ içinde bir feryâd u efgân oldı kim vaşfa kâbil olmaz. Zîrâ hıçbir iv yokdı kim ya eri ya oğlu ya qardaşı ya atası ya akrabâsı gitmiş degül idi. Ammâ ol dutsağları kim aparmışlar idi cümlesin Hâfız Ahmed Paşa'nuñ huzûrına getürüb ol bî-emân daği hıçbirine emân vermeyüb emr idüb cellâdân kağan aşlan gibi tîğların bürrân idüb cümleñüñ başını teninden cüdâ kılub hırmen-mişâl başlar yığılub penbe-mişâl leşler serilüb ol menzilden göçüb tekrâr Yeñice'ye gelüb ordu konub bâr-gâhlar kurulub

²⁷ Metinde "حاضر" şeklinde yazılmıştır.

meclisler ârâste olub yeme ve içme, zevk [u] şafâya meşğul olub Bekr Paşa'ya bu aḥbârlar gelüb başın aşığa salub ḥayret bahrına dalub ol zamânda bu şi'ri ḥâline münâsib söyledüm.

Beyt

Döndi ikbâlûñ bu günden ey Bekir bir çâre kıl
Geçdi seyr-i gönceler şimdi temâşâ ḥâra kıl

[10a] Def gibi sîneñ döğüb ney gibi efğân itmege
Mey gibi kan içmege tâze cigerler pâre kıl

‘Âkıbet zâlim yine bir zâlîme düşvâr olur
Gitdi ilden cennetüñ imdi tevâzu²⁸ nâra kıl

Ḥaḳ'dan özge kimseye dutma ümîzüñ şâkir ol
Dem-be-dem ‘arz it günâhuñ Vâhib-i Settâr'a kıl

Her kim öz ef'âlini âḥir görisedür ‘ayân
Sen de Şeyḥ-oğlı selâmuñ ‘izzet ile yâra kıl

Ve'l-ḥâşıl Bekr Paşa bir zamân fıkre varub fikrinden baş kaldurub yanında olan erkân-ı devletiyle maşlahat görüb ‘aciz ile ḥitâba gelüb söyledi kim "ey begler, vilâyetüñ aḥvâli bu ḥâle bindi ve bir yerden bize yardım yok. Âḥir Ḥâfız Ahmed Paşa Bağdâd'ı alur bizüm daḥi başumuza böyle ḥaḳâret getirür. Bundan a'lâ yokdur kim ‘Acem şâhına ḥaber gönderüb Bağdâd'ı oña virüb gelüb bizi ḥalâş eyleye. Garâz dünyâda sağ olub evkât giçürmekdür, nihâyet Bağdâd olmasun ‘Acem Vilâyeti olsun" deyü cümle buña râzî olub hemân ol sâ'at nâmeler yazılıb Bağdâd'ın kilidlerin ‘Abbâs Ağa'ya virüb bir niçe âdemle kendüyi ‘Acem şâhına yollayub onlar daḥi gidüb tâ kim ‘Acem iklimine dâḥil olub ammâ ol zamânda ‘Acem şâhı bir tedbîr ile ma'rûf ve şecâ'at ile mevşûf hanḳı kal'aya ve hanḳı şehre teveccüh idüb gitse idi ol vilâyeti²⁹ [10b] heybeti ile müsahḥar idüb alur idi. Adına Şâh ‘Abbâs dirler idi. Kırk ildi kim şâhluḳ eylerdi. Ammâ çok şâḥib-i ikbâl ve ehl-i tedbîr idi. Ḥaḳkında bu murabba' söylendi.

Beyt

Şâḥib-i himmet-i ‘âlî şeh-i ikbâl-i bülend
Degme şâḥib-naẓarı itmez idi ‘aḳla pesend

Heybeti ‘âleme meşhûr olıcak şîr-mişâl
Rûz-ı rezminde muḳâbil olamaz bebr [ü] peleng

Ve'l-ḥâşıl ol günde Şâh ‘Abbâs Hindû-istân Vilâyeti Kandahâr Şehri üzerine gidüb Kandahâr'ı ḥişâr itmiş idi kim ‘Abbâs Ağa gelüb Bağdâd'ın kilidlerin ve Bekr'ün nâmelerin öpüp şâhuñ öñinde koyub şâh daḥi bu aḥbârdan ḥoş-ḥâl olub ‘Abbâs Ağa'ya ve âdemlerine ḥil'ât geydürüb ve in'âm virüb hemân ol zamân buyurub emirler yazub Hemedân Ḥânı Şafî-kulı Ḥân'ı serdâr idüb Lûr-istân Ḥânı Hüseyin Ḥân ile ve Erdelân Ḥânı Ahmed Ḥân ile ve Avşar Ḥânı Kâsım Ḥân ile ve bir niçe sultân ile kalkub Bağdâd üzerine gidüb Bekr Paşa'nı ḥalâş idüb kal'ai alub oturalar. Ḥânlar daḥi cümle ‘askerlerin müheyâ idüb Bağdâd'a müteveccih olub gelüb Derteng Dağı'n giçüb Ḥanekî'da ordu kurub oturdılar. Bu cânibde Ḥâfız Ahmed Paşa'ya ḥaber gelüb ol daḥi eyledüğü ef'âle peşimân olub [11a] Bekr Paşa'ya emirler yazub ḥil'atler gönderüb nâmeler yazmış kim "ey benüm qarındaşum Bekr Paşa, ma'lûm-ı şerîfüñ ola kim ölen öldi, giden gitdi. Böyle olur insân tâ savaşımayınca barışmaz şimdi saña emr-i pâdişâhî ve ḥil'at-ı şâhî irsâl eyledüm. Mâ-dâm ki ḥayât dasın, Bağdâd senüñ olsun, hemân benüm qarındaşum cehd idüb Bağdâd'ı Kızılbaş'a

²⁸ Metinde "tevâzi'" şeklinde harekelenmiştir.

²⁹ Metinde "velâyeti" şeklinde harekelenmiştir.

virmeysin. Zîrâ Urûm iklimi ve 'Acem iklimi bu sebebdan cefâyâ düşüb çok ocaklar sönüb ve çok ivler harâb olur" deyü katırı torbasayla salısdurub kendü kalkub gitdi. Bu cânibde hânlarâ haber gelüb onlar dañi göçüb menzil-be-menzil gelüb tâ kim Bağdâd'a karîb olub Bekr Paşa dañi bir niçe bellü ağalar hânlarâ karşı gönderüb onlar dañi gelüb Kara-kapı cânibinde Şatt kenârında konub Bekr Paşa dañi bunlara üç gün 'âlî ziyâfetler³⁰ idüb üç günden soñra Şafi-kulî Hân'a nâme yazub kim "ey benüm karındaşum Şafi-kulî Hân, siz hôş geldüñüz, şafâ getürdiñüz, hâste dillere şifâ yetürdüñüz, yüzüñüz ağ olsun, Hakk te'âla sizden râzî olsun. Ma'lûm-ı şerîfün ola kim hâk-i pâye birkaç kîse akçe irsâl eyledüğ kim na'l-bahâ idüb gidesiz. Yine inşâ'allâhu te'âlâ hizmete durmuşuz. Yâr bâkî, şöhet bâkî." Ve'l-hâşıl cûn kim mektûb gelüb Şafi-kulî Hân okuyub gâzab birle cevâb virdi kim **[11b]** "biz gelmedüğ Bağdâd'a kim akçe alub gidağ. Bizi şâh gönderdi kim Bağdâd'ı alub oturağ. İmdi sen ikrârûndan döndüñ, biz dañi şâha ahvâlî 'arz idelüm, şâhuñ emri nice olsa böyle olsun." Hemân ol sâ'at bir nâme yazub şâha gönderüb kendüleri kalkub Başdolab'da İmâm Mûsâ'ya karşı konub tâ kim şâhdan niçe haber gelüb oña göre ideler. Meger şâh dañi Kandahâr'ı alub dönüb İsfahân tahtında oturub Bağdâd ahvâlinden haber isterken gördiler kim bir âdem gelüb içerü girüb zemîn-bûs idüb nâmei şâhuñ önünde koyub şâh dañi nâmeye nazar idüb ahvâlî bilüb gâzaba gelüb cümle hânlarâ ve sultânlarâ tenbîh idüb Horâsân ve Gürcistân 'askerin yığub Geylân ve Mâzenderân çerisin cem' idüb İrân ve Tûrân leşkeriyle kalkub 'azm-i Bağdâd idüb karîbe geldukda Şafi-kulî Hân dañi bir ikki pereme peydâ idüb Şatt'ı ol cânibine 'asker giçürmek isterken meger Bekr Paşa dañi Ağ-kapı'da oturub Bağdâd 'askerin yoklama idüb kim öldi ve kim kaldı teftîş iderken haber geldi kim Kızılbaş ol cânibe giçmek ister. Hemân ol sâ'at 'Ömer Kehâ'yı serdâr idüb kalan 'askerle binüb cisrdan giçüb Kızılbaş'a muķâbil olub bir zamân ceng oldı kim Bağdâd 'askeri bozulub ölen ölüb kaçan kaçub **[12a]** lâkin 'Ömer Kehâ'nı ve Hamza Ağa'nı ve bir niçe bellü âdem dutub illerin bağlayub şâha karşı gönderüb şâh dañi gelüb Bağdâd'ı dörd cânibden hişâr idüb ikki cânibden lağım kazdurub kal'a altına girüb ikki ay miķdârı ceng olub ammâ Bağdâd içinde olan re'âyâ vü sipâhî bir hâl çekdiler kim vaşfa kâbil olmaz. Zîrâ bir cânibden cümle 'askeri kırılıub ve bir cânibden kahtluğ³¹ bir iken biñ olub bir merkeb işkenbesi on kuruşa olub her gice kal'adan yüz ikki yüz sipâhî vü ra'ıyyet billerine kemend bağlayub burcdan aşğa inüb şâhı siven olub giderler idi. Ammâ Bekr Paşa'nuñ büyük oğlı Mehemmed Ağa gördi kim iş işden giçdi. Yarın ya bir gün kal'a alınur. Hemân giceyle şâha haber salub kal'ayı şâha virüb şâh dañi Korçı-başı 'İsâ Hân'ı bir niçe biñ âdemle gönderüb ol dañi gelüb iç kal'anuñ uğrı kapusından içerü girüb Mehemmed Ağa ile görüşüb zîrâ Mehemmed Ağa iç kal'ayı bekler idi. Şeher zamânı nakkâre-hâneye çıkub kerrenâyılar haykürub nefirler çalub nakkâreler şadâsından Bağdâd lerzeyeye gelüb çok kimseler ol demde korkudan helâk olub ale's-şabâh kapular açılıub münâdîler çağurub kimse kimseye degmesün. Lâkin sipâhî olanları dutub kimini öldürüb **[12b]** ve kimini âzâd idüb Mehemmed Ağa'ya ve etbâ'ına hil'atler geydürüb ihsânlar idüb bir etmek bir altuna iken bir akçeye olub elvân-ı ni'metler ve envâ'-ı fevâkihler şehre dolub uçuzluk ve emînluğ olub ammâ Bekr Paşa'nı ve büyük karındaşı 'Ömer Efendi'ni dutub ikki ay miķdârı uyukların alub envâ'-ı siyâsetler ve eşnâf-ı azâblar idüb ondan soñra şehrdan tışra³² boyunların urub 'azeb-istân uşakları babalarinuñ intikâmın almağ için ayaklarına ip bağlayub sürüye sürüye meydâna getürüb bir miķdâr odun yığub leşlerin yandurub şâh dañi üç ay miķdârı Bağdâd'da oturub Karçağay Hân'ı Muşul'a gönderüb ol dañi gidüb Muşul'ı alub Avşar Kâsım Hân'a virüb ondan 'askerle gidüb Mardin çevresin ve Diyârbekr köylerin yıkub yağmâlayub dönüb Kerkük'ı alub Ahmed Hân'a virüb şâh dañi Bağdâd'ı Şafi-kulî Hân'a virüb kendü kalkub vilâyetine dönüb ammâ Bağdâd'dan ol kadar 'avret ve uşak, kız ve oğlan apardılar kim hisâba gelmez. Zîrâ cümle bî-kes kalub hâzân olub erleri ve babaları ve oğul ve kardeşları ya ölüb veyâ kaçmış idi. Belki yüz biñ dañi ziyâde 'avret, kız ve oğlan apardılar kimini satub **[13a]** ve kimini kul ve halâ'ık idüb hammâmı görmeyen mâh-rûları

³⁰ Metinde "زیافتلر" şeklinde yazılmıştır.

³¹ Metinde "فحتلوغ" şeklinde yazılmıştır.

³² Bu kelime metindeki harekeli şekli esas alınarak okunmuştur.

ser-pâ-bürehne üştür-süvâr idüb vilâyetden vilâyete apardılar başlarına yüz biñ felâket getürdiler. Bunda kalanların dañi ef'âlleri ve a'mâlleri tegayyür olub maħabbet ü mürüvvet kalmayub rahm u inşâf kalkub edeb ü hayâ götürünüb fışk u zinâ çok olub kız ana üzerine ve ana kız üzerine meşşâtalug idüb beķâ dârını fenâ mülkine değışüb lehv [ü] lu'ba meşğöl olub mey-i ğaflet nûş idüb be-şekl-i hayvân gezüb bir müddet dañi bu nev' üzre kıldılar. Ve'l-hâşıl ol gün kim Şâh 'Abbâs Bağdâd'ı almış idi. Hicretten biñ ottuz üç il giçmiş idi. Ol cennet-mişâl Dârü's-selâm Bağdâd'[ı] ħarâb olmağa müteveccih idüb bağları ve ħurmâları³³ kesilüb ivleri ve 'imâretleri yıkılıb mescidleri ve medreseleri kârvân-serâ olub içinde at ve kaķır bağlanub ikki il miķdârı bu nev' ile giçüb tâ kim Ustanbul'a ħaber gidüb ammâ ol günde Urûm pâdişâhı bir nev-civân [u] tâze idi ve şâhib-i nuşret u ğazâ idi. Adına Sultân Murâd Gâzî dirler idi. Zîrâ çok ğazâ idüb ve 'aceb pâdişâh olsa gerekdür. Ve'l-hâşıl üç ay idi kim taķta çıkub pâdişâh olmuş idi. Bağdâd aħvâlin işidüb ğâyette melûl olub tekrâr Hâfız Aħmed Paşa'nı serdâr idüb [13b] Bağdâd'a ta'yîn kılub ol dañi biş kerre yüz biñ Rûm 'askerin cem' idüb kûh-mişâl halaylar kurub seyl gibi Bağdâd'a akub tâ kim gelüb Bağdâd'ın dörd cânibinde konub kal'ayı niĝin [ü] engüşter gibi ħişâr idüb Kara-ķapı cânibinden Eski Tob-ĥâne'den tâ Şaķt'a varınca meterizler sürüb laĝımlar kazub havâleler yapub toplar urub bedenler yıkub üçinci ayda kal'aya yürüyüş idüb bu cânibde Şaķı-ķulı Hân dañi sedd-i İskender gibi karşı durub bir zamân merdâne ceng idüb âķir kal'anı alabilmeyüb mecrûĥ aşlan gibi ĥîre olub "ya ölürem ya Bağdâd'ı aluram" deyü çöküb kal'a üzerine oturdu. Bu cânibde Şâh 'Abbâs'a ħaber olub ol dañi Zeynel Hân'ı serdâr idüb Zeynel Hân dañi seksen biñ Kızılbaş leķeriyle kalkub menzil-be-menziil konub tâ kim Şehr-bân'a gelüb ordu kurub fırsat bekleyüb oturdu. Ammâ ol zamân kim şâh, Muşul'ı Kâsım Hân'a virüb bir niçe ay giçmedi kim Aħmed Paşa nâm beglerbegi cüzvî 'askerle Muşul üstine gelüb Kâsım Hân dañi Muşul'ı salub kaçmış idi. Ol sebebeden anı şâh takşîr itmiş idi. Ol gün kim Zeynel Hân Şehr-bân'da konub Kâsım Hân-oĝlı Kelb 'Alî Hân dâd dileyüb "biş yüz igid ile kal'aya girürem" deyü Zeynel Hân dañi her âdeme [14a] bir kîse barut virüb Kelb 'Alî Hân dañi biş yüz dil-âver igid yüĝruk atlı seçüb ĝünorta Şehr-bân'dan kalkub gelüb Bihrûz'da yem kestürüb ondan yılĝar idüb seĥer zamânı Hâfız Aħmed Paşa'nun ordusına girüb cümle tıĝların bürrân idüb önlerine geleni kesüb fırsat müyesser olub özlerin kal'aya salub şâh dañi bu ef'âlden ħaber-dâr olub Kelb 'Alî Hân'ın takşîrinden giçüb Zeynel Hân dañi Şehr-bân'dan kalkub ĝavvâş gibi deryâyı boylaya boylaya dalub gelüb Bihrûz'da konub cîsr yapmağa başlayub cîsri tamâm idüb Şaķvâ'ya akıdub kurmaĝ isterken bu cânibde Hâfız Aħmed Paşa'ya ħaber gelüb ol dañi Diyârbekr Beglerbegisi Murâd Paşa'yı serdâr idüb Murâd Paşa dañi bir miķdâr 'askerle gidüb cîsr üzerine bir zamân ceng idüb Kızılbaş leķeri ĝâlib olub Murâd Paşa'nı bozub kaçan kaçub kırılan kırılıb bir niçe ĝün Zeynel Hân Şaķvâ'da oturub ondan göçüb gelüb Su-ķavuşan'da konub cîsr bağlayub her niçe günde leķerle giçüb halaylar kurub 'azm-i ceng idüb meydâna gelüb bu cânibden Hâfız Aħmed Paşa dañi 'alemler açub toplar çeküb şaķlar bağlayub kûh-mişâl 'asker binüb ĝarîme karşı durub birbiriyle ceng idüb ĝâĥ onlar bunları bozub ĝâĥ bunlar onları söndürüb bir ikki ay bu nev' üzre giçüb tâ kim [14b] şâh dañi gelüb Zeynel Hân ile ma'an konub dörd cânibden Hâfız Aħmed Paşa'nun yolların bağlayub zaĥîresin kesüb Bağdâd'ı ħişâr itmiş iken kendü ħişâra düşüb doķķuz ay bu cefâ ile evķât giçürüb ammâ yine Bağdâd içinde bir acluğu ve bir kıtlıĝ oldu kim el-'ıyâzen bi'llâh zîrâ bir batman at eti biş ĝuruşa ve bir batman ĥurmâ³⁴ biş ĝuruşa ve bir batman yaĝ igirmi ĝuruşa ve bir vezne buĝda igirmi ĝuruşa olub ol ħişâr dañi böyle cefâ çeküb ve'l-hâşıl Hâfız Aħmed Paşa dañi gördi kim oturmaĝ fâ'ide virmez. Zîrâ dörd cânibden yolları bağlanub zaĥîreleri kesilüb ordusunda kıtlıĝ olub bir at yemi on altuna çıkub ve 'askeri dañi cümle ĥaste vü bîmâr olub at ve kaķır kalmayub lâ-'ilâc kalkub ĝerü dönüb ammâ ol biş kerre yüz biñ 'askerün ordusu ve çâderi, mâlı ve esbâbı, tobu ve tûfengi, ĥazîne ve cebe-ĥânesi cümle yerinde ħalub bir doymuluĝ oldu kim ħişâba gelmez. Ammâ kal'ada olanlar ale's-şabâĥ gördiler kim 'asker göçmüş, ordu kalmış, mâl dökilmiş. Hemân kal'a ķapusın açub doymuluĝa seĝürdüb Bağdâd ĥalkı yeñi dünyâya gelmiş gibi

³³ Metinde "خورمالري" şeklinde yazılmıştır.

³⁴ Metinde "خورما" şeklinde yazılmıştır.

olub hişârdan çıkub yeme ve içme, zevk [u] şafâya meşgûl olub şâh daği bir niçe gün Bağdâd'da kalub ondan kalkub vilâyetine gidüb bir niçe ay aradan giçmeyüb bir zahmete giriftâr [15a] olub ol zahmetden mürğ-i cânî kafes-i bedenden pervâz itdukda bu beyti hâline münâsib söyleyüb

Beyt

Kûh-ken ber-kûh eger nakş-ı men-i mahzûn keşed
Nâle ber-kûh üfted u net'vâned ân miñnet keşed

Dâmen-i vuşlat be-destem çün bi-yüfted ba'd ezîn
Ger felek merdest ez-dest-i men-i bîrûn keşed

ve'l-hâşıl Şâh 'Abbâs vefât idüb yerine oğlunuñ oğlu Şâh Şafî bir tâze [vü] nev-civân on ikki on üç yaşında sene-i biñ ottuz yeddide tahta çıkub 'Acem mülkine şâh olub bir niçe ay aradan giçüb bu cânibde Husrev Paşa hünkâr öñünde dâv idüb kim "Bağdâd'ı kırk günde aluram" deyü hünkâr daği Husrev Paşa'ya hil'at geydürüb serdâr idüb ol daği yüz biñ seçme nâm-dâr 'askerle Bağdâd'a müteveccih olub tâ kim gelüb Kerkük'de konub fıkı eyledi kim "biz daği Hâfız Ahmed Paşa gibi gidüb Bağdâd üzerinde oturub Kızılbaş gelüb dörd yanumuzu alub bizi hişâr ide." Zîrâ kendü Hâfız Ahmed Paşa ile gelmiş idi ve ol felâketleri çekmiş idi ve ol zamânda yeñiçeri ağası idi. Ve'l-hâşıl "suyı başdan bağlamak gerek eger biz 'Acem şâhını bu cânibde zebûn itsağ Bağdâd'ı bize müsellemlerle virmiş muğarrerdür" deyü hemân göçüb şehir-i Zol'a gelüb şehir-i Zol [15b] Kal'ası'nı yapub âdem koyub ondan kalkub Çakan Der-bendi'nde konub bu cânibde Zeynel Hân'a haber olub ol daği altmış biñ Kızılbaş leşkeriyle gelüb der-bendün ağzın alub bir zamân ceng idüb Husrev Paşa'nun 'askeri gâlib olub Kızılbaş 'askerin bozub kaçan kaçub ölen ölüb dutulan dutulub çok begler ve sultânlar dutsağ olub Kızılbaş'ın koç gibi gözi sönüb bir daği Husrev Paşa'ya muqâbil olmayub Husrev Paşa daği ondan kalkub menzil-be-menzil gidüb tâ kim Hemedân'a gelüb Hemedân Şehri'ni yıkub yandurub ondan Dergüzîn'e varub Kazbîn'e gitmek isterdi. Lâkin mümkün olmayub dönüb Bağdâd'a 'azm idüb gelüb Bağdâd'ı dörd cânibden hişâr idüb ikki cânibden meteriz sürüb topar urub bedenler yıkub burcları hâke berâber idüb kırk gün ceng-i merdâne ve hücum-ı şîrâne kılub kırk günden soñra kal'aya yürüyüş idüb bu cânibde Şafî-kulî Hân daği şîr-mişâl karşı durub burca çıkanları kimin Şatt'a salub ve kimin handağa döküb ve kimin nefî ve künbara yakub ve kimi tîre bârân olub kal'adan aşağı düşüb Husrev Paşa daği zahm-nâk olub kal'ayı alabilmeyüb kalkub gerü dönüb meterizleri yıkub toparları gerü çeküb Bağdâd Şattı'nı ol cânibe giçüb Halîl Paşa'nı serdâr idüb biş altı biñ seçme âdemle Hille'ye gönderüb [16a] kendü kalkub Muşul cânibine müteveccih olub Halîl Paşa daği Hille'ye girüb handağ kazub bârû yapub ihtirâz ile oturub ammâ ol zamân kim Husrev Paşa Dergüzîn'den gerü dönüb şâh daği Zeynel Hân bozulmağından ve Kızılbaş kırılmağından âzürde³⁵ olub Zeynel Hân'un başın kesüb Rüstem Hân'ı serdâr idüb Rüstem Hân daği kalkub Husrev Paşa'nun ardınca gelüb bir ikki def'a³⁶ ceng idüb bir iş çatmayub gelüb Kirind Dağı'nda oturub tâ kim Husrev Paşa Bağdâd üzerinden kalkub kendü gelüb Bağdâd'a dâhil olub bir niçe günden soñra şâh daği gelüb Halîl Paşa üzerine birez leşker gönderüb onlar daği gidüb gördiler kim Hille'nün dörd yanına handağ kazmış bârû yapmış bu ahvâlî cümle şâha 'arz idüb şâh daği Rüstem Hân'ı cümle 'askerle gönderüb ol daği gidüb Hille'ni dörd cânibden hişâr idüb meterizler sürüb topar üzüb gedükler açub Halîl Paşa daği sedd-i İskender gibi karşı durub üç ay merdâne ceng idüb âhir lâ-ilâc olub bir gice dörd biş yüz igid 'Arab atlı, şîr-heybetli, şeh-bâz âdemlerin götürüb Hille Kapusu'nı açub ordunuñ mâ-beyninden çöl cânibine Şefât'e üzerine "Hît, 'Ane" deyü gitdi. Bu cânibde Kızılbaş'a haber gelüb bine bin olub [16b] yetişene kesüb kaçan kurtulub ol giceyle Hille'ye girüb tâ şabâh olunca kılıc şadâsından ve tûfeng berkindan ve halkuñ feryâdından felek giryân ve melek hayrân olub ol gice Hille'de bir fışk u fesâd ve bir yağmâ oldu kim mâşâ'a'llâhu te'âlâ cümle a'lâsı ve ednâsı hazân olub ale's-şabâh münâdîler çağurub emn ü

³⁵ Metinde "أزوره" şeklinde yazılmıştır.

³⁶ Metinde "دفعاً" şeklinde yazılmıştır.

emân olub lâkin dutsağ olanları kimin öldürüb ve kimin âzâd idüb şâh daği bir niçe günden soñra kalkub vilâyetine gidüb ve'l-hâşıl bir niçe ay aradan giçüb Şafî-kulı Hân vefât idüb şâha haber gidüb şâh bu ahhârdan gâyet melûl olub zîrâ Şafî-kulı Hân çok cilasun idi ve hem şâhib-i inşâf u mürüvvet ve 'âdil idi ve'l-hâşıl şâh daği dîvân idüb münecimleri yığub cümle hânların tâli'in görüb Bektaş Hân'ın tâli'i cümleden bülend ve ikbâli 'âlî gelüb şâh daği Bağdâd'ı Bektaş Hân'a virüb ol daği gelüb Bağdâd'a dâhil olub yeddi il hânluğ eyledi. Ammâ bir şâ'ir-nisbet ve Hâtem-şâset ve 'âlî-şâset oldu kim vaşfa kâbil degül. Zîrâ gice ve gündüz yeme ve içme, zevk u şafâya meşgûl olub bir sarây ve bir hammâm yaptı kim ol sarâyı ve ol hammâmı gören bilür kim nice tabî'atı var idi. Ammâ 'aceb hûnî vü kâhhâr idi ve zulme mâ'il idi. [17a] Zîrâ zamânında re'âyâ perîşân olub ve çok düşmenleri muñ' eyledi. Ve'l-hâşıl bir niçe zamân bu nev' ile dönüb devrân tâ kim sene-i 1[0]45, biñ kırk bişde, hâdiş-e felekden bir hâdiş zühûr eyledi kim çok kimseleri mecnûn idüb ve çok dîdelerden hûn akıdub ve çok cigerleri âteş-i hasret ile kebâb idüb ve çok ivleri yıkmadan harâb kılub berķ-ı âsmândan bād-ı semûm esüb bâğ-ı zemînde olan envâ-ı dîrahtân varâkların ve budâkların hâzân idüb ve gül-çehreleri za'ferâna dönderüb ve gonce-dehenleri gubâr-ı zemîne burakub ve zebân-ı bûlbûlleri sadâ-yı enîne şalub ve çeşm-i nergisânı bâde-i hayret ile mest kılub ve şûret-i mâh-tâblar ve tal'at-ı âftâbları şehâb-ı zulûmât ile seb-i târîke dönderüb ve penbe-mişâl bedenleri benefşe-mişâl nîl-gün idüb ve faşl-ı bahâr-istânı ve şahn-ı sebz-istânı harâret-i temmûz ile huşk-hâr kılub ve leşker-i tâ'ûnı yığub Şehr-bân'da dernek idüb ve çarhaçıları mâh-ı Şa'bân'da Bağdâd'a gelüb her gün bir niçe âdemi tîğ-ı âteş ile helâk kılub ve vâhimesinden şehre mesâvîler düşüb ve efsâne vâkı'alar çok olub tâ kim bayram etmegin yeyüb esb-i bâda süvâr olub 'alem-i âteşlerin açub deryâ-yı hûnların saçub [17b] berķ-ı şehâbdan tîğlar çeküb hiç kimseye rahm itmeyüb a'lâ vü ednâ sormayub büyük ve küçük dimeyüp oğulu atadan ayurub ve kızı anadan cüdâ kılub şabâh gördüğümüz döstleri aḡşam bulmayub ve aḡşam ma'an eglendüğümüz yârânları şabâh görmeyüb her gün biñ ikki biñ âdemi zahm tîğıyla deryâ-yı hûna belendürüb ve her ivde günde biş on âdemi âteş-i hasretle şehîd idüb dördünü bişini bir yerde kabre aparub altun egerle ata binen, yüz igid rikâbın dutan beglerüñ leşşini merkebe yüklemâğa âdem bulunmayub yaşları dîdelerde kurudub ve kanları cigerlerde yakub on uşağı ölse bir kişinüñ gözinden yaş akmayub igirmiden bir zekât virmeyenler cümle mâlların virmâğa râzî olub sâ'ile bir akçe virmeyen ol dem bir altun virüb ehl-i zulm u fesâd olanlar hırķa-ı zühdi geyüb ellerine tesbîh dutub estağfiru'llâh idüb ve çok kimseler Mecnûn-şîfat şahrâya kaçub çöllerde ölüb kefen bulmayub bu nev' ile Bağdâd'ı tûfâna virüb tâ kim Zi'l-ka'de çıkub Zi'l-hicce girüb eyyâm-ı 'Arafât'dan utanub inşâfa gelüb göç nakķâresin çalub bâr-gâhların yıkub diyâr-ı maşrıķa 'azm idüb dündârların gerü koyub birden ikkiden kaçub gelen âdemlerüñ kâmet-i ra'nâların büküb zîr-i hâke salub ve'l-hâşıl ben bende bir gün [18a] ikki yârân ile 'azm-i bâzâr idüb Kanber-i 'Alî'den cisr başına varub ondan Mîl-i şerî'sine gidüb Kara-kapı cânibinden Şeyḡ 'Abdül-kâdir Mahallesi'ne gelüb tekrâr Kanber-i 'Alî'ye dönüb bir âdeme ras gelmedüm kim şehrüñ aḡvâlin şoram. Meger etfâlleri kim cümle bî-kes kalub küçelere salub kimi barmağın somurur ve kimi ağlayub zârî kılur ve kimi gölgede yatub ve kimi güneşde oturur. Ve'l-hâşıl bir ikki ay aradan giçüb olanları ferâmûş idüb yeme ve içme, zevk [u] şafâya meşgûl olub toylar ve ivlenmekler çok olub 'avredler 'udde çıkınca beklemeyüb kızlar bâliğ olmadan ire gidüb zîrâ yüz âdemüñ mâlı bir âdeme kalub çok gedâlar mîrâşdan ġanî olub ve tevbe iden âdemler evveliden ziyâde zulme ve fesâda başlayub üç il daği bu nev' üzre giçüb tâ kim inkılâb-ı devrân olub ve'l-hâşıl sene-i 1048, biñ kırk sekkizde hünkâr-ı Rûm Sultân Murâd Hân ibn Sultân Aḡmed Hân üç kerre yüz biñ leşker-i İslâm'ı cem' idüb tuğlar dikilüb bâr-gâhlar kurulub 'azm-i Bağdâd idüb gelüb Baş-dolab'da konub ammâ 'aceb hûnî vü kâhhâr idi ve şâhib-i kuvvet ü şecâ'at idi ve ehl-i tedbîr ü ma'rifet idi. Haḡķında bu ebyâtlar soylandı.

Beyt

Güneş gördi yüzün açdı nikâbın
Götürdi perdesin şaldı hicâbın

Süvâr oldukça çün mirrîhe zehrâ
‘Uṭârîd müşterî dutdı rikâbın

[18b] Kevâkibler çeri oldu önünde
Cedî defter dutub şaklar hisâbın

Eger olsa oña Rüstem berâber
Maşâfında virebilmez cevâbın

Ola her-dem saña devlet müyesser
Okı Şeyh-oğlu tek şerh-i kitâbın

Ve'l-hâşıl gelüb Bağdâd'ı dörd cânibden hisâr idüb Ağ-kapı önünden meterizler sürüb toplar urub bedenler yıkub burcları hâke berâber idüb bu cânibde Kızılbaş daği Bektaş Hân ve Halef Hân ve Nakdî Hân ve ‘Alî Yâr Hân ve Mîr Fettâh ve cümle begler ve sultânlar şîr-mişâl sedd-i İskender gibi muqâbil durub kırk gün merdâne ceng idüb kırkıncı gün kal‘aya yürüyüş kılub Eski Tob-hâne üstüne çıkub ‘alemler diküb gâh onlar bunları indürüb gâh bunlar onları sündürüb ikki cânibden leşker hırmen-mişâl yığılub penbe-mişâl bedenler lâle-mişâl kana boyanub şabâhdan ahşama dek bir ceng oldu kim hiçbir zamânda olmuş degüldür. Zîrâ toplar kızub tüfengler çatlayub kılıçlar sönüb yaylar kırılub oklar dükenüb zırhlar³⁷ sökölüb cebeler yırtılub cânlar pârelenüb ikki leşker daği ‘âciz olub onlar burcun ol cânibin alub bunlar burcun bu cânibinde kalub vây oğul, vây kardaş şadâsı âsmâna çıkub felek hûn ağlayub ve bu beyti ol hâle münâsib söyledüm.

Beyt

[19a] Yüñürdi burca baydağlar haber eylediler hâna
Niçe bellü bahâdurlar önünde geldi kurbâna

Söküldi sîne-i cevşen kemân u nîze darbından
Boyandı mâh-tâba beñzeyen tenler kızıl kana

Cigerler pârelendi âh u feryâd itmeden ol gün
Güneşden şakınan nâzûk bedenler düşdi nîrâna

Ağızlar köpriyüb gözler kızardı esriyüb coşdı
O demde merd olan merdâneluğla girdi meydâna

‘Aceb sâ‘atdi ol sâ‘at ki seyrân itdi Şeyh-oğlu
Çokuñ ol demde gerdânı şaşaşdı tîğ-ı bürrâna

Ve'l-hâşıl tâ kim yarım gice olub cümle hânlar ve sultânlar cem‘ olub meşveret idüb burc başına çıkub emân çağurub Bektaş Hân daği kılıcın boynına dağub kal‘a kapusın açub hünkâra gidüb Sultân Murâd daği suçından giçüb kendüne hil‘at geydürüb ve kalan hânları ve ‘askeri âzâd eyledi kim yarağların salub gideler. Onlar daği yarağların salmayub pâdişâh daği tekrâr kırmağlarına destûr virüb ol üç kerre yüz biñ ‘asker el tîğ-ı âb-dâra urub mâh-ı Şa‘bân’uñ on yeddisinde Cum‘a günü ikindi zamânı şehre hücum idüb kır-a-kır kes-â-kes olub leşlerden çârşu ve zuğak dolub başlar yazı, yabanı dutub Bağdâd içinde bir feryâd u efgân oldu kim şadâları ‘arşa çıkub felek lerzeye gelüb mürğ-i hevâ ve vahş-ı şahrâ kan ağlayub zîrâ yeddi arhadan kalma

³⁷ Metinde "زرخر" şeklinde yazılmıştır.

mâlları yağmâya gidüb a'lâsı ve ednâsı soyulub hâzân kâlub eri ve 'avredi 'üryân gezüb bu ebyâtları ol hâle münâsib söyledüm.

Beyt

[19b] Gireler leşker-i a'dâ gibi yağmâya her demde
Yazılmışdı bu eşyâlar binâ-yı mâ-tekkaddemde

İdüb hep evliyânun şem'a dek muşhafların yağmâ
Felek böyle temâşâ kılmamışdı devr-i Âdem'de

Benî-'Abbâs devrinden olan a'lâyı ednâyı
Yığılmış mâl u esbâbı felek bahş itdi bir demde

Güneş-tal'atlı hûrîler esîr oldı gedâlarda
Gezer başı açuk yalın ayak rûsvây 'âlemde

Hayâ kıl ey felek her dem nedür bu itdügin işler
Cezâvı rûz-ı mahşerde vire nâr-ı cehennemde

Çü Şeyh-oğlı su'âl itseñ nedür ahvâlî Bağdâd'ın
İrişdi nâlesi 'arşa figân u dâd u bî-dâduñ

Ve'l-hâsıl üç günden soñra münâdîler çağurub emn [ü] emân olub pâdişâh dañi Muştafâ Paşa'nı serdâr idüb 'askerle bunda koyub kendü kalkub Ustanbul'a gidüb Bağdâd'ı Hasan Paşa'ya virüb Muştafâ Paşa dañi ikki ay bunda oturub kal'ânun yıkılmışın yapub ondan kalkub 'Acem Vilâyeti'ne girüb tâ kim Derteng'e irüb ordu kûrüb bu cânibde Rüstem Hân dañi şâha 'arz idüb şâh dañi elçi gönderüb şulhçılar araya girüb hadd [u] hudûd kesülüb şulh [u] şalâh olub Muştafâ Paşa dañi gerü dönüb Bağdâd'ı Hasan Paşa'dan alub Mehemmed Paşa'ya virüb kendü kalkub Ustanbul'a gitdi. Ammâ Mehemmed Paşa 'aceb hûnî vü kâhhâr idi ve zulme mâ'il idi. Zîrâ çok bedi'atlar bünyâd idüb ve çok oçaqları ber-bâd kılub ve çok ivleri harâb eyledi. Ve'l-hâsıl bir il giçmedi kim [20a] Sultân Murâd dañi bir zahmetden bîmâr olub mürğ-i cânı kafes-i bedenden pervâz idüb yerine karındaşı Sultân İbrâhîm tahta giçüb 'Acem şâhı dañi kendüne elçi gönderüb pişkeş çeküb aralarında şulh u şalâh olub Bağdâd'ı tekrâr Hasan Paşa'ya virüb Mehemmed Paşa'nı kaldurub zîrâ Hasan Paşa gâyetle 'âdil ü ra'yyet-perver idi ve şâhib-i inşâf u hâlim idi. Ve'l-hâsıl bu cânibde Şâh Safî dañi bîmâr olub mürğ-i cânı kafes-i bedenden pervâz idüb yerine oğlı Şâh 'Abbâs nâm tahta çıkub 'Acem mülkine şâh olub ammâ on on ikki yaşında bir nev-civân, şâhib-i hüsn ü cemâl, 'aql ü kemâl Sultân İbrâhîm'e elçi gönderüb pişkeş çeküb 'âdet üzre şulh eyleyüb ve zamânlarında hâlâ'ik yeme ve içme, zevk [u] şafâya meşgûl olub ba'dehü eyyâmumuzda rûzgârdan ne şâdir olursa oña göre beyân idüb ve 'ayân kıluruz. Ve'l-hâsıl çün kim Bağdâd ahvâlin beyân itmeden fâriğ olub pes lâzım oldı kim ben bendenün dañi ahvâl-i perîşânından bir zerre beyân idelüm kim vücûd-ı miñnet-serâmuz güşâd olmağına sebeb ola. Zîrâ rûzgâr-ı keç-reftâr ez-luţf-ı Perverdi-gâr ben bendei sene-i biñ on sekkizde dâr-ı fenâyâ getürüb ibtidâ-yı 'ömürden tâ intihâ-yı zamâna dek şahrâ-yı miñnetde perverde idüb ondan deryâ-yı gâma salub ol sebebden dîde-i pür-hûn olub [20b] kûşe-nişîn-i miñnet ve elem mahzen-i endûh u gam ma'dûm-ı diyâr-ı 'adem ednâ-yı benî-Âdem zelîl [ü] nehil, bî-karâr ve dâm-ı belâyâ giriftâr ve revâhil-i cefâyâ bâr ve efkar-ı fukarâ-ı rûzgâr ve sîmâ-yı ganî-âşâr be-mûceb-i Kelâm-ı Kirdi-gâr, kavluhû te'âlâ: *Li'l-fukarâi'l-lezîne uhşirû fi-sebîli'llâhi lâ-yeste'tî'üne darben fi'l-arđi yahsebühümü'l-câhilü ağniyâ'e mine't-te'affüfi ta'rifühüm bisimâhüm lâ-yeselûne'n-nâse ilhâfâ*³⁸ ve'l-hâsıl çün kim bu evkât ile 'ömrümüz hâk olmadan bâda gidüb ve düşmenân-ı câh ve hâsîdân-ı rû-siyâh meserret u şâdî hâsıl idüb ol dem pâ-yı tâ'ata kadem başub ve

³⁸ Kur'an, Bakara/273, "(Sadakalar) kendilerini Allah yoluna adayan, yeryüzünde dolaşmaya güç yetiremeyen fakirler içindir. İffetlerinden dolayı (dilenmedikleri için), bilmeyen onları zengin sanır. Sen onları yüzlerinden tanırsın. İnsanlardan arsızca (bir şey) istemezler."

tarîk-ı kanâ'at dutub ve kazâ-yı Hudâ'ya râzî olub ve 'atâ-yı bî-hemtâya şâkir gezûb ve bu ebyâtları hâlûme münâsib söyledüm.

Beyt

Kûh-ken 'arz eyledi tağa benüm ahvâlümü
Nâle kıldı Bî-sütûn ol dem ki bildi hâlümü

Qaldurub şahrâ-yı miñnetden şalub baħr-ı gama
Gösterüb dest-i cefâ sündürdi perri bâlumu

Vâdi-i gamdan hâlâş oldum umarken 'izz ü câh
İndürüb burc-ı sa'âdetden bu naħs iqbâlümü

Bilmezem ben neyledüm devrâna istiğfâr idem
Luṭf ile inşâf idüb 'aks itmeye ef'âlümü

Sâbir ol Şeyh-oğlı şükr eyle Haḳ'ıñ ihsânına
Yâ İlâhî hayr ile ḥatm eylegil a'mâlümü

Ve'l-hâşıl çûn kim himmet-i Rabbânî ve rahmet-i Yezdânî ve tevfiḳ-ı Sübhânî müyesser ü muḳadder olub deryâ-yı luṭfından imdâd u i'ânet kılub ol fitne vü fesâdı [21a] kaḫt u ğalânı evsaṭ-ı ahvâl ile def' eyleyüb fülk-i vücûdumuz deryâ-yı miñnetden mûnderic olub şahrâ-yı necâta çıḳduḳda tâbi'-ı nefis-i hevâ ve tâlib-i dâr-ı fenâ olub iştiğâline meftûn olmağ ile teğayyür-i ef'âl ve tebdîl-i a'mâl idüb ḥâdişe-i feleki âyine-i cemâle gubâr ve dâm-ı belâyâ giriftâr itmek içün muvâfiḳ-ı âyet-i Kelâm-ı Rabbânî, ḳavluḫû te'âlâ: *İnna'llâhe lâ-yuğayyiru mâ bi-ḳavmin ḫattâ yuğayyirû mâ bi-enfüsihim*³⁹ fermân-ı Sübhânî ḫükmince in'ikâs-ı zamân ve inkılâb-ı devrân olub fitne vü ḫişâr, ceng u kıtâl ve taḳşîf-i âcâl bir niçe sâl ıztırâb ile fâriḡu'l-bâl olmayub ed'îye-i şâlihîn berekâtıyla incilâ-ı kamerü'l-münîr olduḳda ve göñül şafâ bulduḳda lâkin *inne's-şeyṭâne li'l-insânî 'adüvvün mübîn*⁴⁰ muvâfıḳınca "mezâ-mâ-mezâ" deyüb şehevât-ı lezzâta râğıb olub ḫâdiş-i Nebevî ḳavlince *inneme'l-a'mâlü bi'n-niyyât*⁴¹ mücebince cânib-i Haḳ'dan şehâb-ı zulûmâta emr olub bâd-ı muḫâlifler zuḫûr idüb keş[î]-i seyyâremüz gird-âb-ı ḫûna ve ṭûfân-ı tâ'ûna düşüb kûh-ı miñnete doḳunub kesr-i elvâḫ olub biñ dürlü felâket görduḳdan soñra tedâfuk-ı emvâc ile kenâra çıḳduḳda şemşîr-i bürrâna ve ḫarâret-i nîrâna düşüb luṭf-ı Perverdi-gârî ol demde yârî kılub bi-'avni'llâhi'l-Meliki'l-mennân vücûdumuz dârü'l-emânda ḳarâr bulduḳda ve künc-i kanâ'atde mütemekkin olduḳda ser-güzeşt-i Bağdâd'ı ilden gelduḳca [21b] bu târîḡ-ı muḫtaşarda beyân eyleyüb çûn kim ibtidâsı belâ vü miñnet ve cefâ vü meşakkât ile bünyâd olundu. Pes lâzım geldi kim intihâsını bir ḳaşıde-i müferriḫ ile ki ta'rîf-i ḫışâline münâsib söyleyüb tâ kim yârân-ı şafânuñ ve erbâb-ı vefânuñ dil-i mecrûḫlarına şifâ ve göñüllerine şafâ irişduḳda biḫâr-ı elṭâfları temevvüc idüb ben 'âşî bendei bir Fâtîḫa ile yâd ideler kim rûz-ı 'araşâtda mülâḳât-ı şâhib-i şefâ'ât ile ve mükâfât-ı ḫasenât ile şâd olalar.

Ḳaşıde-i Ta'rîf-i Dâri's-selâm Bağdâd

Be-nâm-ı 'Âlim u Ḥayy u Ḳadîm u Ferd u Yezdânî
Getür tevḫîd ile her-dem zebâna zıkr-i Sübhânî

'İbâdet kıḫ Haḳ'a Firdevs-i a'lâda maḳâm eyle
Ḫâlâş olğıl cehennemden yaña def' eyle nîrânı

³⁹ Kur'ân, Ra'd/11, "Şüphesiz ki, bir kavim kendi durumunu değıştirmedikçe Allah onların durumunu değıştirmez."

⁴⁰ Kur'ân, Yûsuf/5, "Çünkü şeytan, insanın apaçık düşmanıdır."

⁴¹ Hadîs, "Ameller niyetlere göredir."

Demidür bir kaşîde söylemek mir'ât-ı yârâna
İderlerse bize himmet ola tevfiğ-ı Rabbânî

Gel imdi diñle vaşf-ı hâlini gör ehl-i Bağdâd'uñ
Deyilmez cümle evşâfî dükenmez hadd u pâyanı

İki kavm arasında ta'neden âvâre kalmışlar
Biri ya'nî 'Acem şâhı biri hem Rûm sultânı

[22a] Felek dest-i cefâ gösterdi oldu mün'akis hâli
Yıkıldı kaşr-ı a'lâsı kesildi bâğ u büstânı

Dağıldı her diyârı gezmeden adı hazân oldu
Yanar sevdâ-yı gurbetde gezer hâl-i perîşânı

Cefâdan her bir a'lâsı gulâm oldılar ednâya
Müşerref eyler idi ger otursa şadr-ı eyvânı

İkilük vâdisinde kaldılar hayrân u ser-gerdân
Dönerken devri ve'l-hâşıl bozuldu çarh u mîzânı

'Acem geldukda Bağdâd'a diyer kim mülhid ü sünnî
Urûm geldukda söyler râfîzî bî-dîn ü naşrânî

Buña Dârü's-selâm ad oldu ya'nî ma'den-i İslâm
Kamı bundan gidübtür her yaña aşlı Müselmânî⁴²

Bu Burc-ı evliyâ Bağdâd'a her kim keç-nigâh itdi
Bu çarh-ı tîre elbetde yıkub hâr eyledi anı

Buña zulm eyleyen maşşûda irmez maţlaba vâşıl
Murâdî olmadı hâşıl deminde döndi devrânı

[22b] Buña Bağdâd dirler ey habersiz gel su'âl eyle
Nedür iklim-i Fâris yâ Yemen'le Şa'd u Şun'an'ı

Bu şehre nisbet olmaz Mısr yâhûd mülk-i Hind-istân
Velî arz-ı Hicâz'ı söylesem Tûs'ı Horâsân'ı

Eger ta'rîf idersem vaşf olunmaz şeh-i Bağdâd'ı
Neden kim evliyâlardan tölubtur baħr-ı 'Ummân'ı

Biri Âdem Şafiyu'llâh biri Nûh-ı Neciyu'llâh
Biri şâh-ı Necef ya'nî Alî ol Teñri aşlanı

Biri şâh-ı şehîd-i Kerbelâ'dur⁴³ vâriş-i Ahmed
Cefâ-yı ta'n-ı a'dâdan revân olmuş durur kanı

Nedür ol ma'den-i luţf u kerem 'ilm ü seħâ baħrı
Nedür ol Kâzımeyn evvel İmâmân-ı Semerrânî

Nedür ol şâhib-i mezheb ki meşhûr oldu 'âlemde
Nedür ol günbed-i hađrâ⁴⁴ nedür ol şeh-i Nu'mân'ı

⁴² Metinde "Müsölmânî" şeklinde harekelenmiştir.

⁴³ Metinde bu kelimenin önünde ı harfi bulunmaktadır.

⁴⁴ Metinde bu kelimenin önünde ı harfi bulunmaktadır.

Eger şeyh u meşâyih söylesem bir bir hisâb olmaz
Velâkin cümleden meşhûr olubtur şeyh-i Geylân'ı

[23a] Nedür ol 'aşk ile ber-dâr olan Mansûr-ı Hallâc'ı
Diyem ehl-i dile serdâr olan Behlûl-i Dâna'nı

Nedür ol Kânber-i Şîr-i Hudâ Cûmerd-i Kaşşâb'ı
Nedür ol gâziyân-ı nuşret u kıttâl-ı Mervân'ı

Kurubtur bâr-gâhın seyr için arz-ı Medâyin'de
Müyesser ola görmek cümleye ol Pâk Selmân'ı

Yazılmış cümleñ adı tevârîh-i evâ'ilde
Niçe biñ evliyâ itmişdi bu menzilde sükkânı

Eger âb u hevâsından su'âl itseñ 'aceb olmaz
Eser şayf u şitâ şâm u şehir⁴⁵ ol bâd-ı Rıdvân'ı

Doğundukça zemîn üzre kıılır ehyâ nebâtâtı
Deminde rahmet-i Hâk'dan yağar seyl-âb u bârânı

Açılır câ-be-câ nergis benefşe lâle 'anber-bû
Döşer ferş-i zümürüdden bezer şah-ı gül-istânı

Saçıldı 'anber-i sârâ doğundı verd-i nesrîne
Mu'a'ttar kıldı ol demde cihânı bû-yı reyhânı

[23b] Götürmüş her bir eşcârı bir envâ'-ı fevâkihden
Gelür ta'rife kâbil söylesem nârenc ü rummânı

Oğur medh u şenâsın her yañadan tûti-i kumrî
Kıılır şâh-ı gül üzre her şehirde bülbül efgânı

Çıkar seyrân için faşl-ı bahâra ehl-i 'uşşâkı
Gezer nâz ile nâz eyler yürür serv-i hırâmânı

'Aceb gâyetde maşbûbı olur kim hüsn-i şûretde
Haşâ'dur söylesem mülk-i Mısr'da şâh-ı Ken'ân'ı

Şafâ ehlidür ammâ şîve-i refâtara mâ'ildür
Deler âhîn-pûşı ger dokunsa çeşm-i peykânı

Eger elhân-ı Dâvud'a münâsib olsa âvâzı
Velî hulk u lefâfetde giçer hikmetde Lokmân'ı

Eger hüsn-i zebânı söylese her dilde mâhirdür
Bu gâyetde olur ançak kemâl u 'aql-ı insânı

Nedür Hâtem şehâvetde nedür Rüstem şecâ'atde
Muqâbil olsa rezminde pesend itmez Nerîmân'ı

[24a] Eger dest-i cefâ gördi felekden gözde hâr oldu
Deminde her bir ednâsı olur bir Âşaf-ı şânı

Nedür ol Dicle kim şehriñ kenârından revân olmuş
Yapılmış ikki cânibde binâ-yı kaşr-ı şâhânı

⁴⁵ Metinde "صحر" şeklinde yazılmıştır.

Bezenmiş naḥl-ı bâsıkdan kâmi eṭrâf u eknâfi
Dolanmış çevre yanında ne ḥoş-ṭarz ile dihkânı

Nedür ol Ḥilleti'l-feyḥâ⁴⁶ ki dâ'im ḥulle-pûş olmuş
Çekilmişdür Furât üzre akar âb-ı firâvânı

Nedür ol nehr-i Şâhî kim hisâb olmaz menâfi'de
Nedür nehr-i Hüseynî kim irişdi ḥalka ihsânı

Nedür nehr-i Mehâvil yâ nedür nehr-i Mühennâvî
Getürmez sana ḥâşıl-da niçe bir nehr-i 'Îsâ'nı

Nedür ol nehr-i Hâliş kim ḥalâş olmuş 'avârızdan
Nedür ol nehr-i Mihrûtî nedür nehr-i Ḥorâsân'ı

Nedür ol Şehr-i bânû Mendeli kim verd-i Kaddâh'ı
Dökülmüş rû-yı ḥâk üzre gören ihyâ olur cânı

[24b] Nedür ol Ḥaneḳî kim zeyn idübtür dâmen-i kûhı
Gelen dervîş ü miskîne sebîlu'llâhdur nânı

Kalem 'âciz olur taḥrîrin itse müdde'â üzre
Zebâna münḥaşır olmaz sayılsa cümle nehrânı

Velâkin ṭâlî'i döndi felek ḥâr eyledi ammâ
Eger merdûd-ı ḥalk oldu olur maḳbûl-ı Raḥmânî

Bu çarḥa i'tibâr olmaz fenâ mülkinde yâr olmaz
Buraḳdı ḥâke devrinde niçe taḥt-ı Süleymân'ı

Niçe Efrâsiyâb'ı eyledi ma'zûl mülkinden
Niçe ḳayşar zebûn itdi niçe Cemşîd u Kisrâ'nı

Buraḳdı vâdi-i 'aşka niçe Mecnûn [u] Ferhâd'ı
Giçürdi şadr-ı a'lâya niçe ednâ-yı nâ-dânı

Onuñçün söylenür meşhûr olubtur çarḥ-ı keç-refṭâr
Ḳarâr itmez maḳâmında döner her demde bir yanı

Velî her kimseye arz u diyârı ḥoş gelür çün kim
Muḳârin eylemişlerdür vaṭan sevmekle îmânı

Meşeldür bülbüle altun kafesde gül naşîb olsa
Yine feryâd ider ya'nî göre dal üzre tikanı

[25a] İlâhî şaḳla Bağdâd'ı kâmi fitne belâsından
Vücûdı ḳalmaya hergiz besî ḥâk üzre düşmânı

Daḥi besdür cefâ şimden gerü emn ü emân olsa
Murâda vâşıl eyle raḥmetüñden cümle yârânı

Be-ḥaḳḳ-ı Seyyid-i 'âlem Resûl-i eşref-i âdem
Be-ḥaḳḳ-ı sûre-i Innâ Fetaḥnâ Âl-i 'Îmrân'ı

Be-ḥaḳḳ-ı çâr-yâr-ı Muştafâ tevḳîḳ kıl yâ Rab
Cezâ-yı rûz-ı 'uḳbâda bihişt u ḥûr u ḡilmânı

⁴⁶ Bu kelime metindeki harekeli şekli esas alınarak okunmuştur.

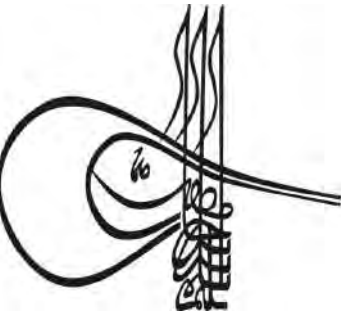
Şükür kim kıldı Bağdâd'ı bize hem mesken ü medfen
 Ferâmûş itme Şeyh-oğlu okı her demde Qur'ân'ı
 Be-ḥaḳḳ-ı sâḳi-i Kevşer çün olsun rûz-ı 'uḳbâda
 Müyesser kıl bize yâ Rab bihişt u hûr u ḡilmânı

KAYNAKÇA

- Altundağ, Şinasi (1988). "Selim I.", *İA*, X: 423-434.
- Babinger, Franz (2000). *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev. Coşkun Üçok), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Baysun, M. Cavid (1979). "Murad IV.", *İA*, VIII: 625-647.
- Emecen, Feridun (1999). "İrakeyn Seferi", *DİA*, XIX: 116-117.
- _____ (2009). "Selim I", *DİA*, XXXVI: 407-414.
- _____ (2010). *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (2001). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 4. Kitap, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gökbilgin, M. Tayyib (1979). "Süleyman I.", *İA*, XI: 99-155.
- _____ (1988). "Çaldıran Muharebesi", *İA*, III: 329-331.
- Gündüz, Tufan (2008). "Safevîler", *DİA*, XXXV: 451-457.
- _____ (2010). "Şah İsmâil", *DİA*, XXXVIII: 253-255.
- _____ (2014). *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Hinz, Walther (1992). *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi*, (çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kılıç, Remzi (2006). *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kutlar, Fatma Sabiha (2011). "Menkabet-i Penc Keştî", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 58: 21-48.
- Küpelî, Özer (2014). *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Nazmi-zâde Murteza (2014). *Gülşen-i Hulefâ, Bağdat Tarihi 762-1717*, (haz. Mehmet Karataş), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şeyh-oğlu, *Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm*, Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, Or. 1278.
- _____, *Kasîde-i Bağdâd-ı Dârü's-selâm*, Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1462/3: 48a-49b.
- Terzibaşı, Ata (1988). *Kerkük Şairleri*, III, Bağdad: Zaman Basımevi.
- Varlık, Mustafa Çetin (1993). "Çaldıran Savaşı", *DİA*, VIII: 193-195.
- Yazıcı, Tahsin (1979). "Şah İsmail", *İA*, XI: 275-279.
- _____ (1988). "Safevîler", *İA*, X: 53-59.
- Yılmaz, Ziya (2006). "Murad IV", *DİA*, XXXI: 177-183.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Gökçek, M.F. (2016). "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Bağdat'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesine Dair Bir Eser: Şeyh-Oğlu'nun Kitâbu Târîhi Dâri's-Selâm'ı / A Work in Respect of Ottoman-Safavid Struggle in the First Half of XVIIth Century in Baghdad: Kitâbu Târîhi Dâri's-selâm by Sheikh-Oğlu", *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 11/6 Spring 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9638>, p. 31-60.

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 30.03.2016

✓ Accepted/Kabul: 30.06.2016

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Davut KILIÇ – Prof. Dr. Mehmet KÖÇER

This article was checked by iThenticate.

OSMANLI KADI SİCİLLERİ'NDE BİR BORÇ ÖDEME YÖNTEMİ OLARAK “GUREMÂ USULÜ” VE UYGULANIŞI

Veysel GÜRHAN* - Ercan GÜMÜŞ**

ÖZET

Kadı Sicilleri (Şer'iye Sicilleri) Osmanlı İmparatorluğu'nda kadı tarafından mahkemelerde tutulan defterlerdir. Bu defterlerde merkezden gelen emir, ferman ve mahalli kararların yanı sıra mülk satışı, nikah, vasi tayini, miras, hırsızlık, yaralama, cinayet, arazi anlaşmazlığı gibi önemli olaylara da yer verilirdi. Kadı Sicilleri içerisinde en sık rastlanan kayıtlar arasında ise terekeler gelmektedir. Ölen kişinin mirasçılarının isimleri ile birlikte geriye bıraktığı menkul ve gayrimenkul mal varlığının kaydedildiği, masrafların tutulduğu, borçların/alacakların tek tek belirtildiği ve gerekli ödeme/paylaşım gibi işlemlerin yapıldığı belgeler olan tereke kayıtları, toplumsal hayata ışık tutan çok önemli kaynaklardır.

Bu çalışma, 18. yüzyıla ait Diyarbekir kadı sicillerindeki tereke kayıtlarında “guremâ usulü” şeklinde ifade edilen, *duyunu terekesinden ezyed* ifadesi ile de tarif edilmiş bir borç ödeme usulünü incelemektedir. Ölen kişinin borcun tereke miktarını geçtiği durumlarda uygulanan ve borcun alacaklılara nasıl ödendiğini gösteren yönetime işret eden guremâ usulü incelenirken, bu usulün İslam hukukundaki kökenleri ve 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki uygulama biçimleri de ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu yöntemin nasıl bir standardizasyon içerisinde yapıldığını tarif etmenin yanında, eş zamanlı olarak, inceleme dönemindeki sosyal hayata dair bazı tespitlerde bulunmayı da amaçlamaktadır. Bunu yaparken öncelikle kaynaklar hakkında bilgi verilecek, tereke kayıtları tanıtılacak ve guremâ usulü ile dağıtılan borçların belli kurallar çerçevesinde bir usul oluşturup oluşturmadığı belgelerle tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbekir, tereke kayıtları, guremâ, borç, alacak.

* Yrd. Doç. Dr. Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-mail: veyselgurhan@hotmail.com

** Yrd. Doç. Dr. Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-mail: ercangumus1977@hotmail.com

“GUREMÂ METHOD” AS A METHOD OF DEBT DISCHARGING AND ITS APPLICATION IN OTTOMAN KADI RECORDS

ABSTRACT

Minutes inscribed by judges of Ottoman Empire in courts called Court Records (Şer'îye Sicilleri). These books include orders and firmans send by Capital and local ordinance as well as reports of important events. These records come first among the sources for those researchers whose interest is Ottoman rural life. In Court Records, among the most frequent records are tereke records.

This study analyzes a debt discharging method called both “guremâ method” and “duyunu terekesinden ezyed” in Diyarbekir kadi records belong to 18th century. While the guremâ method, which refers to a method applied in the case of dead person's debt exceed the tereke records amount and shows how the debt is paid to the debtees, is being analyzed, its roots in the Islamic law and its application methods in the 18th Century Ottoman State will also be discussed. Besides describing how this method was applied through a standardization, simultaneously, it's aimed to make some observations on the social life in the analyzed period. In doing so, first the information about the sources will be given and tereke records will be introduced, then it will be discussed whether the the debts paid off by guremâ method formed a method within the framework of rules or not.

STRUCTURED ABSTRACT

Kadi registries (Court Records) which are in archive centre of Ottoman Empire submit important datas regarding social life. These books are special records which show period's administrative, financial and municipal processes almost every city that organized by appointed *kadis* (Oğuzoğlu, 1985: 1). These books were being written by clerks handwriting in curias and the purpose was record everything in curia, but rather to show the case was completely appropriately to law and give evidence about the result (Imber, 2004: 63). That's why the registries have original book methods. In last 50 years, the kadi registries which the urban historians often refer about Ottoman classical period, submit important informations about judicial as well as administrative process, social and ecnomomical life. These registry books within important source of kadi's which are mostly referred to like wedding, partition of inheritance, keeping the orphan's and ownerless goods, appointment of guardianship and dismiss, supervising for obey bequests and wags, offense and murder, supply of purveyance and hodman, animal shipment, range orders, levying (picking soldiers up), setting a fixed price based upon local current price, women's studies, relationships of muslim-nonmuslim, material culture of society

One of the important document group in registries is heritage registries which are called muhallefât or metrukât also. These registries are common document types that show the wealth, debits, assets of deceased and portion of the inheritance. Sometimes the registry books

could be collected in a single book, but sometimes could be recorded disconcertedly between the books and these registries either show the deceased's individual history as well as reflected that period's level of welfare.

5 pieces of kadi registry belongs to Diyarbekir were used as source during prepare this research. These are Diyarbekir court records 3756-3744-3773-3796-3757 numbered books. It is tried to show the debt-credit relationship payed by this way as determining the records by guremâ method. These obtained documents were evaluated having regard to some factors that differ the person from others in society like gender, religious, income status, wealth, title and nicknames, marital status.

The word of *guremâ* that is the plural of *garîm* means debtor, hostile, debtee in Arabic in Ottoman Turkish dictionaries as well as means first light of sunglow, carrying the can for the death child aborted. This word was generally used by the means of debtee in kadi registries. As it is understood from the other means of word, it could be right to say the persons who are stated as debtee are the people in disagreement with debtor or could not get paid or had difficulties as well.

In Ottoman Empire period, the person's wealth was determined as enregistered by kassams who are charged by kadi appropriately to Islamic law when he dies. It was definite principle to pay the debtor's debt after this determination. According to Islamic law, it was seen an object at issue that a person's debts revert to varicosises after his death or not even so it was accepted a principal to pay the debts through the wealth. Perchance the debt was more than the wealth, the inheritors must not be charged for debt. Based on this principle, there was entered into the same application in Ottoman Empire. When a person died, debts were paid through the wealth. Rest amount was apportioned between the inheritors also.

There are different processes about how to pay the debts. There were not any problems if the wealth could pay the debts. But there were some statements in all heritages that were recorded by guremâ method like "*duyunu terekesinden ezyed*" or "*duyun ezyed olduğu halde halik olan*". It is asked for to state by this statement is the wealths remained from the deceased were not enough to pay the debts. There were not seen only one statement between the documents about payed debts by guremâ, ever so it is seen the heritage amount was not enough to pay the debt as well. The most important question that we've face here is how to the debt would be payed if not the wealth was enough. The following method shows the guremâ method up in heritages.

Paying debts by gurema method was being done in a specific method and standardization in heritages which are recorded in Diyarbekir where a state centre was in 18th century. Much as it's lexical meaning is debt, not only means debt-credit as termly but also referring a way and a method. This method takes its source from Islamic law was being applied to people who had more debt than his wealth.

Guremâ method means, in circumstanceses when the deceased's debt was more than the wealth, the wealth was released and the final

amount was disbursed to debtees thereby to determine a range approved by if available deceased's inheritor's or else only debtee's. All debtee's approval was the rule for this process. Debtee number sometimes was only one person and sometimes as well being more.

It is witnessed that this method reflected registries in Diyarbekir during 18th century. In this method that generally the same processes was being managed, inheritance of deceased was collected in a kind of pool and everybody was being agree over the total amount by the range of their demand. This amount was mostly being reduced to half of the debt. It was calculated about how much money each debtee would receive in exchange for 1 kurus debt and this was surely recorded on documents also.

The costs which were occurred during the process and the costs that are needed to pay to state like taxes and tips were firstly deducted from this amount, then the rest of the money was being disbursed between the debtees. All these actions were being taken in the presence of witnesses and everybody's approval was being gotten as well.

There was seen in some documents that some debtees were not included in guremâ. This process could only be happened with the statement on the document "approval of ashab-ı duyun". There could not be reached a definite information from the documents about which types of debts were exempt from guremâ but it will be truer to say there were generally not being an exempt, it could be realised with the approvals of other debtees.

Debts of people from all strata were being disbursed by this method. The situation of being the debt is more than the wealth could be thought as belongs a specific occupational group or tradesfolk, but it is seen the real situation on documents is different from this thought. The people had more debt than their wealths like from group of tradesmen to state official, from military group to teachers, from religious leaders to landowners and titled educateds. Again it must be remarked that the soldiers lefted debts behind them who went to war, and these debts were paid by guremâ method.

Keywords: Diyarbekir, guremâ, debit, tereke records, debtee.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin arşiv sistemi içerisinde yer alan kadı sicilleri sosyal yaşama dair önemli veriler sunar. Hemen hemen her kentte, tayin edilen *kadılar* tarafından oluşturulan mahkemelerde tutulan kayıtları içeren bu defterler, devrin idari, mali ve beledi işleyişini gösteren önemli kayıtlardır (Oğuzoğlu, 1985: 1). Mahkemedeki kâtipler tarafından, elle yazmak suretiyle tutulan bu defterlerin amacı mahkemede olup biten her şeyin bir kaydının çıkarılmasından çok davanın tam olarak hukukun gereklerine uygun bir biçimde ilerlediğini göstermek ve sonucuna ilişkin kanıt sunmaktır (İmber, 2004: 63). Bu sebeple siciller kendilerine özgü bir defter usulü içermektedir. Son elli yıl içerisinde Osmanlı klasik dönemi ile ilgili şehir tarihi araştırmacılarının sıklıkla başvurduğu bir kaynak olma özelliğini gösteren kadı sicilleri, adli-hukuki bilgiler verdiği kadar idari işleyişten,

sosyal ve ekonomik hayata kadar önemli bilgiler sunmaktadır.¹ Bu defterler kadıların nikâh, izdivaç, miras taksimi, yetimlerin mallarının ve sahipsiz malların muhafazası, vasi tayin ve azli işlemleri, vasiyetlerin ve vakıfların hükümlerine riayet edilmesinin nezareti, cürüm ve cinayet, zahire ve amele tedariki, hayvan sevki, menzil emirleri, asker toplanması, mahalli rayice göre eşyaya narh konması gibi çok geniş konuları havi defterlerdir. Siciller, araştırmacılar tarafından şehir tarihi, kadın çalışmaları, Müslim-Gayrimüslim ilişkileri, toplumun maddi kültürü gibi konularda yoğun olarak müracaat edilen kaynaklar arasındadır (Arslan, 2014: 444; Yücetürk, 2014). Bu kayıtlar pek çok kişinin hayat standardı, alışkanlıkları, gündelik hayatı, yatırım araçları, kitapları (Bkz. Doğan, 2015) zevk ve estetik anlayışlarını göstermekle birlikte, ait olduğu şehrin ve zamanın sosyal, ekonomik ve idari konuları hakkında tespitler yapılabilmesine de imkan tanımaktadır (Başarır, 2011: 50).

Sicillerde bulunan önemli belge guruplarından biri muhaleffât veya metrukât adı da verilen tereke kayıtlarıdır. Ölen kişilerin mal varlıklarını, borçlarını, alacaklarını ve mirasın paylaşımını gösteren bu kayıtlar sıklıkla rastlanılan belge türlerindendir (Özcan, 2005: 406). Vefat eden kişinin kişisel tarihini göstermesi kadar, yaşadığı dönemin refah düzeyini yansıtmaları bakımından sosyo-ekonomik veriler de sunan terekeler, kimi zaman tek bir defterde toplanabilirken, kimi zaman da defterler arasında karışık bir şekilde kaydedilebiliyordu (Gedikli, 2007: 74).

Ölen her kişinin terekesinin kaydedildiğini iddia etmek zor görünmektedir. Çoğu zaman aileler kendi arasında problemleri çözmekte, aile sırrı denilebilecek bu meseleleri mahkemelere yansıtmamaktaydılar (Ortaylı, 2000: 142). Tereke kayıtlarının tutulabilmesi için en önemli sebep ailenin mirasçılar arasında anlaşmazlığa düşmüş olmasıydı. Bir diğer sebep ise ölen kişinin hiç mirasçısının olmaması yada mirasçıların yaşının küçük olmasıydı. Bu durumda kadı terekeye el koyar, mal varlığı hesaplanır, varsa borçları ödenir, geriye kalan ise *beyt'ül mal'e* bırakılır yada küçük çocuğun vasisine teslim edilirdi (Bkz. Diyarbekir Şer'iyi Sicili (bundan sonra DŞS) 3757, 29a-1; 3796, 8a-2). Mahkeme tarafından tayin ve tespit edilen vasi, çocuk yetişkin oluncaya kadar mirası korumak ile yükümlüydü. Erişkin hale gelen kişi vasisinden mirası devralıyordu. Bu kişi yakın akraba olabileceği gibi, kadı tarafından tayin edilmiş akraba olmayan biri de olabilirdi (Dinç, 2005: 8).

Terekeyi tespit etmek ve kayıt altına almak işlemini kadı tarafından görevlendirilmiş *kassam* adı verilen bir görevli ile birlikte *dellal-başı*, *dellallar* ve bilirkişi olarak bilinen *ehl-i vukuf* gerçekleştirmekteydi (Oğuzoğlu, 1985: 1). Bu görevliler vefat eden kişinin menkul ve gayr-ı menkul mallarını tek tek defterlere kaydederek tahmini fiyatlarını da malların altına not ederlerdi. Varsa alacakları ve borçlarını da tespit ettikten sonra bu işlemi yaparken ortaya çıkan masrafları ve vergiyi hesaplayıp ödenmesini sağlar, kalanı mirasçılar arasında paylaştırırlardı. Vefat eden kişi şayet meskun olduğu mahalde değil de yolda veya başka bir şehirde ölmüşse o bölgedeki kassam tarafından terekesi tespit edilir, mühürlenerek yaşadığı şehre gönderilirdi (Toraman, 2005: 123).

Tereke kayıtlarının güvenilirliği ile ilgili bazı şüpheler birçok araştırmaya konu olmuştur (Bkz. Oğuz, 2014). Tutulan kayıtların her zaman kişinin tüm varlığını yansıttığını söylemek mümkün değildir. Kimi zaman aile bireyleri tarafından bazı mallar resmi görevlilerden kaçırılabilir yada gizlenebiliyordu. Yine yolculuk esnasında vefat eden ve geride varisi olmayan kişilerin malları da

¹ Şer'iyi Sicilleri ile ilgili genel bilgiler veren çalışmalar için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Şer'î Mahkeme Sicilleri" Ülkü Mecmuası, C. IV, S. 29, Ankara 1935, s. 365-368; Halit Oğan, Ankara Sicilleri I-II, Ankara 1974; Osman Ersoy, "Şer'iyi Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", AÜDTCFD, XXI/3-4 (1975); Yusuf Hallaçoğlu, "Şer'iyi Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru, Adana Sicilleri", TD, 30 (1976); Mücteba İlgürel, "Şer'iyi Sicillerinin Toplu Kataloğuna Doğru", TD, 28-29 (1975); Cahit Baltacı, "Şer'iyi Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi", Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul 1985, s. 127-132; Ahmed Akgündüz, "Şer'iyi Sicillerinin Toplu Kataloğu", Şer'iyi Sicilleri, C. I, İstanbul 1988; Mehmed İpşirli, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'iyi Sicilleri", Tarih ve Sosyoloji Seminerleri (28-29 Mayıs 1990), Bildiriler, İstanbul 1991, s. 157-162.

tam olarak tespit edilemiyordu. Bu gibi örnekler göstermektedirki bu kayıtlar çok önemli veriler sunsa bile dikkatle incelenmeleri ve değerlendirilmeleri gerekmektedir.

Kaynaklar ve Yöntem

Bu çalışma hazırlanırken Diyarbakir'e ait 5 adet kadı sicili kaynak olarak kullanılmıştır. Bunlar, Diyarbakir Şer'îye Sicili 3756-3744-3773-3796-3757 numaralı defterlerdir.² Bu defterlerden guremâ usulü ile kayıt altına alınmış olanlar tespit edilerek bu yolla ödenen borç-alacak ilişkisi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Elde edilen belgeler cinsiyet, din, gelir durumu, mal varlığı, ünvan ve lakaplar, medeni durum gibi toplum içinde bireyi diğerlerinden ayırt eden bazı faktörler de göz önüne alınarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Çalışmaya kaynaklık eden sicillerden 3756 numaralı defter Hicri 1151-1152, Miladi 1739 tarihlerini kapsamaktadır. Toplam 19 varak, 41 adet belgeden oluşmaktadır. Mevcut belgelerden 1 miras anlaşmazlığı ve 2 vasi tayini dışında geriye kalan 38 belge tereke olarak kayıtlıdır. Bu terekeler içerisinde 6 adeti *duyunu terekesinden ezyed* ifadesi ile belirtilen borcu toplam terekesinden fazla olan kişilere aittir. Diğer belgelerde de borç ifadesi görülse de, terekeler borç miktarını karşıladığı için guremâ usulü uygulanmamıştır. Defterdeki guremâ usulü ile kayıt altına alınan 5 terekeden 2'si Zımmî iken diğerleri Müslüman'dır.

3744 numaralı defter Hicri 1169-1170, Miladi 1756 tarihlerini kapsamaktadır. Bu defter toplam 22 varak 44 sayfadan meydana gelmektedir. İçerisinde 85 adet belge mevcut olup çoğunluğu tereke kayıdır. Bu kayıtlardan sadece iki tanesinde guremâ usulü kullanılmıştır. Her iki tereke de Müslüman erkeklere aittir.

3773 numaralı defter Hicri 1172-1173, Miladi 1758-1760 tarihlerini içermektedir. 25 varak 53 belgeden meydana gelmektedir. İlk 13 belge dışındaki kayıtlar terekelerden oluşmaktadır. Bu terekelerden 4'ü guremâ usulü ile kayıt altına alınmıştır.

3796 numaralı defter 69 varak 284 belge ile en çok tereke kaydının bulunduğu sicildir. Defter Hicri 1172-1173, Miladi 1758-1760 yıllarına tarihlenmektedir. Çoğunluğu tereke kaydı olmakla birlikte arada kısmen de olsa vasi tayini belgeleri bulunmaktadır. Bu belgelerden 22 adeti guremâ usulü ile kayıtlıdır. *Duyunu terekesinden ezyed* olan bu kişiler içerisinde 2 kişi Gayrimüslim diğerleri ise Müslüman erkeklerdir.

3757 numaralı defter 49 varak 175 belgeden müteşekkildir. Hicri 1202-1203, Miladi 1788 tarihine denk gelmektedir. 9 belge guremâ usulüne göre kaydedilmiştir. 3 adeti Gayrimüslimlere diğerleri ise Müslümanlara aittir.

Tablo 1- Guremâ usulünün uygulandığı terekelerin cinsiyet ve din dağılımı

Diyarbakir Şer'îye Sicili	Cinsiyet		Din	
	Erkek	Kadın	Müslim	Gayrimüslim
3756	6		4	2
3744	2		2	
3773	4		4	
3796	22		20	2
3757	9		6	3
Toplam	43		36	7

² Buradaki defter numaraları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki tasnife göre verilmiştir. Sicillerin Milli Kütüphane'den alınarak İstanbul'a taşınması sonrasında Osmanlı Arşivi'nde yeni numaralandırma sistemine geçilmiştir. Defterlerin Milli Kütüphanedeki orijinal numaraları metindeki sıralama ile 363-349-576-599-364'tür.

Bu çalışmaya kaynaklık eden belgeleri bir arada görmek ve din ile cinsiyet tasnifini de göstermek bakımından yukardaki tablo önem arz etmektedir. Tablodan görüldüğü üzere, çalışmada toplam 43 adet guremâ usulü ile düzenlemiş tereke kaydı kullanılmıştır. Bu belgelerdeki kişilerin tümü erkektir. Bu erkeklerin 7'si Gayrimüslim iken 35'i ise Müslüman'dır.

Guremâ Usulü ve Uygulanışı:

Arapça borçlu, hasım, alacaklı anlamına gelen *garîm* kelimesinin çoğulu olan *guremâ* (Mutçalı, 1995: 624), Osmanlıca sözlükler içerisinde, bilinen bu anlamları dışında, fecrin ilk aydınlığı, düşürülen ölü çocuğun canı üzerine alınması gereken diyet gibi anlamları da barındırmaktadır (Develioğlu, 1997: 294). Kadı sicillerinde ise bu kelime genellikle alacaklı anlamında kullanılmıştır. Kelimenin diğer anlamlarından anlaşıldığı kadarıyla alacaklı olarak belirtilen kişilerin borçlu ile anlaşmazlık içine düşmüş yada borcunu alamamış veya sorunlar yaşamış kişilerden oluştuğunu ileri sürmek doğru olabilir.

Osmanlı Devleti döneminde bir kişi vefat ettiğinde İslam hukukuna uygun bir şekilde, yukarıda usulü ayrıntılarıyla belirtildiği üzere, kadı tarafından görevlendirilen kassamlar tarafından terekesi tutularak mal varlığı tespit edilirdi. Bu tespit sonrası hiç şüphesiz borçluların borcunu ödemek esastı. İslam hukukuna göre bir kişinin ölümünden sonra borçlarının varislerine intikal edip etmediği meselesi tartışma konusu olarak görülse de ölenin borçlarının mal varlığından ödenmesi esas olarak kabul edilmektedir (Bkz. Esen, 2005). Şayet borç miktarı mal varlığından fazla ise mirasçılar ölenin borcundan sorumlu tutulamazlardı (Aktan, 2005, s. 144). Bu ilkedan yola çıkılarak Osmanlı'da da aynı uygulamaya gidilmiştir. Bir kişi vefat ettiğinde tespit edilen mal varlığı üzerinden borçlar hesaplanarak ödenmiştir. Geriye kalan ise mirasçılar arasında pay edilmiştir.

Borçların nasıl ödeneceği konusunda farklı uygulamalar mevcuttur. Tereke miktarının borçları ödemeye yettiği zamanlarda ödeme yönteminde herhangi bir sorun çıkmamaktaydı. Ancak guremâ yöntemi ile kayıt altına alan bütün terekelerde *duyunu terekesinden ezyed* yada *duyun ezyed olduğu halde halik olan* gibi ifadeler bulunmaktadır (Bkz. DŞS 3756, 1b-1). Bu ifadeler ile ölen kişinin geride bıraktığı malların borçlarına yetmediği ifade edilmek istenmektedir. İncelediğimiz guremâ ile ödenen borçlarla ilgili belgeler içerisinde sadece bir tanesinde böyle bir ifadeye rastlanmamışsa da bu belgede de tereke miktarının borcu karşılamadığı görülmüştür (DŞS 3756, 14a-1). Burada karşımıza çıkan en önemli soru mal varlığı yetmediği halde borçların nasıl ödeneceğidir. Takip edilen yöntem terekelerdeki guremâ usulünü de ortaya çıkarmıştır.

İncelediğimiz defterlerde *deyn* olarak ifade edilen borçlar, genellikle müteveffanın geriye bıraktıkları ile ödenebilecek borçlardır ve guremâ usulünden farklı olarak kayıt altına alınmıştır. Guremâ usulü olarak ifade edilen borcun diğer borçlardan farkı ise borç miktarının tamamının alacaklılara ödenememesi durumudur. Borç miktarı terekeyi geçtiği için alacaklıların talep ettikleri tutar hesaplanıp belli bir oran dahilinde dağıtılması yoluna gidilmekteydi. Örneğin Melek Ahmed mahallesinde oturan Bakkal Ali bin Abdullah'ın 400 kuruş olan terekesi 476 kuruş olan borçlarını karşılamamıştı (DŞS 3773, 4b-1). Yine Arap Şeyh mahallesinde sakin iken vefat eden Cennân Ali bin Mehmed bin Abdullah'ın terekesi 405 kuruş iken borçları ise 1294 kuruştur (DŞS 3773, 10a-1). Bu tip durumlarda müteveffanın geride bıraktığı varislerinin ve alacaklıların onayıyla mal varlığı satışa çıkartılmakta ve elde edilen gelir borç oranına göre bölünüp ödeme yapılmaktaydı.

Terekenin varislerin ve borçluların onayıyla satılıp kayıt altına alınması sonrasında borçların nasıl dağıtıldığına, bir standardın uygulanıp uygulanmadığına bakmak gerekir ise birkaç örnekle bunu açıklamak mümkündür: Amid kazasında İskender Paşa Cami-i Şerif-i mahallesi sakinlerinden iken İstanbul'da vefat eden Hoşafçı Hacı Osman Ağa'nın *duyunu terekesinden ezyed* olarak vefat etmesi ile veraseti üç eşi ile birlikte büyük oğlu Hacı Mustafa, küçük oğlu Abdullah ve küçük kızı Ümmü'ye münhasır olduğu tespit edilmiş, varislerin talebi ile *cânib-i şeri'at-ı garrâdan tahrir ve*

fürûht ve ihrâci'l masârîf ve dayinleri beyinde guremâ ifadesi ile işleme alınıp satışa çıkarılmış, elde edilen miktardan masrafların çıkarılacağı kayıt altına alınmıştır. Bir çok belgede geçen bu ifade, anılan işlemin nasıl bir yol takip edilerek yapılacağını bizlere göstermektedir. Önce mallar tespit edilip, yazılıp, kayıt altına alınacak (tahrir), sonra satışa çıkarılacak (fürûht), vergiler ve masraflar çıkarılıp (ihrâci'l mesârîf) borçlulara dağıtılması (guremâ) sağlanacaktır. Bu işlemler sonucunda mezbur Hacı Osman Ağa'nın hesaplanan toplam terekesi 280.326 akçedir. Bu miktar 2.336 kuruş 6 akçeye denk gelmektedir (bu hesap ile belgenin ait olduğu 15 Zilhicce 1172 tarihinde yaklaşık olarak 1 kuruşun 119,9 akçeye denk geldiği görülmektedir). Bu miktardan 15.480 akçe (129 kuruş) masraf çıkartıldıktan sonra 1.987 kuruş kalmıştır. Elde edilen yekûndan 205 kuruş harc-ı guremâ kesilmiş, geriye alacaklılara dağıtılması için 1.782 kuruş 6 akçe kalmıştır. Oysa ödenmesi gereken esas borç 2.807,85 kuruştur. Bu noktada belli bir oran belirlenerek borç dağıtımına geçilmiştir. Bu belgede her bir kuruş borç için 76 akçe oranı belirlenip not edilmiştir (DŞS 3796, 25b-1). Buna göre Hoşabçı Hacı Osman Ağa'nın borcu aşağıdaki şekilde dağıtılmıştır.

Tablo 2. Hoşabçı Osman Ağa'nın borç kaydı.

Alacaklı	Asıl Borç	Guremâ
Sarrâf Hacı Ali Ağa	707 kuruş	447 kuruş 92 akçe
Bezzâz Mollâ Mustafa	41,5 kuruş 1 rub'	31 kuruş 4 akçe
Muhyiddinn Ağa	650 kuruş	411 kuruş 80 akçe
İzolu Hacı Hasan Efendi	46 kuruş	29 kuruş 16 akçe
Zevce-i Ayşe	220 kuruş	139 kuruş 40 akçe
Zevce-i Şehriban	110 kuruş	69,5 kuruş 20 akçe
Zevce-i Perihan	140 kuruş 80 akçe	88 kuruş
Çukacı Abdulfettah	259 kuruş 15 akçe	164 kuruş 4 akçe
Voyvoda Mehmed Ağa	141 kuruş 90 akçe	89 kuruş 112 akçe
Mehr-i müsbet-i Ayşe	50 kuruş	31 kuruş 80 akçe
Mehr-i müsbet-i Şehriban	50 kuruş	31 kuruş 80 akçe
Mehr-i müsbet-i Perihan	50 kuruş	31 kuruş 80 akçe
Mehr-i müsbet-i zevce-i müteveffiyâ Fatıma	50 kuruş	31 kuruş 80 akçe
Çukacı Abdulkadir Çelebi	291,5 kuruş	184 kuruş 74 akçe
Toplam	2807 kuruş 85 akçe	1781 kuruş 3 akçe

Yukardaki tabloda görüldüğü üzere müteveffanın borçlarının sadece %63,52'si ödenebilmiştir. Her bir borç oranına göre eldeki miktar doğrultusunda ödenmiştir. Bu borçlar sadece aile dışından olanların borçları değildi. Tabloda da görüldüğü üzere kadınların nikah sırasında eşlerinden talep ettikleri mehir bedeli de guremâ ile hesaplanıyordu (Mehir için bkz. Spies, 1997: 494). Üçüncü kişilere ödenecek olan borcun fazla olması veya ödenecek miktarın olmaması gibi sebepler bile kadının mehrinden vazgeçmesine izin vermemekte, eşlerde guremâ ile ödeme işleminde alacaklı gibi muamele görmektedir.

Anılan bilgilerden hareketle ölen kişinin tüm borçlarının bu yöntemle ödendiğini söyleyebiliriz ancak bazı belgelerdeki veriler bunu iddia etmenin doğru olmayacağını göstermektedir. 13 Muharrem 1203 tarihinde İbrahim Bey mahallesinde sakin iken *duyûnu terekesinden ezyed olarak* vefat eden Hannarumî veledi Eshak adlı zimminin Mardin ve Amid'deki alacakları da dahil toplam terekesi 9.027,5 kuruştur. Masraf ve vergiler 789 kuruş 30 para tutmuştur. Kalan miktar 8.238 kuruş 37 paradır. Bu miktar guremâyâ taksim edilecek iken Sa'adetli İsa Bey adlı kişinin sabit olan 3600 kuruşluk borcu *ashab-ı duyûnun rızâları ile* guremâyâ dahil edilmemiş,

bu miktar düşürülünce geriye kalan 4.638 kuruş üzerinden *dehyek-i guremâ* adıyla 463 kuruş (10'da 1 oranında) bahşış olarak hesaplanmış, lakin 407 kuruş kesilmiş, geriye kalan 4.231 kuruş, beher kuruşuna 20 para isabet edecek şekilde guremâya taksim edilmiştir (DŞS 3757, 29a-2). Bu miktar asıl borcun %50'sine denk gelmektedir. Hannarumî veledi İshak'ın borç dağılımı aşağıdaki tabloda ele alınmıştır.

Tablo 3. Hannarumî veledi İshak'ın Borç kaydı.

Alacaklı	Asıl Borç	Guremâ
Ayşe Hatun	2.200 kuruş	1.100 kuruş
Esma Hatun	770 kuruş	385 kuruş
İbrahim b. Halil	35 kuruş	17,5 kuruş
Zımmi Eshak	950 kuruş	475 kuruş
Zımmi Nori	900 kuruş	450 kuruş
Kermo oğlu Abraham	2300 kuruş	1150 kuruş
Sado	237 kuruş	118,5 kuruş
Zımmi Osip	1.067 kuruş	533 kuruş 30 para
Toplam	8.459 kuruş	4.229 guruş 30 para

Görüldüğü üzere Sa'adetlü İsa Bey olarak belirtilen kişinin (lakabından anlaşıldığı kadarıyla nüfuzlu bir kişi) diğer alacaklıların da rızasıyla büyük miktardaki sabit borcunu guremâya dahil olmadan tamimiyle aldığı anlaşılıyor. Bir önceki belgede de Hacı Osman Ağa'nın Voyvoda Mehmed Ağa'ya borcu vardı ve bu borç guremâya dahil olmuştu. Anlaşıldığı üzere bir borcun guremâya dahil olmadan ödenmesi mümkündü fakat diğer alacaklıların buna rıza göstermesi gerekiyordu. Muhtemelen Voyvoda Mehmed Ağa alacağının guremâya dahil edilmemesini ya istemedi yada diğer alacaklılara kabul ettiremedi. 141 kuruşluk alacağın mukayese edilen örneğe nazaran az olması da böyle bir şeye girişmediğini düşündürülebilir. Nitekim bu belgedeki Sa'adetlü İsa Bey'in alacağı 3600 kuruştur.

Belirtilmesi gereken başka bir husus ise vergi borçlarının guremâya dahil edilmediğidir. Ölen kişinin vergi borcu varsa bu borç guremâya dahil edilmez ve terekeden tamimiyle tahsil edilirdi. Belgelerde bu durum masraflar içerisinde gösterilir daha sonra guremâ işlemine geçirilirdi (DŞS 3773, 4b-1).

Borcu terekesinden fazla kişilerin çok sayıda kişiye borçlu olduğunu, borç batağında olan kişilerden oluştuğunu düşünmemize sebep olabilecek çok sayıda belgenin varlığına karşılık bu kişiler arasında sadece tek bir kişiye borçlu olanların da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir. Örneğin Şeyhanlı aşiretinden olup Erzurum taraflarında vefat eden Şeyhmus bin Mehmed'in terekesinin Amid mahallatından olup Hacı Büzürg mahallesinde sakin Hamamcı Haşim Çelebi'nin evinde rehin olarak tutulduğu ve varislerin isteğiyle bu terekenin satışa çıkarıldığını görmekteyiz. Bu satış sonrası Hamamcı Haşim Çelebi 103 kuruş olan asıl borcuna karşılık 39,5 kuruş teslim edilerek *def'u teslim* olunmuştur (DŞS 3756, 7b-2).

Borcun ödenmesi sırasında şahitlere başvurulması sıkça görülen bir uygulamaydı ve böyle durumlarda deftere şahitlerin de ismi yazılıyordu. 1196 senesinde İstanbul ahalisinden olup Diyarbakir'de memur olan ve burada vefat eden Mehmed Rıza Efendi bin Abdullah bin Abdurrahman adlı kişi geride hiç varis bırakmamıştı. Mallarının beytülmale kalması gerekiyordu fakat 851 kuruşluk terekesi borçlarını ödemeye yetmemişti. Guremâ ile borcunun ödenmesi için Beytülmal Emmini Hasan Efendi, Rabia mahallesinde sakin Hafız Mehmed Ağa'yı vasi tayin etmiş ve borçları dağıtmasını istemişti. O da borçları dağıtırken alacaklılar ile birlikte şahadet eden kişilerin

de ismini yazmıştı. Hancı Mehmed Ali Ağa'nın 517 kuruşluk asıl alacağının guremâ ile 501 kuruş olarak ödendiğine Harputî Necip Efendi şahitlik ederken, Tütüncü Mustafa Ağa'nın 129 kuruşluk alacağının ise 125 kuruş olarak ödendiğine Harputî Hasan Kaşif Efendi şahitlik yapmıştır (DŞS 3773, 19a-1).

Guremâ Masrafları

Çalışmada ele alınan belgelerin tamamı yukardaki iki örnekte verildiği üzere aynı usul ile kayıt altına alınmıştır. Tüm belgelerde masraflar *minhe'l- ihrâcât* başlığı altında toplanmakta ve tek tek yazılmaktaydı. Tüm belgelerde ortak olan masraflar resm-i kısmet, resm-i âdi, kalemiye, hüddâmiye, kaydiye, ihzariye, dellâliyedir. Bunun yanında bazen oda kirası, dükkan kirası gibi ek masraflarda çıkabiliyordu (DŞS 3796, 28a-2). Bunlar da masraflar kısmına yazılıyordu. Bazı belgelerde *teçhiz ve tekfin* adıyla cenaze giderleri de masraflara dahil edilmiştir (DŞS 3796, 7b-1; 8b-1). Her belgede rastlanmasa da birçok belgede *harc-ı defter ve guremâ* adıyla bir miktar harç alındığı da görülmüştür (DŞS 3796, 8b-1; 26b-1).

Özellikle Hicri 1202 yılına denk gelen 3757 numaralı defterde gördüğümüz, elde edilen toplam miktar üzerinden bahşış adıyla alınan ve masraflar arasında gösterilen *dehyek-i guremâ* adıyla kayıt altına alınmış bir ödeme kalemi daha vardır. Bu bahşışe daha önceki yıllara ait belgelerde rastlanmamıştır. Muhtemelen sonradan gelenek veya usul haline geldiği düşünülen bu ödeme kalemi aslında adından da anlaşılacağı üzere 10'da 1 oranına işaret etmektedir. Fakat belgelerde tam olarak onda bir oranında alınmadığı, buna nispeten küçük farklılıklar olduğu görülmektedir. Örneğin 15 Şaban 1202 tarihinde kayıt altına alınan Nasır bin Maksud'un toplam terekesi 2.843 paraydı. Bu miktardan dehyek-i guremâ adıyla 240 para bahşış alınmıştır (DŞS 3757, 4b-2). Yine 4 Ramazan 1202 senesinde Sıbgetullah Efendi bin Ebubekir'in terekesi satılarak kayıt altına alınmış, toplam 1.559 para elde edilmiş ve bunun üzerinden dehyek-i guremâ olarak 88 para alınmıştır (DŞS 3757, 8a-3).

Guremâ ile Kaydedilen Tereke Sahiplerinin Profilleri

Borcu terekesinden fazla olan kişilere bakıldığında bu kimselerin din ve diğer toplumsal kimlikler açısından oldukça farklı bir yelpazede dağıldığı görülmektedir. Bundan hareketle bu kimselerin çeşitli esnaf guruplarından, askeri sınıftan, toplumun nüfuzlularından ve yine Müslim-Gayrimüslim fark etmeksizin toplumun her kesiminden oldukları ve bu yöntem ile borçlarının ödendiği müşahede edilmektedir. Din faktörünün borç-alacak ilişkisinde belirleyici bir faktör olmadığı daha önce yapılan bazı çalışmalarda ortaya konulmuştur (Cezâr, 1998: 23). Aynı hususun Diyarbakır'e ait örnekler için de geçerli olduğu söylenmelidir. Nitekim Mehmed Paşa mahallesinde sakin İstador v. Abdullah'ın Nalband İgno adlı Zimmîye 660 meblağ borcu olduğu gibi, Şeyh Ahmet Çelebi'ye 2.220 meblağ, Yusuf Beşe'ye de 5.040 meblağ borcu vardı (DŞS 3796, 2b-1). Diyarbakır Valisi Abdullah Paşa'nın mataracısı olan Tunalı Hacı Hüseyin öldüğünde Emir Süleyman'a ve mehterbaşına borcu olduğu gibi ismi verilmeden deyn-i zimmî adıyla bir Gayrimüslime de borcu vardı (DŞS 3796, 28a-2). Bu örnekler çoğaltılabileceği gibi yine bu örneklerden hareketle o dönemde şehir hayatında ya da köylerde Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun kaynaştığı ve iç içe girmiş olduğu düşünülmektedir. Bundan hareketle herkesten borç alınamadığı gibi herkese de borç vermenin mümkün olmadığı belirtilmelidir.

Bu usul ile kayda alınanlar içerisinde cennan³ (DŞS 3773, 10a-1), hoşafçı (DŞS 3796, 25b-1), mutaf⁴ (DŞS 3796, 9b-1), bakkal (DŞS 3773, 46-1), düğmeci (DŞS 3744, 12b-2), kahveci (DŞS 3757, 30a-2) gibi esnaf gurupları olduğu gibi çukadar (DŞS 3796, 2a-1), telgrafçıbaşı (DŞS 3773,

³ Bahçıvan

⁴ Kıl dokuyan

9a-1), valinin mataracısı (DŞS 3796, 28a-2) gibi devlet görevinde çalışanlar, nakib, seyyid, şeyh, molla, ağa gibi toplumsal karşılığı olan kişiler de vardı. İsimlerinin önünde bulunan unvan ve lakaplar kişilerin devletle olan ilişki tarzlarını belirlediği gibi, toplum içerisinde nasıl algılandıkları hakkında da bazı veriler sunabilmektedir (Er, 2009: 371). İncelediğimiz belgelerdeki tereke sahipleri arasında 4 ağa, 1 hacı, 2 efendi, 1 beşe, 1 çelebi, 1 molla, 1 nakibüleşraf ve 1 adet de çavuş unvanına sahip kimse vardır. Bu kişiler arasında ilmiye sınıfına mensup ya da askeri sınıftan, içerisinde mal varlığı yüksek olanlar olduğu gibi çok az yada ortalama bir tereke sahibi olan kişilerde vardı.

Elimizdeki 43 belgede guremâ ile borçları ödenenlerin tümü erkektir. Bunlardan 30'u evli ve çocuklu iken 7'si evli olmasına rağmen çocuk sahibi değildir. 3 kişi ise dul ve çocuk sahibi iken 5 kişi de bekardır. Hayattayken ödemedikleri ya da ödeyemedikleri borçlar öldükten sonra çoğu zaman eş ve çocukları ya da bekar ise en yakın akrabalarını alacaklılar ile muhatap kılıyordu. Bu anlamıyla her kesimden ya da statüden insanın borcun ödenememesi ile karşı karşıya kaldığını görmekteyiz.

Guremâ ile terekesi tutulanlar arasında sefere gidip dönemeyen askerler de vardı. Örneğin Amid'te Camiussafa mahallesinden olan Hasan Ağa bin Hamza Bey Moskov seferine gitmiş ve dönememiştir. Borcu terekesinden fazladır (DŞS 3756, 3b-1). Yine Camiussafa mahallesinden Yahya bin Mustafa (DŞS 3756, 5b-2) ile Çağal mahallesinden Bekir Ağa bin Abdullah (DŞS 3756, 6b-2) adlı kişiler Nemçe seferine gitmiş ancak dönememişlerdir. Borçları terekelerinden fazla olduğu için guremâ usulü ile terekeleri kayıt altına alınmıştır. Uzun süren seferler ve savaşların ailenin gelir-borç dengesini nasıl etkilediğine örnek teşkil etmesi açısından bu belgeler önemli veriler sunmaktadır.

Borcu terekesinden fazla kişilerin mal varlıklarına bakıldığında genelinin mütevazî düzeyde olduğu görülmektedir. Büyük çoğunluğunun mal varlığı ticari ilişkiler sonucu olmayıp ya esnafıktan ya da gündelik ilişkilerden kaynaklanan alacak verecek türlerindendir. Aynı şekilde borçlarına bakıldığında genelde yakın çevre ile olan borç alacak ilişkisinin belgelere hakim olduğu görülmektedir. Fakat istisnalar da mevcuttur. Elimizdeki belgelerde en fazla mal varlığına sahip olarak vefat eden kişilerden biri Mar Pityun Mahallesinde sakin iken Tokat'da vefat eden İyo veledi Tebon'dur. Bu kişi 5.322 kuruş terekeye sahiptir. Genel olarak incelediğimiz terekelerde 1000 kuruşun üzerinde terekeye sahip olan kişi sayısı sınırlıdır. İnceleme dönemi ve yakın çevre ile ilgili yapılan bazı araştırmalarda da 1000 kuruş ve üzeri terekeye sahip olanlar zengin olarak değerlendirilmişlerdir (Bkz. Cankabal, 2009). İyo veledi Tebon'un mal varlığı bu ölçüte göre azınsanmayacak derecededir. Tokat'da öldüğünde yanında 4000 kuruş değerinde eşya bulunmaktaydı. Bunlar arasında atlas, hatai, hare, Manisa alacası, İstanbuli gömlek gibi eşyalar vardır ki bunları ya satmaya ya da satın almaya gitmiştir. Çünkü Diyarbekir'deki evinde çıkan mal varlığı 1.450 kuruştur. Fakat iki evi vardır ve bu evlerden biri 600 kuruşa, küçük olan diğeri ise 100 kuruşa satılmıştır. Bu kadar mal varlığına sahip birinin öldüğünde borca batmış durumda olması muhtemelen ticari ilişkileri ile ilgilidir. Nitekim en büyük borcu 4000 kuruş olarak el-Hac Bahaddinzade Ebubekir Ağa'ya ödenmiştir. Diğer borçları daha küçük miktarlarda ve yetim Abdülvahhab ile zevcesi Meryem binti Eblehad'adır. Yani İyo'nun gündelik harcamalarıyla ilgili kasab, bakkal gibi esnafa borcu yoktur. Hacı Ebubekir Ağa'ya ödenen borcun miktarındaki yükseklik bu kişinin muhtemelen kredi veren bir tefeci olduğunu düşündürülebilir. Çünkü kimse herhangi bir akrabalık bağı olmadığı halde bu kadar parayı boş yere vermezdi (Cezâr, 1998: 24). İyo'nun aldığı 4.000 kuruş borç ile Tokat'da öldüğünde yanında bulunan 4000 kuruşluk eşyayı aldığı ve muhtemelen bunları satmaya getirdiği düşünülmektedir (DŞS 3756, 14a-1).

Sonuç

18. yüzyılda bir eyalet merkezi olan Diyarbekir’de kayda geçirilmiş terekeler içerisinde sıklıkla karşılaşılan guremâ usulü ile borçların dağıtılması belli bir yöntem ve standardizasyon içerisinde yapılmaktaydı. Her ne kadar sözlük anlamı alacak manasına gelse bile, ıstılahi olarak belgelerde guremâ ifadesinin sadece bir alacak-borç meselesine karşılık gelmeyip, bir usul ve yöneme izafen kullanıldığı görülmektedir. Temelini İslam hukukundan almakta olan bu yöntem borcu terekесinden fazla olan kişilere uygulanmaktaydı.

Ölen kişinin borcunun kayıt altına alınıp satışa çıkarılan ve elde edilen miktardan daha fazla olduğu durumlarda müteveffanın varsa varislerinin ve alacaklılarının, varisleri yoksa sadece alacaklılarının onayı ile bir oran belirlenmesi suretiyle alacak miktarına göre kişilere dağıtılması işlemine guremâ usulü denilmekteydi. Bu işlemin yapılabilmesi için alacaklıların tümünün onayı şarttı. Alacaklı sayısı bazen tek kişi olabildiği gibi daha fazla da olabiliyordu.

İnceleme konusu Diyarbekir’de 18. yüzyıl boyunca bu usulün sicillere yansıdığına şahit olunmaktadır. Genel olarak aynı işlemlerin yapıldığı bu yöntemde ölen kişinin geride bıraktığı mirası bir tür havuzda toparlanıyor ve toplam miktar üzerinden herkes alacağı oranında payına razı oluyordu. Çoğu zaman bu pay asıl borcun yarısına kadar düşebiliyordu. Her alacaklının 1 kuruş borcuna karşılık ne kadar para alacağı hesaplanıp belgelere de muhakkak not ediliyordu. Bu işlem yapılırken ortaya çıkan masraflar ile birlikte devlete verilmesi gereken vergi ve bahşiş gibi masraflar öncelikle bu miktardan düşürülüyor geriye kalan ise alacaklılar arasında paylaştırılıyordu. Bütün bu işlemler şahitler huzurunda yapıp herkesin onayı alınıyordu.

Bazı belgelerde kimi alacaklının guremâya dahil olmadığına rastlanmıştır. Bu işlem de ancak belgedeki ifadesiyle “ashab-ı duyunun rızası ile” yani onayıyla gerçekleşebiliyordu. Hangi borç çeşitlerinin guremâdan muaf olacağına dair kesin bir bilgiye belgelerden ulaşılamamıştır ancak genel olarak böyle bir muafiyetin olmadığı tamimiyle diğer borç sahiplerinin onayıyla bunun yapıldığını iddia etmenin daha doğru olacağı görülmektedir.

Her kesimden insanın bu usul ile borçlarının dağıtıldığı görülmektedir. Borcun mal varlığından fazla olması durumunun belirli meslek gurubuna ya da ticaretle uğraşan kesime münhasır olduğu ilk etapta düşünülebilse de belgelerdeki durumun düşünülenenden çok farklı olduğu, bir çok esnaf gurubundan, tüccardan devlet memuruna, askeri kesimden ilmiye mensubuna, dini önderlerden ağa, çelebi ünvanlı kimselerin borçlarının malvarlıklarını geçtiği görülmektedir. Yine savaşa giden askerlerin geri dönememesi ile arkaalarında büyük miktarda borç bıraktıkları, guremâ usulü ile bu borçların ödendiği belirtilmelidir.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Kaynakları

Diyarbekir Şer’iye Sicilleri 3756-3744-3773-3796-3757 numaralı defterler.

2- İnceleme Eserler

Aktan, H. (2005). Miras. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, 30, 143-145.

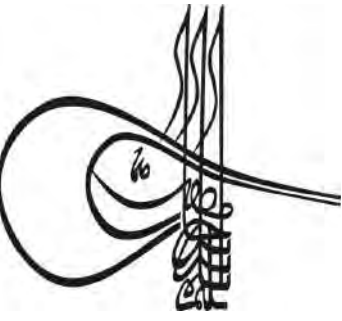
Arslan, İ. (2014, Mart). 19. Yüzyıl Sonlarında Edremit’te Beş Köylü Beş Tereke. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 7(17), 443-466.

Başarır, Ö. (2011). XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme. *History Studies*, 3(3), 49-67.

- Cankabal, H. (2009). *17. Yüzyılda Ayntab Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cezâr, Y. (1998). 18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları. *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, 15-32.
- Devellioğlu, F. (1997). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara.
- Dinç, G. (2005). Şer'îye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Antalya'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*(17), 1-18.
- Doğan, F. (2015). Bir Eğitim Tarihi Kaynağı Olarak Giresun Şer'îye Sicilleri: Tereke Kayıtlarına Yansıyan Kitaplar, *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/9 Summer 2015, p. 153-168, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8466> ISSN: 1308-2140, Ankara-Turkey.
- Er, İ. (2009, Haziran). Balıkesirli Tereke sahipleri Hakkında Sosyokültürel Açından Bazı Değerlendirmeler (1670-1700). *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BAÜ SBED)*, 12(21), 368-376.
- Esen, H. (2005). İslam Hukukunda Ölümün Mali Hak ve Borçlara Etkisi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 55-86.
- Gedikli, F. (2007). Şer'îye Sicillerinin Hukuk Tarihi Açısından Önemi ve Sicillere Dayalı Araştırmalar. *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları-Tespitler-Problemler-Teklifler* (s. 73-96). İstanbul: İSAM.
- Imber, C. (2004). *Şeriatın Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*. (M. Bedir, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yay.
- Ortaylı, İ. (2000). Kent Tarihinde, Kaynak Sorunları. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi e Sosyal Değişim Makaleler I* (s. 139-143). Ankara: Turhan Kitapevi.
- Oğuz, G. (2014). Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/1 Winter 2014, p. 409-426, www.turkishstudies.net, ISSN: 1308-2140, Ankara-Turkey.
- Oğuzoğlu, Y. (1985). Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri. *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, (s. 1-5). Ankara.
- Özcan, T. (2005). Muhallefât. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, 30, 406-407.
- Spies, O. (1979). "Mehir", *İslam Ansiklopedisi*, c. VII, M.E.B., İstanbul.
- Toraman, C. (2005). Bir Kamu Politikası Uygulama Aracı Olarak Tereke Muhasebesi ve Osmanlı Uygulaması. *Mali Çözüm Dergisi*(71), 116-126.
- Yücetürk, Z. (2014). 98/3 Numaralı Şer'îye Siciline Göre Gaziantep'in Sosyal, Hukukî Durumu ve Bu Dönem Gaziantep'teki Yer Adları, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/4 Spring 2014, p. 1217-1239, www.turkishstudies.net, ISSN: 1308-2140, Ankara-Turkey.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Gürhan, V. & Gümüş, E. (2016). “Osmanlı Kadı Sicilleri’nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak “Guremâ Usulü” ve Uygulanışı / “Guremâ Method” as a Method of Debt Discharging and Its Application in Ottoman Kadi Records”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 11/6 Spring 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9522>, p. 61-74.

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 07.04.2016

✓ Accepted/Kabul: 10.06.2016

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Mehmet KÖÇER – Doç. Dr. Ercan HAYTOĞLU – Doç. Dr. Filiz ÇOLAK -

This article was checked by iThenticate.

ERZİNCAN’DA EĞİTİM VE EĞİTİM KURUMLARI (1923-1960)

*Erdem YAVUZ**

ÖZET

Osmanlı’nın klasik döneminde öne çıkan sıbyan mektepleri ve medreseler, modernleşme dönemiyle birlikte dönüşüm yaşamış; iptida mektebi, rüşdiye mektebi, idadiler, çeşitli meslek okulları gibi yeni eğitim kurumları faaliyete sokulmuştur. Eğitimdeki bu modernleşme ekseninde, Erzincan’da da yeni eğitim kurumları açılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde, eğitim alanındaki dönüşüm ve gelişimin etkisiyle, yeni eğitim kurumlarının faaliyete geçirilmesine devam edilmiştir. I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemi’nin kısıtlı imkânlarıyla eğitim faaliyetleri sürdürülmeye çalışılmıştır. Osmanlı Dönemi’ndeki eğitim kurumları Cumhuriyet’e intikal etmiş, eğitim sisteminde bir takım değişikliklerle birlikte Cumhuriyet Dönemi’nin eğitim politikaları şekillenmiştir. Cumhuriyet Dönemi eğitim politikaları, tek parti ve çok partili hayatın kendine has şartları altında, iki farklı yapıda uygulamaya konulmuştur.

Bu çalışmanın amacı; tarihi süreç içerisinde Erzincan’ın, stratejik ve jeopolitik konumu dolayısıyla, her zaman önemli bir eğitim merkezi olduğunu ortaya koymak, Cumhuriyet Dönemi’ne kadar gerçekleşen eğitim faaliyetlerinin, belgeler ışığında, kronolojik olarak doğru bir zemine oturtulmasını sağlamaktır. Çalışma, 1923- 1960 yılları arasındaki Erzincan’ın, eğitim hayatını ve eğitim kurumlarını kapsamaktadır. Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde; Erken Cumhuriyet Dönemi eğitim politikalarının Erzincan’a yansımaları, ikinci bölümünde; 1939 Erzincan Depremi’nin eğitim ve eğitim kurumlarına olan etkisi ve depremin ardından CHP iktidarı döneminde Erzincan’daki eğitime dair alınan uzun ve kısa vadeli tedbirler, üçüncü bölümde ise DP dönemi Erzincan’daki eğitim faaliyetleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: CHP, DP, 1939 Depremi, Eğitim, Eğitim Kurumları, Erzincan.

* Yrd. Doç. Dr. Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı, El-mek: eyavuz@erzincan.edu.tr

EDUCATION AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN ERZINCAN (1923-1960)

ABSTRACT

The Infant's Primary Schools and the madrasahs that appeared in the classical era of the Ottoman State experienced a conversion with the modernization period; and Primary Schools, Secondary Schools, High Schools and various vocational schools came into being. With these modernization processes in the field of education, new educational institutions were opened in Erzincan. During the II. Constitutional Monarchy Period, new educational institutions kept coming into being with the influence of the conversion and developments on the field of education. The educational activities were continued with limited opportunities of the I. First World War, and National War of Independence. The educational institutions in the Ottoman State were transferred into the new Republic of Turkey, and the educational policies of the Republican Era were shaped with some changes in the educational system. The educational policies of the Republican Era were applied in two different structures under the conditions that were specific to the single-party and multiple-party system.

The purpose of this study is showing that Erzincan was an important educational center throughout history due to its strategic and geopolitical position, and revealing the educational activities performed until the Republican Era in an accurate and chronological order. The study covers the educational life and the educational institutions in Erzincan for the years 1923-1960. In the first part of the study, which consists of three parts in total, the reflections of the educational policies of the Early Republican Era on Erzincan; in the second part of the study, the influence of Erzincan Earthquake that took place in 1939 on education and educational institutions, and short-term and long-term precautions taken in Erzincan by the government of CHP after the earthquake; and in the third part, the educational activities in Erzincan during the government of DP have been examined.

STRUCTURED ABSTRACT

It has been revealed with this study that Erzincan, which stayed under the management of various principalities and states throughout history due to its strategic and geopolitical position, has always been an important education center; and the educational activities that were performed until the Republican Period were placed on an accurate ground in chronological terms. It is observed that Erzincan was influenced by the modernization period in education in the last period of the Ottoman State, and new educational institutions were opened. The educational institutions that were transferred from the Ottoman State to the Republican Period continued to contribute to the educational and cultural life of Erzincan in the Early Republican Period, and new institutions were built when the need arose.

In the early Republican Period, a restructuring process started in the educational field with a secular sense. In the first years of the Republic, for the purpose of restructuring the National Education Organization, the Unity of Education Law with the number 430 was enacted on March 3, 1924; and all the educational institutions that were inherited from the Ottoman State were registered in the inventory list of the Ministry of National Education. When the registers are examined it is observed that the educational institutions in Erzincan in the Early Republican Period were sufficient according to the number of the students, and many school buildings were built by villagers as well as the state school when necessary.

The alphabet was changed with the law 1353 that was enacted on November 1, 1928, and Schools of the Nation were opened in all corners of the country to teach the new letters. No recordings were observed about the Schools of the Nation, which possibly existed in Erzincan as well. It is understood that serious steps were taken in the field of secondary school in the city in early 1930s, and military and civil schools were put into service. In addition, it must be emphasized that Erzincan Public House, which became active in 1933, contributed positively to the educational and cultural life of the city.

It is observed in the records that although the number of the students increased in 1934-1935 Academic Year, the number of the schools and teachers decreased. It is especially interesting that the number of the girl students increased in this period. It has been concluded that the increase in the number of the students stemmed from the primary education being compulsory in the constitution; and the decrease in the number of the teachers and schools stem from the very old school buildings not being in usable condition, and the teachers being assigned to other cities or leaving their jobs due to various reasons. It has also been determined that the public courses which were opened during this period also contributed to the educational life of the city in a positive way.

In late 1930s, a great deficit in the number of the teachers appeared in Erzincan as well as in the whole country. In order to cover this deficit, the Village Instructors and Village Institutes Projects were started by the CHP Government. In this context, the Village Instructors Law with the dates and numbers June 11, 1937, 3238; and July 7, 1939, 3704; and the Village Institutes Law with the date and number April 17, 1940, 3803, the applications started in Erzincan.

Another characteristic of this period is the fact that the need for new institutions which were equivalent to secondary schools and high schools was expressed constantly both by politicians and by public opinion. In 1939, when new needs emerged in the field of education, Erzincan Earthquake happened. The 1939 Earthquake influenced the educational life of Erzincan as well as many other fields. The priorities of Erzincan changed with the 1939 Earthquake, the educational life was interrupted, and many projects had to be cancelled. Many school buildings collapsed with the earthquake in Erzincan, and the remaining buildings were so bad that education had to be cancelled for a very long time, and many educational institutions had to be moved to other cities. In addition, many teachers and students lost their lives, and the

remaining ones were transferred to other cities, some of the students moved to other cities with their families or terminated their educations due to various reasons. It was not possible to recover quickly after the negative situations of the earthquake in the field of education for a long time.

In 1939-1950 period, many short-term and long-term measurements were taken to remove the negative influences of the 1939 Earthquake and the World War II. In this period, the CHP Government tried hard to increase the number of the teachers and school buildings in extraordinary conditions of those times. One of those who tried hard was Ismet Inonu, the President of this period. It has been determined in the registers that Ismet Inonu was interested closely in the education issue in Erzincan. Secondary schools, vocational schools for boys and girls and a high school were put into service in this period.

Between 1950 and 1960, during the DP Government, the existing educational institutions were repaired and new school buildings were built. Especially between 1955 and 1960, new primary school buildings, vocational and technical education schools, military and civil secondary schools and high schools were brought into the front line.

It has been concluded that the educational activities, which were conducted with limited conditions in Erzincan, were interrupted due to the conditions in Early Republican Period, and were influenced extremely negatively by the 1939 Earthquake. It has also been observed that the negative traces of the earthquake were tried to be removed with short-term and long-term projects during the CHP Government. It has been determined that the works until 1950 focused mainly on increasing the number of the school buildings and the teachers. It is understood that the extraordinary conditions of those times caused that some of the projects in the field of education had to be cancelled. In DP government, an increase was observed in secondary schools and high schools rather than primary schools. It has been concluded that these works which were intended to improve the education and educational institutions in CHP and DP periods were below the average values in Turkey. Between 1946 and 1960, the expenses on national education in Erzincan were at a rate of 12% when compared with the general average values of the other cities.

Keywords: CHP, DP, 1939 Earthquake, Education, Educational Institutions, Erzincan.

Giriş

Erzincan, her dönem doğu-batı istikametinde ulaşım yollarının kesiştiği bir kavşakta yer almış ve bu sayede önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Mengücek, Selçuklu, Eratna, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi gibi pek çok beylik ve devletin bölgeye hâkim oldukları dönemlerde Erzincan, bu özelliği ile parlak bir eğitim merkezine dönüşmüştür. Bu dönemlerde, Türk ve İslam kültürünün önemli şahsiyetlerinin yetiştirildiği bir medreseler şehri haline gelen Erzincan'a ait eğitimle ilgili ilk kayıtlara, dönemin seyyahları ve müellifleri tarafından yazılan eserlerden ulaşmaktayız.

İbn-i Battuta “Büyük Dünya Seyahatnamesi (1304-1369)” adlı eserinde, XIV. yüzyılda Erzincan’la ilgili nüfus ve iktisadi yapı hakkında bilgi verdikten sonra Ahi Nizameddin’in tekkesinden bahsederek, buranın gördüğü en güzel zaviyelerden biri olduğunu ve Ahi Nizameddin’in seçkin ve büyük ahiler arasında yer aldığını ifade etmektedir (İbn-i Battuta, Sadeleştiren, Güven, 2005, s. 215).

Yavuz Sultan Selim (1512–1520) döneminde Erzincan’ın, kesin olarak 1514’de Osmanlı idaresine geçmesiyle birlikte Erzincan, stratejik önemini devam ettirmiştir (Celâlîzâde Mustafa, Çev. Ahmet Uğurlu, 1990, s. 575-576). Kanunî Sultan Süleyman’ın (1520–1566) İran seferleri sırasında Erzincan’ın önemi daha da artmış, Erzurum’dan sonra Osmanlı ordusunun ikinci bir toplanma merkezi olmuştur (Pasin ve Çelik, 1962, s.5). Askeri ve iktisadi açıdan stratejik bir noktada olmasından dolayı Erzincan, Osmanlı döneminde de önemli bir şehir statüsünde olup, bu dönemde de eğitim ve kültür merkezi haline gelmiştir.

Osmanlı eğitim anlayışı¹, İslam medeniyeti doğrultusunda gelenekçi bir üslupta, kendinden önceki Selçuklu dönemi² ve daha eski dönemlerdeki eğitim kurumlarının devamı niteliğinde şekillenmiştir (Adıvar, 1991, s.15). Bu bağlamda XVI. yüzyılda Osmanlı idaresindeki Erzincan’da 5 medrese, 8 zaviye ve 1 buk’a (mektep) bulunmaktadır. Bu 5 medresenin dışında şehirde 5 medrese daha mevcuttur. Ancak evkafı müsait olmadığından diğer medreselere bağlanmıştır (Miroğlu, 1990, s. 151-153).

XVII. yüzyılda Erzincan’da Mevlevî ve Kadiri tekkeleri başta olmak üzere birçok tekke ve zaviyenin olduğu bilinmektedir. Evliya Çelebi (Sadeleştiren, Tevfik Temelkuran ve Necati Aktaş, 1986), “Seyahatname” adlı eserinde XVII. yüzyılda Erzincan’ın eğitim durumuyla ilgili şu bilgilere yer vermektedir:

“7 kadar derviş tekkesi vardır. En meşhurları Hazreti Mevlânâ Tekkesi olup, içinde her gece Mevlevî ayini olur. Mevlânâ evladından Çelebi Efendi dahi tekke sahasında gömülüdür. Vakıfları sağlamdır. Kütüphanesinde Hazreti Mevlânâ’nın el yazısı ile bir Kur’an-ı Kerim, bir de Mesnevî-i Şerif vardır. Abdulkadir Geylani Tekkesi de meşhurdur. 48 mahallesinde 40 çocuk mektebi var. Bilginleri, Salihleri ve talebeleri çok olduğundan, her camii ve mescidinde ücretsiz ders veren hocaları vardır. Bütün ilimler okutulur. Zeki, olgun, soylu, anlayışlı, dindar, iyi huylu adamları vardır.”

Önceki dönemlerde başlayan ve Tanzimat Dönemi ile devam eden yenileşme döneminde, Osmanlı eğitim politikası Batı’nın etkisiyle modern bir döneme³ girmiştir (Akyüz, 2011). Eğitimdeki bu modernleşme ekseninde, Erzincan’da da yeni eğitim kurumları açılmıştır. Şehir

¹ Klasik dönem Osmanlı eğitim anlayışı için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, 3. Baskı, İstanbul 1988.

² Selçuklu Devleti’nden devraldığı mirası iyi bir şekilde değerlendiren Osmanlılar, zamanla genişleyen topraklarında yüzlerce Selçuklu tipi medrese kurmuştur. Osmanlı medreseleri 500 civarında olup, kendinden önceki dönemde yapılmış olanlarla birlikte bu rakam 1000’e ulaşmaktadır. (Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1976, s. 19.)

³ Modern dönemde, yönetimde ve orduda üst düzey devlet adamı yetiştirmenin dışında halkın daha iyi bir eğitim alması görev olarak addedilmiştir. (Ersoy Taşdemirci, *Türk Eğitim Tarihi*, Gündüz Yayıncılık, Ankara 2010, s. 50.) I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde (1876-1914) sayıları hızla artan okullar ile eğitimde yaşanan dönüşüm ekseninde; askeri okullar (Mühendishane-i Berri-i Hümayûn, Mekteb-i Harbiye), sivil okullar (iptidailer, rüşdiyeler, sultaniler, mesleki ve teknik öğretim kurumları, darülfünun), azınlık ve yabancı okulları başlıca eğitim kurumları arasında gelmektedir. (Osmanlı eğitim sistemindeki dönüşüm ile eğitim kurumları hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul 1991; İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara 1993; Necdet Sakaoglu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1991.)

merkezinde sıbyan, iptidai, sivil ve askeri rüştiye ve idadi mekteplerinin yanı sıra 2 Ermeni ve 1 Rum mektebi faaliyet göstermektedir (Gül ve Başbüyük, 2011, s. 117-118).

Osmanlı'nın son dönemlerinde eğitim alanındaki dönüşümün etkisi, Erzincan'da da görülmektedir. Kayıtlardan Sultan Abdülaziz (1830-1876) döneminde şehir merkezinde Sakarya Mektebi⁴ (1280/1864-ahşap) ve Refahiye Kazasına bağlı Zevker'de (1291/1874-kargir) birer iptidai açıldığı anlaşılmaktadır (Kemali, 1932, s. 401-404).

Şehirdeki eğitim kurumları ile ilgili istatistiksel bilgilere ancak XIX. yüzyıl ve sonrasında ulaşılmaktadır. XIX. yüzyılda şehrin demografik yapısı ve eğitimiyle ilgili bilgi veren kaynaklardan biri, Vital Cuinet'in "La Turquie d'Asie" adlı eseridir. Fransız coğrafyacı ve oryantalist Cuinet'e (1894, s. 212) göre, 1892'de Erzincan Sancağı genelinde 55 medrese, 180 öğrenci mevcutlu 1 sivil rüştiye ve 119 ilk mektep bulunmaktadır. Ermenilerin⁵ ise 800 öğrencisinin olduğu ve 12 öğretmenin ders verdiği 5 ilk mektep, 350 öğrencinin olduğu ve 4 öğretmenin ders verdiği bir orta mektep mevcuttur. Sancağın tümünde çeşitli düzeylerdeki okul sayısı 183'e ulaşmaktadır. Gercanis Kazasında 6 medrese, 12 ilk mektep; Kuruçay Kazasında 1 medrese 18 ilk mektep ve 8 Ermeni okulu; Kemah Kazasında 3 medrese, 1 rüştiye, 21 ilk mektep, 8 Ermeni okulu ve 1 Rum Ortodoks okulu faaliyet göstermektedir.

Cuinet'in verdiği bilgilerin abartılı ve bilimsellikten uzak olduğunu belirtmek gerekir. Cuinet'in, Erzincan'daki demografik yapının⁶, azınlıkların lehinde gösterilmesi için taraflı bir tutum⁷ içerisinde olduğu görülmektedir. Salmelerde verilen bilgilere bakılırsa, Cuinet'in Erzincan'la ilgili rakamları kesinlikle yanlıştır. Bu dönemdeki eğitimle ilgili en sağlıklı sayısal bilgilere salmelerden ulaşmaktayız.

Erzurum Vilayet Salnamesi'ne (1288/1871, s. 147-152) göre; Erzincan'da 117 mektep (101 İslam ve 16 Hristiyan) mevcuttur. 1310/1894 Erzurum Vilayet Salnamesi'nden (s. 233) daha ayrıntılı kayıtlara ulaşılmaktadır. Bu kayıtlara göre Erzincan'da 135 sıbyan mektebi, 9 kız ve erkek iptida, 2 rüştiye (1 askeri ve 1 sivil) ve 4 medrese bulunmaktadır.

Ali Cevad, "Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lûgati" adlı eserinde Erzincan'daki eğitim kurumları ile ilgili şunları kaydetmiştir: "*Erzincan'ın 23 bin nüfusu vardır. Şehrin 20 kadar camii ve mescidi, 4 medresesi, 4 kilisesi, 1 askeri rüşdiyesi, 1 mülkiye rüşdiyesi, lüzumu kadar ilk mektepleri vardır.*" (Ali Cevad'tan (1315/1899) aktaran Reşad Ekrem Koçu, "*Erzincan*", Son Posta, 31 Kânunuevvel (Aralık) 1939).

1899'da neşredilen Şemsettin Sami'nin "Kâmusul-âlâm" adlı eserinde belirtildiğine göre; 14.000 kişi merkez nüfusa sahip Erzincan'ın 20 kadar camii ve mescidi ile birkaç medresesi, biri mülki ve diğeri askeri olmak üzere 2 rüştiyesi ve 1 sıbyan mektebi mevcuttur (Şemsettin Sami'den (1306/1889) aktaran Yeni Erzincan, 5 Nisan 1951).

Erzurum Vilayet Salnamesi'ne (1318/1902, s. 354-364) göre; Erzincan Kazasında 210 camii ve mescit, 25 medrese, 3 tekke, 2 rüştiye (biri mülki, biri askeri), 9 kız ve erkek iptida

⁴ Abdülaziz döneminde açılan okul Cumhuriyet dönemine intikal etmiş ve bu adı almıştır.

⁵ Osmanlı Devleti'nde, Ermenilere yönelik Amerikan misyonerlerinin eğitim faaliyetleri için bkz. Yahya Bağçeci, "Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri", Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/4 Summer 2008, p. 170-192. www.turkishstudies.net, ANKARA-TURKEY 2.

⁶ Osmanlı Devleti'ndeki demografi çalışmaları için bkz. Abdulkadir Gül, Salim Gökçen, *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnabiler Meselesi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2010.

⁷ Vital Cuinet'in taraflı tutumuna örnek için bkz. Cezmi Yurtsever, "Çukurova'ya Yönelik Fransız Emperyalizminin Tarihi ve Kültürel Görünümü", III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildiriler, Adana Valiliği Yayınları, Adana 1999, s. 665-677; Ali Açık, "Tokat Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 2, Elazığ 2004, s. 331-359.

mektebi, 135 hususi sıbyan mektebi mevcuttur. Salnamede okullardan bazıları hakkında daha ayrıntılı bilgilere ulaşılmaktadır. Bu okullar Erzincan Sancak merkezinde rüştiye (6 öğretmen-145 öğrenci), iptidai (1 öğretmen-57 öğrenci), iptidai (1 öğretmen-46 öğrenci); Kemah Kaza merkezinde rüştiye (5 öğretmen-42 öğrenci), iptidai (1 öğretmen-42 öğrenci), iptidai (1 öğretmen-50 öğrenci); Kemah İhtik Nahiyesi İptidai Mektebi (1 öğretmen- 60 öğrenci), Kemah Gamartek (Kamarık) Nahiyesi İptidai Mektebi (1 öğretmen-15 öğrenci); Refahiye Kazası Hamidiye İptidai Mektebi (1 öğretmen-35 öğrenci) ve Pülümür Kazası Rüştiyesi (2 öğretmen-45 öğrenci) şeklindedir.

Maarif Salnamesi'ne göre (1321/1903, s. 307-314) Erzincan Sancağında; Erzincan Merkez Rüştiyesi (5 öğretmen-98 öğrenci), Kemah Rüştiyesi (4 öğretmen-66 öğrenci) ve Pülümür Rüştiyesi (2 öğretmen-48 öğrenci) olmak üzere toplam 3 rüştiye bulunmaktadır. 200 öğrencinin eğitim gördüğü ve 13 öğretmenin (Müdür vekili İstihkâm Yüzbaşı, ulemeden 5, mülkiyeden 7) ders verdiği Erzincan Askeri Rüştiyesi faaliyet göstermiştir. Bunların dışında Merkez Kaza, Kemah ve Kemaliye'de toplam 11 medrese (Erzincan Merkez Kazada Halilullah Medresesi, Hacı Ali Bey Medresesi, Müftü Medresesi, Molla Güzel Medresesi, Yeni Daire Medresesi, Gazi İftihareddin Medresesi, Melik Fahrettin Medresesi, Abdülkerim Medresesi, Silahşor Osman Ağa Medresesi, Kemah'ta Cami-i Kebir Medresesi ve Kemaliye Medresesi) bulunmaktadır. Erzincan Sancağında faaliyet gösteren kütüphaneler ise; Erzincan Merkez Kazada Müftü Hacı Abdullah Efendi Kütüphanesi ile Hacı Ali Bey Kütüphanesi ve Kemah'ta Gülabi Bey Kütüphanesi'dir.

Özellikle II. Abdülhamid (1876-1908) döneminde eğitim⁸ kurumlarında hızlı bir artış yaşanmış ve bu dönemde Erzincan'da iptidai mektepler başta olmak üzere yeni eğitim kurumları açılmıştır. II. Abdülhamid döneminde Erzincan'da inşa edilmiş olan mektepler şunlardır (Kemali, 1932, s. 400-405): Şehir merkezinde⁹; Cumhuriyet (1319/1902-kerpiç), Ziya Gökalp (1319/1902-kerpiç), İsmet Paşa (?-kerpiç)¹⁰ ve Fırat (?-ahşap)¹¹; Cimin Nahiyesine bağlı Keleriç (1322/1904-kerpiç); Cengice Nahiyesine bağlı Şıhlı (1325/1907-kerpiç); Refahiye Kazasında; Melikşerif (1306/1888-kargir), Alakilise (1315/1897-taş) ve Refahiye Merkez Mektebi(1325/1907-kargir); Kuruçay Kazasında; Sime (1900?-kargir), Boyalık (1320/1902-kargir), Kuzkışla (1322/1904-kargir), Armudan (1325/1907-kargir) mektepleri ve Pülümür Kazasında¹²; Pülümür Kaza Merkez Mektebi (1300/1882-taş)'dir.

1904'de Kafkasyalı Kurmay Albay Fuat Bey tarafından hazırlanan haritaya göre, şehirde 1 askeri ortaokul, 1 askeri lise, 1 harp okulu, 6 medrese, 4 tekke ve 2 kütüphane bulunmaktadır (Kurmay Yüzbaşı Kafkasyalı Fuad, 1904). 4. Ordu Müşirlik Merkezi olan Erzincan'da, 1906 yılı Temmuz ayında açılmış olan Erzincan Harbiye Mektebi¹³ 1908'de kapanmış, İstanbul'daki harbiye mektebi ile birleştirilmiştir (Kemali, 1932, s. 399).

⁸ Geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

⁹ II. Abdülhamid döneminde şehir merkezinde inşa edilmiş olan okullar, Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e intikal etmiş ve okulların isimleri Cumhuriyet döneminde değiştirilmiştir.

¹⁰ Okul binasının yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, II. Abdülhamid döneminde inşa edildiği kuvvetle muhtemeldir.

¹¹ Yapılış tarihinin kesin olarak bilinmediği bu okulunda, muhtemelen II. Abdülhamid döneminde inşa edildiği söylenebilir.

¹² Erzincan genelindeki ilk iptidainin, o zaman Erzincan sınırları içinde olan Pülümür'de inşa edilmesi oldukça dikkat çekicidir. Bu durum Osmanlı döneminde bölgede baş gösteren isyan hareketlerinin önüne geçmek ve eğitimle bölgenin ıslah edilmesi ile ilgili bir durumdur.

¹³ Von der Goltz, Osmanlı Devleti'nde orduda Alman sistemi paralelinde yaptığı reformların bir sonucu olarak ordu merkezi bulunan kentlerde birer Harbiye kurulması için çalışmalar başlatmıştır. Bu şekilde eğitim kurumlarının İstanbul dışındaki bölgesel merkezlere yayılması amaçlanmıştır. 1904 yılından sonra Erzincan'la beraber Şam, Bağdat, Edirne ve Manastır'da birer Harbiye açılmıştır. (İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s. 81.)

Erzincan'da eğitim alanındaki gelişim II. Meşrutiyet döneminde¹⁴ (1908-1914) de devam etmiştir. II. Meşrutiyet döneminde; merkeze bağlı Hah (1327/1909-kerpiç), Ürek (1330/1911-ahşap); Cimin Nahiyesine bağlı Pışkidağ (1327/1909-kargir), Esesi Nahiyesi Merkez Mektebi (1328/1910-kerpiç), Kemah Kazasına bağlı Üskübürt (1328/1910-kargir) ve Kuruçay Kazasına bağlı Kamho (1329/1911-kargir) mektepleri bu dönemde inşa edilen mektepler arasındadır (Kemali, 1932, s. 400-405).

I. Dünya Savaşı döneminin (1914-1918) olağanüstü şartlarına rağmen, az sayıda da olsa şehirdeki eğitim faaliyetlerine devam edilmiş ve yeni mektepler hizmete sokulmuştur. Bu mektepler; Esesi Nahiyesine bağlı Sipyatağı (1334/1915-kerpiç), merkeze bağlı Birastiğ (1335/1916-kerpiç), Cengice Nahiyesine bağlı Zatkığ (1335/1916-kerpiç) mektepleri ile Kemah merkez Necati Bey Mektebi (1337/1918-kargir)'dir (Kemali, 1932, s. 400-405).

Milli Mücadele döneminde (1919-1922) bağımsızlık için verilen savaşın en çetin döneminde, Ankara'da Maarif Kongresi'nin¹⁵ toplanması oldukça dikkat çekicidir. Kongrenin toplanma nedeni uzun süren savaşlar neticesinde, okuyan genç nüfusun kaybedilmesi ile ilgilidir. Böylesine zor bir dönemde Erzincan'da eğitime yönelik faaliyetler, kısıtlı imkânlarla rağmen sürdürülmeye çalışılmış ve yeni eğitim kurumları inşa edilmiştir.

1920'de Erzincan'da 41 mahalle, 45 camii ve mescit, 10 ilkokul, 35 medrese ve hususi mektep ve 5 tekke mevcuttur (Yeni Erzincan, 24 Şubat 1949). Milli Mücadele döneminde Erzincan genelinde inşa edilen mektepler ise; merkeze bağlı Nörkah (1339/1920-kerpiç), merkeze bağlı Balineyi Mektebi (1920-kerpiç), Kiğı Kazasına bağlı Hösnek Mektebi (1920-taş), Cimin Nahiyesine bağlı Karakilise (1339/1920-kerpiç), Cimin Nahiye Merkez Mektebi (1340/1921-kerpiç), Cengice Nahiyesine bağlı Cengice (1340/1921-kerpiç), Kemah Kazasında Şütke (1339/1920-kargir), İhtik (1340/1921-kargir) mektepleri, Kuruçay Kazasında; Kuruçay (1340/1921-kargir), Erhami (1340/1921-kargir) ve Refahiye Kazasına bağlı Altköy (1341/1922-kargir) mektepleridir. Bununla birlikte Osmanlı Dönemi'ndeki Müftü Hacı Abdullah Efendi ile Hacı Ali Bey kütüphanelerinin birleştirilmesiyle 23 Nisan 1920'de Erzincan Milli Kütüphanesi kurulmuştur (Kemali, 1932, s. 400-409). Cumhuriyet'in ilan edildiği yıla Erzincan, mevcut eğitim kurumlarıyla girmiştir.

Erken Cumhuriyet Dönemi Erzincan'da Eğitim ve Eğitim Kurumları (1939 Erzincan Depremi'ne Kadar)

Osmanlı Devleti'nin son döneminde her ne kadar eğitimde modernleşme faaliyetleri başlatılmış olsa da, yeni Türk Devleti'ne eğitimde¹⁶ çözüm bekleyen birçok konu devredilmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 364.428 öğrencinin eğitim gördüğü 5.142 adet eğitim kurumu intikal etmiştir (MEB, 2002, s. 13). 1923 yılı sonunda yaklaşık olarak 11.900 öğretmen mevcuttur (Sakaoğlu, 2003, s. 167). Uzun yıllar süren savaşların ve işgal yılları ile yıkıcı depremlerin, Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde Erzincan'daki eğitim faaliyetlerini olumsuz yönde etkilediğini de vurgulamak gerekir.

Erken Cumhuriyet döneminde, laik bir eğitim anlayışı çerçevesinde, eğitimde milli bir anlayışla yeniden yapılandırma sürecine girilmiştir (Tutsak ve Batur, 2011). Bu süreçte yeni devletin eğitim, kültür ve ideolojisinin şekillenmesinde birçok eğitimci etkin rol oynamıştır. Bu

¹⁴ II. Meşrutiyet dönemi eğitim politikaları için bkz.; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.

¹⁵ Maarif Kongresi hakkında geniş bilgi için bkz. MEB., *I. Maarif Şurası 17-29 Temmuz 1939*, Tıpkı Basım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991; Zeki Sarıhan, *1921 Maarif Kongresi*, MEB Yayınları, Ankara 2009.

¹⁶ Cumhuriyet dönemi eğitimle ilgili kanunlar ve alınan kararlar için bkz. *Maarifle İlgili Kanunlar*, Maarif Vekilliği Yayını, İstanbul 1944.

kişiler aynı zamanda Mustafa Kemal'in fikirlerini besleyen, geliştiren teorisyenlerdir (Gündüz, 2010). Yeni devletin eğitimle ilgili ilk faaliyeti Tevhid-i Tedrisat Kanunu olmuştur. 3 Mart 1924 tarihinde 430 sayılı kanunla kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu¹⁷ ile ülkedeki tüm eğitim kurumları Maarif Vekâletine (Milli Eğitim Bakanlığı)¹⁸ bağlanmıştır. Ayrıca vakıflara bağlı tüm medrese ve mektepler Milli Eğitim Bakanlığı'nın (MEB'in) çatısı altında birleştirilerek bütçeleri de bu bakanlığa aktarılmıştır. Bu bağlamda Erzincan'daki Osmanlı'dan kalan okul binaları, MEB'in envanterine kaydedilmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osmanlı'dan kalan okul binaları kullanılmaya devam etmiş, ihtiyaç dâhilinde yeni okul binaları inşa edilmiştir.

1926-27 öğretim yılında şehir genelinde 62 ilkokul, 97 öğretmen (86 erkek-11 kadın) ve 3.043 öğrenci (2.876 erkek-167 kız) vardı. Sivil ortaokulda; 9 öğretmen, 94 öğrenciye eğitim vermişti. Ortaokul öğrencilerinden 22'si mezun olmuştu (DİE, 1973, s. 23-44). Sivil ortaokulun yanı sıra şehirde askeri ortaokul da mevcuttu. Okulun, 22 öğretmeni ve 263 öğrencisi vardı. Bunun yanında 1926'da, Osmanlı'dan kalan Müftü Hacı Abdullah Efendi ve Hacı Ali Bey kütüphaneleri de şehrin eğitim hayatına katkı sağlamaktaydı. 2 kütüphanedeki kitap sayısının toplamı 841 idi (Kemali, 1932, s. 409). Bu dönemdeki öğrenci sayılarına bakıldığında, şehirdeki öğretmen ve okul binalarının yeterli olduğu söylenebilir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, özellikle kırsal kesimdeki okul sayısında hızlı bir artış kaydedildi. Bu yıllarda Erzincan'da inşa edilen ilkokul binaları şu şekildedir: Erzincan merkez Gazi Paşa (1928-taş), merkeze bağlı Kiy (1925-kerpiç), Vakıfbirastik (1926-kerpiç), Yalnızbağ (1927-kerpiç), Küpesi (1930-kerpiç); Cimin Nahiyesine bağlı Radık (1924-kerpiç); Cengice Nahiyesine bağlı Kismikör (1928-kerpiç); Refahiye Kazasına bağlı Divir (1926-kargir); Kemah Kazasına bağlı Kerer (1927-kargir), Tan (1927-kerpiç-ahşap); Pülümür¹⁹ Kazasına bağlı Dereköy (1925-taş); Kiğı²⁰ Kaza merkezi (1929- taş-beton) ve Kiğı Kazasına bağlı Mizikan (1929-taş)'dır (Kemali, 1932, s. 400-405).

Resmi okulların dışında köylüler tarafından yaptırılmış veya kiralanmış evde veyahut kiliseden dönüştürülerek eğitim veren ancak binanın yapım tarihi tam olarak tespit edilememiş eğitim kurumları da mevcuttur. Erzincan genelindeki ilkokul olarak inşa edilen bu okullar; Başköy Nahiyesi (kerpiç), Selepür Nahiyesi (kerpiç), Kiştım (kerpiç), merkeze bağlı Sarıgöl (kerpiç) ve Tilhozunsu (kerpiç), Pülümür Kazasına bağlı Hacılı (taş) ve Meçi (taş), Kiğı Kazasına bağlı Holhol (taş), Çerme (taş), Masken (taş), Bilice (taş), Okçıyan (taş), Zelhidir (taş), Darabi (taş) ve kiliseden dönüştürülmüş Azakpert'dir (Kemali, 1932, s. 400-405).

1 Kasım 1928'de çıkarılan 1353 sayılı kanunla²¹ alfabe değişikliğine gidilmiş ve yeni alfabenin öğretilmesi için eğitim seferberliği başlatılmıştı. Bu amaçla tüm yurt genelinde "Millet Mektepleri"²² açıldı. Şehirdeki Millet Mektepleri²³ hakkında herhangi bir kayda rastlanmamış olsa da, bu mekteplerin Erzincan'da da faaliyet içerisinde oldukları şüphesizdir.

¹⁷ *Düstûr*, Üçüncü Tertip, C. V, s. 322.

¹⁸ Metnin bütünlüğünü bozmamak ve karışıklığa meydan vermemek için metin genelinde Maarif Vekâleti yerine Milli Eğitim Bakanlığı ifadesi kullanılmıştır.

¹⁹ Daha önce Erzincan'ın idari sınırları içerisindeki Pülümür 1938'de Tunceli'ye bağlandı.

²⁰ Daha önce Erzincan'ın idari sınırları içerisindeki Kiğı 1938'de Bingöl'e bağlandı. Dönemin Erzincan Mebusları Abdülhak Fırat, Hamdi Arpak ve Aziz Samih İlder'in 30.12.1938 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdikleri "Erzincan Raporu"nda; Plömer (Pülümür) Kazasının Tunceli'ye, Kiğı Kazasının da Bingöl'e bağlanmasından dolayı Erzincan'ın gelirinin bir hayli azaldığı belirtilmektedir. (*Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* [BCA], 490.01.646.142.1.81.)

²¹ *Düstûr*, Üçüncü Tertip, C. 10, s. 3-6.

²² Geniş bilgi için bkz. T.C. Maarif Vekâleti, *Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi*, Ankara 1929.

²³ Millet Mektepleri, 11 Kasım 1928 tarihli kararname ile kabul edilerek, 24 Kasım 1928 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bkz. *Resmî Gazete*, 24 Kasım 1928, S.1048.

1930'lu yılların başında, şehirde özellikle askeri ve sivil olmak üzere orta öğretimde bir artış olduğu göze çarpmaktadır. Buna karşılık ilköğretim kurumlarının neredeyse aynı düzeyde kaldığı görülmektedir. 1930'da şehirde Jandarma Okulu açıldı (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA], 30.18.12.9754.13.51.19). Daha sonraki yıllarda da Ziraat Okulu'nun açıldığı bilinmektedir. 1932'de Erzincan ve köylerinde 32 ilkokul²⁴ (1892 öğrenci, 55 öğretmen), Kemah ve köylerinde 6 ilkokul (316 öğrenci, 10 öğretmen), Refahiye ve köylerinde 7 ilkokul (238 öğrenci, 11 öğretmen), Kuruçay ve köylerinde 7 ilkokul (188 öğrenci, 8 öğretmen), Pülümür ve köylerinde 4 ilkokul (148 öğrenci, 6 öğretmen), Kiğı ve köylerinde 11 ilkokul (400 öğrenci, 15 öğretmen) olmak üzere toplam 67 ilkokul, 3.182 öğrenci ve 105 öğretmen mevcuttu. 1932'de sivil ortaokulda 167'si erkek 24'ü kız olmak üzere toplam 191 öğrenci ve 10 öğretmen, askeri ortaokulda ise 302 öğrenci ve 9 öğretmen vardı (Kemali, 1932, s. 408-409).

24 Şubat 1933 tarihinde açılan Erzincan Halkevi'nin²⁵, şehrin eğitim ve kültür hayatına sağladığı katkıyı da belirtmek gerekir. Erzincan Halkevi kurulduğu günden itibaren aktif bir şekilde faaliyet göstermiş ve tüm ülkede olduğu gibi Erzincan'da da bu anlamda büyük bir boşluğu doldurmuştur. Halkevi ve halkodalarında, okuma- yazma bilmeyenlere yönelik yapılan çalışmaların ise apayrı bir yeri vardır.

1934-35 öğretim yılına ait istatistiksel verilere bakıldığında, şehirde ilkokul binası ve öğretmen sayısında düşüş yaşandığı, öğrenci sayısında ise artış olduğu görülmektedir. İlkokul sayısının 42'ye, öğretmen sayısının 89'a (71 erkek-18 kadın) düştüğü şehirde, öğrenci sayısı 3.681'e (2.695 erkek-986 kız) yükselmisti. Erzincan genelindeki ilkokullardan 174 erkek ve 46 kız olmak üzere toplam 220 öğrenci mezun olmuştu (DİE, 1973, s.23). Bu durum, çok eski olan okul binalarının kullanılamaz halde olması ve açıkta kalan öğretmenlerin başka illere tayin edilmesi ya da çeşitli sebeplerden dolayı görevlerinden ayrılmaları ile açıklanabilir. Özellikle kız öğrencilerin sayısında ciddi bir artış olmuştur. Kız öğrencilerin sayılarındaki artış, 1924 Anayasası'nda ilkokulun zorunlu olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı dönemde ortaokul öğrencilerinin sayısında ise ciddi bir artış olmuştur. Ortaokulda, 10 öğretmenle (9 erkek-1 kadın), 262 öğrenciye (210 erkek-52 kız) eğitim verilmişti. Ortaokuldan mezun olanların sayısı ise 51 erkek ve 19 kız olmak üzere toplam 70 idi (DİE, 1973, s.44). Bununla birlikte eğitim alanındaki çabalara rağmen 1935'de, Erzincan'daki okuma-yazma bilenlerin oranının nüfusa göre oldukça düşük olduğunu da belirtmek gerekir. En önemli husus ise okuma-yazma bilen kadın oranının bir hayli düşük seviyede olmasıdır. 1935'de Erzincan'da 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus 157.344 kişi olup (77.275 erkek- 80.069 kadın), bu nüfusun ancak 15.692'i (12.692 erkek- 3.000 kadın) okuma yazma bilmekteydi. Bu rakam 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfusun yalnızca % 9.97'sine tekabül etmekteydi (DİE, 1973, s.8).

Şehirde faaliyet gösteren ve şehrin eğitim ve kültür hayatına katkı sağlayan bir diğer kurum da halk dershaneleri ve kurslarıdır. 1934-35 öğretim yılında şehirde, 46 halk dershanesi vardı. 4'ü kadın olmak üzere toplam 31 öğretmenin görev yaptığı bu dershanelerde, 121'i kadın olmak üzere toplam 567 kişi mezun olmuştu (DİE, 1973, s.92). 1934-35 dönemi, en fazla kursun açıldığı ve en çok kursiyerin katıldığı dönemdir. Bu dönemin diğer bir dikkat çekici özelliği de kadın kursiyerlerin, bu kurslara yoğun bir şekilde rağbet göstermiş olmasıdır.

1936'da kırsal kesime yönelik eğitimin yaygınlaştırılması ve öğretmen açığının kapatılması amacıyla "Köy Eğitimi Projesi" başlatılmıştır. TBMM'den çıkarılan 11 Haziran 1937 tarihli,

²⁴ Türkiye genelinde, 1931-1932 eğitim-öğretim yılında ilkokul sayısı 6713'dür. (TÜİK, *Milli Eğitim İstatistikleri*(1942-1943), Yayın No:238, Ankara 1945.)

²⁵ Erzincan'da faaliyet gösteren Halkevleri ve Halkodaları hakkında geniş bilgi için bkz. Erdem Yavuz, "*Erzincan'da İdari ve Siyasi Hayat (1923-1960)*", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Erzurum 2012.

3238 sayılı²⁶ ve 7 Temmuz 1939 tarihli, 3704 sayılı²⁷ kanunlarla; askerliğini onbaşı veya çavuş olarak yapan gençler yetiştirilerek köylere gönderilmiştir. Bu uygulama daha sonra kurulan Köy Enstitüleri'nin temelini oluşturmuştur (Akyüz, 1994, s. 339). Köy Öğretmenleri Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle birlikte Erzincan'da da kanunun uygulanmasına başlanmıştır. 1937'de Erzincan'da Köy Öğretmenleri yetiştirme kursları açılarak, bu kurslarda çalıştırılacaklar için 6 aylık kadrolar tahsis edilmiştir (BCA, 30.18.1.2.76.53.16.143-198).

1937-38 öğretim yılına ait verilere bakıldığında, Erzincan'daki öğretmen sayısının geçmiş yıllara göre daha da azaldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde şehirdeki öğretmen açığı, "Köy Öğretmenleri"²⁸ ile kapatılmaya çalışılmıştır. Buna göre şehir merkezindeki ilkokullarda 43 öğretmen (32 erkek-11 kadın), ilçelerde ve köylerde 36 öğretmen (34 erkek-2 kadın) olmak üzere toplam 79 öğretmen görev yapmaktaydı. Ayrıca bunların dışında 28 köy eğitmeni de eğitime katkı sağlamaktaydı. Böylelikle Erzincan genelindeki ilkokullarda görev yapan toplam öğretmen sayısı 107 (94 erkek-13 kadın) idi. Aynı dönemde ortaokul öğretmenlerinin sayısı ise 11 asil (10 erkek-1 kadın) ve 2 vekil (1 erkek-1 kadın) olmak üzere toplam 13'dü (Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1948, s. 5-44).

1930'lu yılların sonunda Erzincan'daki ortaokul binasının artık ihtiyacı karşılayamadığı ve bir lise binasına olan talebin arttığı görülmektedir. Özellikle ilkokul öğrencilerinin her geçen yıl mezun vermesi ve halkın eğitime olan ilgisinin artması gibi nedenler, daha kapsamlı bir ortaokul binasını ve en önemlisi de lise binasını zorunlu kılmıştır. Bu durum dönemin Erzincan milletvekillerinin ve parti müfettişlerinin raporlarında sık sık dile getirilmiştir.

Örneğin 30.12.1938 tarihli bir kayıttan, Erzincan'daki mevcut ortaokulun eğitime pek elverişli olmadığı anlaşılmaktadır. Okul binasına ilave yapılmak suretiyle ikili öğretim önlenmiş olsa da bu durum geçici bir tedbir olmaktan öteye geçememişti. Şehirdeki yetkililer, konuyu MEB'e bildirerek geleceğe dönük ciddi adımların atılmasını istemişlerdi (BCA, 490.01.646.142.1.84). 3.9.1939 tarihli başka bir kayıttan ise, şehir merkezinde 3.300 öğrencinin öğrenimine devam ettiği ve öğrenim çağında 500 çocuğun mevcut olduğu görülmektedir. Kayıtlardan vilayet bütçesinin bir lise binasını yapmaya imkânının olmadığı da anlaşılmaktadır. Yetkililer tarafından şehirdeki ortaokul öğrencilerinin, lise eğitiminden mahrum kalmaması için, hiç olmazsa Erzurum şehir merkezindeki lisede 50 öğrencinin (25'i parasız, 25'i paralı) okutulması istenmekteydi (BCA, 490.01.646.142.1.69).

Erzincan'ın eğitim ve kültür hayatı; dönemin şartları gereği kısıtlı imkânlarla ve eğitimdeki olumsuzlukları bertaraf etmeye yönelik yeni arayışlar içerisinde gelişimini sürdürmeye çalışmıştır. Eğitime yönelik yeni ihtiyaçların belirdiği ve bu anlamda olumlu gelişmelerin yaşandığı bir dönemde 1939'da, Erzincan Depremi meydana gelmiştir. 1939 Depremi, şehrin sosyal, kültürel ve bilhassa eğitim hayatında derin izler bırakmıştır.

1939 Erzincan Depremi'nin Erzincan'ın Eğitim Hayatına Olan Etkisi (1950'ye Kadar)

1939 Depremi, Erzincan'ın siyasi, sosyal, ekonomik gibi pek çok alanında olduğu gibi eğitim ve kültür hayatını da derinden etkilemiştir. Deprem neticesinde, şehir merkezi başta olmak üzere kaza, nahiye ve köylerdeki birçok okul binası yıkılmıştır. Ayakta kalabilen okul binaları da

²⁶ "Köy Öğretmenleri Kanunu" için bkz. *Resmi Gazete*, 24 Haziran 1937, Sayı:3639.

²⁷ "Köy Öğretmen Kurslarıyla İlk Öğretmen Okullarının İdaresine Dair Kanun" için bkz. *Düstûr*, Üçüncü Tertip, C. 20, s. 886.

²⁸ Köy Öğretmenlerinin istihdam edilmesinin amacı; Köy Öğretmenleri Kanunu'nun birinci maddesinde "Nüfusları öğretmen gönderilmesine elverişli olmayan köylerin öğretim ve eğitim işlerini görmek, ziraat işlerinin fennî bir şekilde yapılması için köylülere rehberlik etmek" şeklinde açıklanmıştır.

birer harabeye döndükleri için bu binalarda uzun süre eğitim yapmak mümkün olmamıştır. Depremden sağ kurtulabilen öğretmenlerin bir kısmının başka illere tayin edilmesi, bir kısım öğrencilerin aileleriyle birlikte başka illere göç etmesi ve bir kısmının da çeşitli nedenlerden dolayı okullarını bırakması sonucunda Erzincan'ın Milli Eğitim Teşkilatı kısa süreli bir kesintiye uğramıştır.

Depremi eğitime verdiği tahribatın derecesi kayıtlardan daha iyi anlaşılmaktadır. Erzincan Vali Vekili Hilmi Balcı'nın, Başvekâlete göndermiş olduğu bir raporda, 2 Mayıs 1940 tarihi itibarıyla Erzincan'daki eğitim kurumlarının durumu ve eğitimle ilgili ihtiyaçlar hakkında çarpıcı ifadeler yer almaktadır. Raporda; *"Erzincan'daki okulların il merkezinde olanlarının neredeyse tamamı ve köylerindeki okulların da yarısı yıkılmış veya ağır hasara uğrayarak kullanılamaz hale gelmiştir. 1940 yılı itibarıyla Erzincan İl Merkezinde, Kemah ve Refahiye İlçelerinde 250 öğrenci sayısına sahip olmak üzere birer okul binası ayrıca merkeze bağlı çeşitli 20 köyde de birer okul binasının yaptırılması zorunludur."* denilmekteydi. Ayrıca deprem neticesinde şehir merkezinde 62, Refahiye'de 28, Kemah'ta 3, Tercan'da 1 ve İliç'te 1 olmak üzere toplam 95 adet okul binasının yıkıldığı ifade edilmekteydi (BCA, 30.1.117.737.1.1-5).

Deprem sonrası sağ kurtulan öğretmenlerden 54'ü başka illere tayin edildi (Yeni Erzincan, 26 Mart 1942). Jandarma Okulu ve Ziraat Okulu geçici olarak başka illere nakledildi (Yeni Erzincan, 28 Ekim 1946). Daha önce Erzincan'da varlığını sürdüren Askeri Ortaokul, deprem sonrası 1940'da lağvedildi ve ilerleyen dönemde Konya'ya nakledildi (Öz Demokrat, 13 Ekim 1955). Depremle birlikte Erzincan genelindeki kütüphanelerin çoğu yıkıldı ve kitaplar büyük ölçüde tahrip oldu. Bu dönemde kütüphanelerde, 18.584 adet ciltli kitap ve 11.285 adet ciltsiz kitap mevcuttu. Depremde yıkılan kütüphanelere ait kurtarılabilen kitaplar İskenderun'a gönderildi. İskenderun'a gönderilen kitapların büyük bir çoğunluğu daha sonra geri getirilemedi (Erzincan İl Yıllığı, 1967, s. 179).

Depremi hemen öncesinde vuku bulan II. Dünya Savaşı'yla birlikte, savaşın ve depremin olağanüstü koşulları Erzincan'ın eğitim hayatını büsbütün etkilemiştir. Erzincan'da, ülke genelinde uygulamaya konulan zorunlu savaş ekonomisine²⁹ ek olarak deprem ekonomisi de eklenmiştir. Dolayısıyla bu dönemde Erzincan'daki eğitim ve eğitim kurumlarıyla ilgili faaliyetler ayrı bir önem arz etmektedir.

1939-40 öğretim yılında, Erzincan genelinde ayakta kalabilen 65 ilkokulda zor şartlarda eğitime devam edildi. Bu okullarda toplam 111 öğretmen (102 erkek-9 kadın) eğitimin aksamaması için seferber oldu. Ders yılı başında kayıt yaptıran 2.980 öğrenciden (2.064 erkek- 916 kız) ancak 73'ü (63 erkek- 10 kız) eğitimini tamamlayabildi (DİE, 1973, s. 23). Bu istatistik, depremin Erzincan'daki eğitim faaliyetlerini ne derece olumsuz yönde etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir. Eğitimi tamamlayabilen öğrenci sayısının bu kadar az oluşu; öğrencilerin bir kısmının depremde hayatlarını kaybetmesi, bir kısmının aile fertlerini yitirmesi ve sahipsiz kalması ve bir kısmının da başka illere göç etmesinden dolayıdır.

Depremi ardından 1940'da, Erzincan'da eğitime yönelik bir takım acil tedbirlerin alındığı görülmektedir. İlk olarak *"Muvakkat Şehir"*³⁰ olarak tabir edilen sahada, İl Özel İdaresi tarafından yaptırılan 5 dershaneli 2 ilkokul binası ve geçici bir spor sahası ile eğitim faaliyetleri sürdürülmeye çalışıldı (Tükel, 1949, s. 20-25). 300 civarında olan ortaokul öğrencilerinin eğitimlerine devam

²⁹ II. Dünya Savaşı sırasında savaş ekonomisinin Erzincan'a yansımaları için bkz. Erdem Yavuz, "Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu Ve Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu Tartışmaları: Erzincan Uygulamaları", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 12, Haziran 2015, s. 161-180.

³⁰ Muvakkat (geçici) Erzincan şehri, eski Erzincan harap olduktan sonra alelacele iskân için seçilen yerdir. Yeni Erzincan şehrinin imarına kadar geçici olarak halkın kendi gayretleriyle ve enkazdan çıkardıklarıyla derme çatma vücuda getirdikleri bir iskân sahasıdır.

edebilmeleri amacıyla Halkevi binası ortaokul olarak kullanıldı. Depremde büyük bir hasara uğramış olan bu binanın sadece bodrum katındaki iki odası kullanılabilir vaziyetteydi. MEB tarafından gönderilen 5.000 lira ile tamir edilen bu bina, eğitime hazır hale getirildi. Ortaokul, bu binanın bodrum katındaki iki odada zor şartlar altında ancak 1941'e kadar faaliyet gösterebildi. Nitekim 12 Kasım 1941 tarihinde meydana gelen ikinci depremde, binanın ağır hasar görmesi üzerine ortaokul olarak kullanılan binada eğitim faaliyetleri sonlandırıldı (BCA, 490.01.1706.935.1.223).

17 Nisan 1940 tarihli ve 3803 sayılı, köylünün eğitilmesi konusunu kökten çözmeyi amaçlayan Köy Enstitüleri Kanunu'nun³¹ yansımaları, bu tarihten sonra Erzincan'da belirgin bir şekilde görülmektedir. 1940'dan sonra Erzincan'da Köy Enstitüleri'nin eğitimde önemli bir etkisinin olduğu, Erzincan'daki öğretmen açığının bu okullardan mezun olan öğretmenler ile kapatılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

1941-42 öğretim yılında Erzincan'da görev yapan asil öğretmenlerin sayısında azalma olurken, köy öğretmenlerinin sayısında artış yaşandığı görülmektedir. Şehir merkezindeki ilkokullarda görev yapan öğretmenlerin sayısı 43 (25 erkek- 18 kadın)'tı. İlçe ve köylerdeki öğretmen sayısı ise 57 (1'i kadın) idi. Köy eğitmeni sayısı ise 125 idi. Köy eğitmenleriyle birlikte Erzincan genelindeki ilkokullarda görev yapan toplam öğretmen sayısı, depremden yaklaşık iki yıl sonra, iki katından daha fazla bir rakama ulaşarak 225 (206 erkek- 19 kadın)'i bulmuştu. İlkokullarda görev yapan asil öğretmenlerle birlikte, ortaokul öğretmenlerinin sayısında da düşüş yaşanmış ve ortaokul öğretmenlerinin sayısı 8 (2'si kadın)'e gerilemişti (Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1948, s. 5-144). 1942'de, şehir genelinde yeniden yapılan ya da tamir edilen okul sayısı 50 civarındaydı. Kullanılamaz durumda olan ve ödenek yetersizliğinden dolayı tamiri mümkün olmayan okullar, uygun görülen başka binalara taşındı. Böylece şehir genelinde kapalı vaziyette tek bir okul kalmadı. Depremden sonra Erzincan'da ortaya çıkan öğretmen açığı, yeni mezun olan öğretmenlerin öncelikli olarak Erzincan'a atanması ile büyük ölçüde kapatıldı. Öğretmen açığının olduğu yerlere de vekil öğretmenler gönderildi (Yeni Erzincan, 26 Mart 1942).

Hükümet tarafından 1940'lı yılların başında, eğitimde depremin neden olduğu hasarın en aza indirilmesi amacıyla, azami bir şekilde yeni tedbirlerin alındığı anlaşılmaktadır. Zira depremin yaraları sarıldıkça, başka şehirlere giden vatandaşların Erzincan'a dönmesiyle birlikte, özellikle okul ve öğretmen noktasında yeni sıkıntılar yaşanmaya başlamıştır. 1942'de Erzincan merkezinde yalnızca İnönü İlkokulu eğitime devam etmekteydi. Depremden sonra başka şehirlere göç edenlerin geri dönmesiyle birlikte, İnönü İlkokulu'nun öğrenci sayısı 900'ü buldu ve zorunlu olarak ikili eğitim yapıldı. Buna rağmen şehir merkezinde 500 civarında öğrenci açıkta kaldı. Bu nedenle açıkta kalan öğrencilerin eğitimlerine devam edebilmeleri için Kızılay tarafından pavyonlarda³² yaptırılan bir bina, okul olarak düzenlenerek Cumhuriyet Okulu adıyla faaliyete geçirildi. Bununla birlikte şehir merkezinde 10 dershaneli modern bir okul binasının yapılması için MEB tarafından 60.000 lira gönderildi ve okul binası ihale edildi. Okul binasının temel atma töreni 16 Mayıs 1942 tarihinde yapıldı. Bununla birlikte şehir merkezinde erkek ve kız olmak üzere 2 sanat enstitüsünün inşaatına başlandı. Erzincan'da kısa vadeli eğitim faaliyetlerinin yanı sıra uzun vadeli olarak da beş yıl sonraki öğretmen ve okul sayısı da planlandı. Buna göre her yıl açılan köy eğitmen kursundan mezun olacak eğitmenlerden 20'sinin Erzincan'a atanmasıyla birlikte, Erzincan'daki eğitmen sayısı beş senede 100'e ulaşacaktı. Ayrıca Köy Enstitüleri'nden de mezun olacak 60 Erzincanlı öğretmende bulunmaktaydı. Dolayısıyla 100 köy eğitmeninin ve 60 Köy Enstitüsü mezunu

³¹ Köy Enstitüleri Kanunu bilgi için bkz. *Resmi Gazete*, 22 Nisan 1940, Sayı:4491.

³² Açıkta kalan vatandaşların geçici olarak sığınmalarını sağlamak üzere yapılmış baraka şeklindeki küçük meskenlere verilen ad. Halk tarafından depremden sonra muvakkat (geçici) şehrin yer aldığı bölgeyi tanımlamak için "Pavyonlar" şeklinde adlandırılmıştır. Halk arasında telaffuz kolaylığından dolayı "Pavyon" şeklinde kullanılmasına rağmen orijinali "Pavillion" dır.

öğretmenin kendi köylerinde açacağı köy okullarıyla toplam okul sayısı 160'ı bulacaktı. Bununla birlikte 1942-43 öğretim döneminde, Erzincan'ın Cimin Nahiyesi' ne bağlı Keleriç Köyü'nde tam dershaneli bir ilkokul binası, İliç İlçesi'ne bağlı Erhemi Köyü'nde de 5 sınıflı bir ilkokul binası tamamlanarak hizmete açıldı (Yeni Erzincan, 9 Temmuz 1942). Bu okullarla beraber 1942-43 öğretim döneminde Erzincan genelindeki ilkokul sayısı 164, öğretmen sayısı 218, öğrenci sayısı 7.984'e ulaştı. Ortaokul ise, 7 öğretmen ve 324 öğrencisi ile eğitime devam etti³³.

Diğer yandan Hükümet, 16 Haziran 1942 tarihli ve 4274 sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilat Kanunu ile köylerdeki okul binalarının inşaatında çalışma mükellefiyeti getirmiştir. Kanunun 25. maddesi gereğince; 18-50 yaş arasındaki erkeklere yılda 20 gün çalışma zorunluluğu esas kılınmıştır. Çalışma mükellefiyetine tabi olanlar; mükellefiyetlerini ya bizzat çalışmak suretiyle, ya yerine başka birini çalıştırmak ya da bedel ödemek suretiyle ifa edeceklerdir (Resmi Gazete, 25 Haziran 1942). Hükümet bu kanunla, zorunlu savaş ekonomisinin, eğitim alanında neden olduğu olumsuzluğu en aza indirmek istemiştir. Ancak kabul edilen bu kanunla birlikte, Erzincan köylerindeki okullaşma çabaları, köylüyü maddi olarak ağır bir yükün altına sokmuştur. Nitekim Erzincan'da uygulanan savaş ekonomisine ek olarak ortaya çıkan deprem ekonomisi de, köylünün olumsuz yönde etkilenmesine sebep olmuştur.

Erzincan'daki eğitim meselelerinin Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) il ya da ilçe kongrelerinde de tartışıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 7 Ekim 1943 tarihinde gerçekleştirilen Kemaliye³⁴ CHP İlçe Kongresi'nde, ilçedeki mevcut ilkokul binasının yetersiz olmasından dolayı, tamire muhtaç diğer okul binalarının onarılması ve öğretmen kadrosunun artırılması isteniyordu. Okulu bulunmayan Gerüşla ve Gemürgap köylerinde okul binası yaptırılması için Hususi Muhasebe'den yardım talebinde bulunuluyordu (BCA, 490.01.647.149.1.48,49).

Kayıtlardan 1944 yılında şehir merkeziyle birlikte ilçelerde de eğitime yönelik birçok faaliyetin olduğu anlaşılmaktadır. 1944'de, MEB tarafından "*Yeni Şehir*"³⁵ de bir ortaokul binasının yapılması kararlaştırıldı. Ayrıca köylerden gelen ortaokul öğrencilerinin barınmalarını sağlamak amacıyla da, Erzincan merkezinde bir öğrenci pansiyonunun açılması için harekete geçildi. Bu maksatla ilçe belediyeleri ve köy sakinlerinden yardım toplandı (Yeni Erzincan, 24 Şubat 1944). Büyük tipte ve 3'ü lojmanlı olmak üzere 89 adet ilkokul binasının ihalesi yaptırılarak inşaatına başlandı. Bu okulların 64'ü, 1944 Kasım ayından önce, geri kalanı ise 1944 yılı sonunda tamamlandı. Hizmete açılan okulların ancak 25'i eğitime başladı. Geri kalan okullar ise öğretmen yetersizliğinden dolayı bir müddet kapalı kaldı. Kemaliye İlçesi'nde 20.000 liraya mal olacak okul binasının inşaatına başlandı (BCA, 490.01.647.149.1.72). Sonuç olarak 1944'de Erzincan genelinde yaklaşık 100 kadar okulun inşaatına ve tamirine devam edildi (BCA, 490.01.647.150.1.46).

Erzincan'daki eğitim meselelerinin, yerel yetkililerin yanı sıra Ankara'daki üst düzey yetkililer tarafından da takip edildiği ve yetkililerin zaman zaman Erzincan'a yaptıkları ziyaretler vasıtasıyla çalışmaları yakından inceledikleri anlaşılmaktadır. Örneğin 16 Ağustos 1944 tarihinde Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, Erzincan'a gelerek şehirdeki Milli Eğitim faaliyetleri ile ilgili incelemelerde bulunduktan sonra ortaokul binasının temel atma törenine katıldı (Yeni

³³ Ülke genelinde 1942-1943 eğitim-öğretim yılında okul sayısı 11883'e, öğrenci sayısı 1098581'e, öğretmen sayısı da 30070'e yükselmiştir. 1942-1943 öğretim yılında ilkokul sayısı 11404'dür. (TÜİK, Milli Eğitim İstatistikleri (1942-1943), Yayın No:238, Ankara, 1945.)

³⁴ Kemaliye İlçesi, önceleri Elazığ'a bağlı iken 30.05.1926 tarih ve 877 Sayılı Kanunla Elazığ'dan ayrılarak Malatya'ya, 11.05.1938 tarih ve 3383 Sayılı Kanunla Malatya'dan ayrılarak Erzincan'a bağlanmıştır. 1938'de Mustafa Kemal'e izafeten Kemaliye şeklinde ismi değiştirilen Eğin, Erzincan Vilayetine ilçe statusuna getirilmiştir. (BCA, 490.01.646.142.1.81.)

³⁵ Muvakkat (geçici) şehrin 1-1,5 km. kuzeyinde, şehrin şimdiki yerinde yeniden imarına başlanılan bölge "Yenişehir" olarak adlandırılmıştır.

Erzincan, 24 Ağustos 1944). Ortaokul binasının tamamlanabilmesi için daha sonra MEB tarafından 120.000 lira gönderildi (Yeni Erzincan, 24 Ocak 1946).

1944 yılı Eylül ayında, Yıldızeli Köy Enstitüsü'nün ilk mezunlarından 29 öğretmen, Erzincan'a tayin edilerek çeşitli köylerde görevlerine başladı (Yeni Erzincan, 14 Eylül 1944). Aynı dönemde Refahiye İlçesi'nde 11 ilkokul binasının yeniden yaptırıldığı ve 9 ilkokul binasının da tamir ettirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca çeşitli okulların bahçe düzenlemeleri bitirilerek bazı okullara lojman yaptırıldığı da görülmektedir (Yeni Erzincan, 28 Eylül 1944).

19 Ekim 1944 tarihinde yapılan CHP İl Kongresi'nde³⁶, Erzincan'daki eğitim meseleleri tartışılmış ve delegeler tarafından bazı öneriler sunulmuştu. Kongrede, Kemaliye merkezinde bir ortaokul, bu mümkün olmadığı takdirde bir orta sanat okulunun açılması istenmişti. Kemaliye'de, 5'i merkezde ve 11'i köylerde olmak üzere toplam 16 öğretmen kadrosunun açık bulunduğu, öğretmen açığının ders yılında doldurulması veya vekil öğretmenlerle bu açığın kapatılması dileğinde bulunulmuştu. Tercan'da³⁷ atıl durumdaki eski yatılı ilkokul binasının onarılarak bir ortaokula veya ziraat okuluna ya da hastaneye dönüştürülmesi, bunların mümkün olmaması halinde bir askeri birlik emrine tahsis edilerek, yarım milyon lira değerinde olan bu binanın harabe halden kurtarılması gerektiği belirtilmişti (BCA, 490.01.647.149.1.54-57).

Erzincan'da eğitim alanında en yüksek düzeye 1940'lı yılların ortalarında ulaşılmış, okul, öğretmen ve öğrenci sayılarında yüksek bir artış yaşanmıştır. Buna paralel olarak da okur-yazarlık oranında ciddi bir yükseliş kat edilmiştir. 1944-45 öğretim yılında Erzincan genelindeki ilkokul adedi 201'e ulaşmıştı. 290 öğretmenin (267 erkek- 23 kadın) eğitim verdiği bu okullarda, 11.493 öğrenci (7.760 erkek- 3.733 kız) öğrenim görmüştü. Öğrencilerin yalnızca 682'si (581 erkek- 101 kız) mezun olmuştu. Ortaokul ise 12 öğretmen (6 erkek- 6 kadın) ve 326 öğrenciyle (265 erkek- 61 kız) eğitimine devam etmişti. Mezun olan öğrencilerin sayısı ise 46 (4'ü kız) idi. İlkokul ve ortaokulda görülen yükseliş, halk dershanelerinde tam tersine seyretmişti. Halk dersane ve kurslarının sayısında ciddi bir azalma olmuş ve sayıları 6'a düşmüştü. 6 öğretmenin görev yaptığı bu dershaneleri bitirenlerin sayısı ise 179 idi (DİE, 1973, s. 23- 92). 1945'de Erzincan'da 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfusun, depremden dolayı, 133.440 kişiye (63.601 erkek- 69.839 kadın) düşmesine rağmen, nüfusun 35.191'i (26.119 erkek- 9.072 kadın) okuma yazma bilmekteydi. Başka bir ifadeyle okuma-yazma bilenlerin 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfusa oranı % 26.37 idi (DİE, 1973, s. 8). Özellikle okuma yazma bilen kadın oranında olumlu yönde bir artışın yaşanması dikkat çekicidir.

1940'lı yıllarda devletin, memleketin her yerinde okul yaptırmak ve okuma yazma oranını artırmak için seferber olduğu görülmektedir. Kayıtlardan, bu dönemde Erzincan'daki eğitim meselelerinin bizzat dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından yakından takip edildiği anlaşılmaktadır. Cumhurbaşkanlığı'ndan, 14 Mayıs 1945 tarihinde Erzincan Valisi'ne gönderilen bir yazıda, Erzincan'daki ilkokul yapım işlerinin çok yavaş yürütüldüğü belirtilerek, "*memleket meselesi*" olarak görülen okul binası inşaatlarında daha gayretli olunması istenmekteydi. Erzincan Valisi Orhan Sami Güvenç ise göreve yeni başladığını ve belediye başkanlığı görevinin de kendi uhdesinde olduğunu ifade ederek, bu sebeplerden ötürü okul binası yapım işlerinin aksadığını ve en kısa zamanda faaliyetlerin hızlandırılacağını belirtmişti. Vali Güvenç, 1945'de Erzincan merkez, ilçe ve köylerinde, geçen yıldan kalan, 22 adet okul binası inşaatının tamamlandığını, 1945'de 9

³⁶ İl kongresinde, ilçe kongrelerinde belirtilen dileklere temas edilir, bu dileklerin görüşülmesinde Vali ile ilgili resmi daire ve kurumların müdür ve başkanları da hazır bulunurlardı. Neticede mahallinden yapılacak işler ilgili makamlara bildirilir, merkezden takip edilmesi gerekenler de tespit edilirdi. (Erdem Yavuz, "*Erzincan'da İdari ve Siyasi Hayat (1923-1960)*", s. 48.)

³⁷ Daha önce Erzurum'a bağlı olan Tercan, 11 Mayıs 1938'de kabul edilen 3383 sayılı kanun ile Erzincan'a bağlandı. (Resmî Gazete, 18 Mayıs 1938, Sayı:3910.)

öğretmenin tayin edildiğini, 1946'da ise 35 öğretmenin daha tayin edileceğini, bu öğretmenlerin görevlendirilecekleri okul ve lojmanların bitirilmesi için köy bütçelerine ek ödenek koydurulduğunu vurgulamıştı. Ayrıca 1945'de, geçmiş yıllardan öğretmen ya da köy eğitmeni olup, okul binası bulunmayan köylerde, okul binası inşaatlarına başlanıldığı da ifade edilmişti (Cumhurbaşkanlığı Arşivi [CA], 7796-1-4).

Cumhurbaşkanı tarafından ilkokul binası yapım faaliyetlerinin hızlandırılmasının istenmesinden sonra şehirde, gözle görülür bir ilerleme kaydedilmiştir. 1945'de Erzincan genelinde; 28'i birleşik, 9'u köy eğitmenli olmak üzere 37 okul binası, 12'si müstakil ve 6'sı okula bitişik olmak üzere 18 öğretmen lojmanı, 3'ü müstakil ve 16'sı okula bitişik olmak üzere 19 işlik ve ayrıca 47 okul çatısı olmak üzere toplamda 121 eğitim kurumu hizmete açıldı. 1945'de şehir genelindeki 508 köyden 203'ü, okula kavuşturuldu. Kalan 305 köye de, 1946-1956 yılları arasındaki 10 yıllık dönemde okul ve öğretmen sağlanması planlandı (Yeni Erzincan, 17 Ocak 1946).

1945'te, yapımına önceden başlanan Erkek Orta Sanat Okulu binası tamamlanarak 1945-46 ders yılında hizmete açıldı. Erkek Orta Sanat Okulu demir, tesviye ve marangoz olmak üzere üç bölümden oluşuyordu (Yeni Erzincan, 1 Şubat 1945). Okulun, 1'i kadın olmak üzere toplam 11 öğretmeni mevcuttu (Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1948, s. 280).

1946 yılı Mayıs ayı itibarıyla Erzincan genelindeki köylerde 38 ilkokul, 8 müstakil öğretmen lojmanı ve 8 işlik yapıldı. Bunun yanında 1946 yaz mevsiminde 29 ilkokul binasının tamir edilmesi plan dâhiline alındı. 1946-47 ders yılı başında 26 Köy Enstitüsü mezunu öğretmenin Erzincan'ın çeşitli köylerinde göreve başlaması sağlandı (Yeni Erzincan, 2 Mayıs 1946).

Dönemin Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından temeli atılan, yeni ortaokul ve daha sonra liseye dönüştürülecek olan bina, 30 Ağustos 1946 tarihinde tamamlandı. Geçici binalarda hizmet veren ortaokul, 15 Ekim 1946 tarihinde düzenlenen bir törenle yeni binasına taşındı. "Merkez Ortaokulu" adıyla bilinen binanın, bodrum katı üzerinde 12 derslik ve 2 salonu bulunmaktaydı (Taş, 1998, s. 18). Eğitim kurumlarıyla ilgili faaliyetler şehir merkeziyle sınırlı kalmayıp, ilçelerde de devam etti. Refahiye İlçesi'nde de bir ilkokul binasının yapımı kararlaştırıldı. 65.000 liraya mal olacak olan ilkokul binasının temel atma töreni 7 Haziran 1946 tarihinde yapıldı. Okulun açılışı 29 Ekim 1946'daki Cumhuriyet Bayramına yetiştirildi (Yeni Erzincan, 13 Haziran 1946). Ayrıca şehir merkezinde bir Akşam Kız Sanat Okulu'nun açılması ve 1946-47 öğretim yılında faaliyete geçirilmesi planlandı (Yeni Erzincan, 25 Temmuz 1946). Tüm eksikleri giderilen Akşam Kız Sanat Okulu, 18 Aralık 1946 tarihinde açıldı. Bu tarihe kadar okula, 116 öğrenci kaydını yaptırdı (Yeni Erzincan, 26 Aralık 1946).

Erzincan'daki eğitim faaliyetlerinden biri de, 1947'de "Milli Eğitim Köy Birliği" adıyla bir birliğin kurulmasıydı. Milli Eğitim Köy Birliği ile Erzincan merkezine bağlı köylerde, her türlü eğitim kurumunun kolaylıkla yapılabilmesi için yardımlaşma, dayanışma ve devlet-millet işbirliğinin sağlanması amaçlanmıştı. Bu amaçla 1947 yılı Nisan ayında, Erzincan Merkez İlçesi'ne bağlı 136 köy muhtarı ve ihtiyar heyetinden oluşan, bucak müdürlerinin de dâhil olduğu Milli Eğitim Köy Birliği kuruldu. Erzincan Valisi Recai Türelî'nin başkanlığında, köy birliğinin gerekliliği ve amacının anlatıldığı bir toplantı düzenlendi. Bu toplantıda birliğin nasıl işleyeceği, yapı ve kamulaştırma işlerinin nasıl olacağı yönünde izahatlar verildikten sonra hazırlanan Köy Birliği Tüzüğü okunarak seçimlere geçildi. Yapılan seçim neticesinde Köy Birliği Yönetim Kurulu şu isimlerden oluştu: Başkan; Ürek Köyü İhtiyar Heyeti Üyesi Mehmet Ali Akyalçın, üyeler; Cencige Köyü Muhtarı Selami Öztürk, Hınzoru Köyü Muhtarı Ali Kemal Özgül, Kertah Köyü İhtiyar Heyeti Üyesi Arif Cengiz, Germili Köyü Muhtarı Süleyman Arslan ve Harabedi Köyü Muhtarı Osman Küçükgoze (Yeni Erzincan, 17 Nisan 1947). Milli Eğitim Köy Birliği'nin başlangıçtaki yıllık geliri 61.000 lira olarak belirlendi. Gelirin 21.000 lirası devlet yardımlarından,

31.000 lirası köy bütçelerinin %30'undan, 9.000 lirası da köy bütçelerinin okulları ilgilendiren fasıllara koydukları bütçeden oluşturuldu (Yeni Erzincan, 10 Temmuz 1947).

Diğer bir eğitim faaliyeti de, merkezdeki İnönü İlkokulu binasını büyütme çalışmasıydı. 1947 yılı Haziran ayında, İnönü İlkokulu'nda yapılan ikili öğretiminin önüne geçmek amacıyla okul binasına ek bir bina yapılması kararlaştırıldı. Bu amaçla yapılacak ek binanın temeli Haziran ayında atıldı (Yeni Erzincan, 12 Haziran 1947). Eylül ayında da Bayındırlık Bakanlığı'na 5.000 lira yardım yapıldı (Yeni Erzincan, 11 Eylül 1947). 1947 yılı Ağustos ayında, MEB'in emri üzerine şehirde bir heyet oluşturuldu ve bu heyet 10 yıllık plan üzerinde çalışmalarına başladı. Heyet, Milli Eğitim Müdürü başkanlığında İl Milli Eğitim Müdürlüğü memurları ve gezici başöğretmenlerden oluşmaktaydı. Buna göre okulu bulunmayan köylerde okul binası yapılması, hangi köye hangi yılda ne kadar öğretmen ya da eğitmen atamasının yapılacağı tespit edildi (Yeni Erzincan, 8 Ağustos 1947).

Dönemin Başbakanı Hasan Saka'nın katılımıyla 2 Nisan 1948 tarihinde gerçekleştirilen CHP İl Kongresi'nde de, eğitimle ilgili bazı konuların dile getirildiği anlaşılmaktadır. Kongrede, Kemah, Refahiye, Tercan ve Kemaliye ilçelerine birer ortaokul, İliç ve Kemah ilçelerine de birer ilkokul açılması talep edilmekteydi. Öğretmen yetersizliğinden dolayı kapalı durumdaki bazı köy okullarına öğretmen atanması ve Tercan İlçesi'nde harabe durumdaki 60 odalı ilkokul binasının³⁸ tamir ettirilerek eğitime kazandırılması da diğer talepler arasındaydı (BCA, 490.01.155.620.1.39-43).

Öte yandan 1948 yılına kadar Erzincan'da, ilkokul binası inşası faaliyetlerinde hummalı bir çalışmanın olduğu görülmektedir. Hükümet bu tarihten sonra, 24 Mayıs 1948 tarihli ve 5210 sayılı kanunla³⁹, köylerdeki okul binalarının inşaatını doğrudan üzerine alarak, Erzincan İl Özel İdaresi'ni büyük bir yükten kurtarmıştır.

1948 yılı Mayıs ayında ortaokul binasına ek olarak, 300 kişilik salonun temeli atıldı (Yeni Erzincan, 6 Mayıs 1948). MEB tarafından, 1948 yılı Haziran ayında, Erzincan'a 150 bin liralık ödenek gönderildi. Bu ödenek, 1948'de Erzincan'a atanan Köy Enstitüsü öğretmenlerinin barınmaları için kullanıldı (Yeni Erzincan, 17 Haziran 1948). Temeli atılan ortaokul salonu, 1948 yılı Eylül ayında tamamlandı. 35.000 liraya mal olan bu salon, hem okulun hem de şehrin ihtiyacını karşılayacak durumdaydı (Yeni Erzincan, 9 Eylül 1948). Ayrıca 1948-49 öğretim yılında Erzincan'a 5, Kemaliye'ye 4, Refahiye, İliç ve Tercan'a 3'er, Kemah'a da 2 olmak üzere toplam 20 Köy Enstitüsü mezunu öğretmenin ataması yapıldı (Yeni Erzincan, 24 Haziran 1948).

Erzincan'daki eğitim kurumlarından en önemlisi olan ve uzun süredir açılması için büyük gayret gösterilen lise ile ilgili ilk adım 1948'de atıldı. 1948-49 öğretim yılı başında, Erzincan Ortaokulu'nda, lise birinci sınıfının açılması ve okulun adının "Erzincan Lisesi" olarak değiştirilmesi, MEB tarafından uygun görüldü. Böylelikle lise, 1948-49 öğretim yılında öğrenci

³⁸ Tercan'ın Erzurum'a bağlı bir ilçe olduğu dönemde, Erzurum Valiliği tarafından "Muhasebe-i Hususiye Bütçesi" (Mahalli Bütçe) ile Tercan'a bir yatılı ilkokul inşa edilmişti. Ancak bu bina sonraki yıllarda depremin de etkisiyle bakımsızlık yüzünden harabeye yüz tutmuş ve muhafaza edilmek için bir müddet Hükümet Binası olarak kullanılmıştı. 3 milyon lira değerinde olan binanın, bir kısmı ilçedeki resmi dairelere tahsis edilmiş, diğer kısmı ise İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü'ne tahsis edilerek, 300'ün üzerinde öğrencinin öğrenim görmesi sağlanmıştı. Ancak 1939 depreminde zarar gördüğü gerekçesiyle bu bina boşaltılmıştı. Depremden sonra boş kalan bina, bir müddet sonra da cam, pencere, kapı vb. kısımları sökülmüş ve kırılmış olduğundan, harabeye dönmüştü. Kongrede binanın 20.000 lira ile tekrar bir ilkokula, 100.000 lira ile de 150 yataklı küçük bir sanat okuluna dönüştürülmesinin mümkün olduğu belirtilmişti. Bu sayede Erzincan, Erzurum ve Gümüşhane'deki çocukların istifade edebileceği ve bu bölgede noksan olan küçük sanat erbabının da bu şekilde yetişebileceği vurgulanmıştı. (BCA. 490.01.155.620.1.30.)

³⁹ Resmi Gazete, 31 Mayıs 1948, Sayı:6919.

kayıtlarına başladı (Yeni Erzincan, 23 Eylül 1948). 1949'da 7 öğretmenin (4 erkek-3 kadın) görev yaptığı lisenin, 3'ü kız olmak üzere toplam 59 öğrencisi vardı (DİE, 1973, s.59).

1949'daki eğitim faaliyetlerinden biri de gezici halk kurslarıydı. MEB tarafından 1949 yılı Haziran ayında, aralarında Erzincan'ın da olduğu 18 ilde, doğu illerinin kültürel kalkınmasına katkı sağlamak amacıyla, gezici demircilik, marangozluk, dikiş gibi kurslar açıldı. Bu kurslarda eğitim verecek öğreticiler, Temmuz ve Ağustos aylarında Ankara'da seminere tabi tutularak ilgili illere atandı. Bu bağlamda 1949-50 öğretim yılında Erzincan'a bağlı Zetkiğ ve Kiğ köylerinde marangozluk, demircilik ve dikiş kursları faaliyete geçirildi (Yeni Erzincan, 30 Haziran 1949). Bu dönemde halk kurslarından mezun olanların sayısı ise 3 erkek ve 10 kadın olmak üzere 13'tü (DİE, 1973, s.92).

Belirli dönemlere ülke genelinde yapılan Milli Eğitim Şurası'na, Erzincan'dan da katılımın olduğu bilinmektedir. Örneğin 22 Ağustos 1949 tarihinde yapılan Milli Eğitim Şurası'na, Erzincan'ı temsilen İlköğretim Müfettişi Emin Altınkanat, Erzincan Lisesi Edebiyat Öğretmeni Mustafa Baydar ve Öğretmen Mehmet İlhan seçilmişlerdi (Yeni Erzincan, 18 Ağustos 1949).

1949 yılı Ağustos ayı sonunda İliç İlçesi'nde 48 bin liraya mal olan üç derslikli bir ilkokul binasının temeli atılarak, Kasım ayı sonunda faaliyete geçirildi (Yeni Erzincan, 1 Eylül 1949). Bununla birlikte Erzincan genelindeki 20 köyde, birer okul binası ile öğretmen lojmanı yapımına hız verildi. Bunlardan 5'i Tercan'da, 6'sı Başköy'de, 3'ü İliç' te, 2'si de Kemaliye, Refahiye ve Kemah ilçelerinde yapıldı. Diğer yandan 1949-50 öğretim yılında, okulu olmayan köylere okul binası yapılması da plan dâhiline alındı (Yeni Erzincan, 15 Eylül 1949). 1949-50 öğretim yılında ilçe ve köylerde ilkokula kaydedilen öğrenci sayısı, geçen yıla göre 2.000 civarında artış gösterdi. Şehir merkezinde, 90 bin liraya mal olan beş dershaneli bir ilkokul binası da, Kasım ayı içinde faaliyete geçirildi (Yeni Erzincan, 3 Kasım 1949).

1949-50 öğretim yılında il genelindeki ilkokul sayısı 274'e, öğretmen sayısı ise 409'a (367 erkek- 42 kadın) ulaştı. 16.321 öğrencinin (10.244 erkek- 6.077 kız) devam ettiği bu okullardan 1.263 kişi (922 erkek- 341 kız) mezun oldu (DİE, 1973, s.23). Ayrıca bu dönemde Erzincan'a 20 Köy Enstitüsü mezunu öğretmenin ataması yapıldı (Yeni Erzincan, 15 Eylül 1949). Bu suretle 1949-50 öğretim yılındaki öğretmen sayısı 429'u buldu. Bu verilerden de anlaşıldığına göre, 1945-1949 yılları arasında ilkokul binası, öğretmen ve öğrenci sayılarındaki artış katlanarak devam etmiştir. Özellikle 1940'lı yılların sonunda öğretmen artışı diğer dönemlerin çok üstünde gerçekleşmiştir. Öğretmen sayısındaki artışın sebebi, Köy Enstitüleri'nden mezun olan öğretmenlerin, bu dönemde Erzincan'a atanmasıyla ilgilidir.

İlkokul kısmında görülen olumlu faaliyetler, ortaokul ve lise kısmında da devam etti. Kemah İlçesi'nde, yapımına başlanan ortaokul binası, 1949 yılı Ekim ayı sonunda öğretime başladı. Ortaokulun, ilk etapta birinci ve ikinci sınıfları faaliyete geçirilmiş olup, öğrenci sayısı 65'di (Yeni Erzincan, 3 Kasım 1949). Böylece 1949-50 öğretim yılında Erzincan, 3 ortaokula kavuşmuş oldu. Toplam 3 ortaokulda, 25 öğretmen (12 erkek- 13 kadın) ve 383 öğrenciyle (343 erkek- 40 kız) eğitime devam edildi. Bu dönemde ortaokul öğrencilerinden 57'si (7'si kız) mezun oldu. Ayrıca bu dönemde 2 mesleki ve teknik öğretim ortaokulunda, 1' i kadın 13 öğretmen, 188 (erkek) öğrenciye eğitim verdi. Bu okullardan mezun olan öğrenci sayısı ise 27 idi. Lise ise 7 öğretmen (4 erkek-3 kadın), 59 öğrenciyle (3'ü kız) eğitime devam etti (DİE, 1973, s. 44-75). Görüldüğü gibi şehirdeki ortaokul sayısının 1950'li yılların başında 3'e yükselmesiyle beraber, hem ortaokul hem de lisedeki öğretmen ve öğrenci sayısında hızlı bir artış yaşanmıştır.

1950 yılı Ocak ayında, Tercan İlçesi'ndeki Özel İdareye ait olan ve eskiden yatılı okul olarak kullanılan üç katlı taş bina, MEB'e devredildi. MEB, bu binanın yetiştirme yurdu olarak kullanılmasına karar verdi (Yeni Erzincan, 19 Ocak 1950). 1950 yılı Nisan ayından itibaren

atölyesi oldukça gelişen Erkek Sanat Enstitüsü'nde halkın çeşitli ihtiyaçlarını karşılama yoluna gidildi. MEB'in talimatı üzerine bu tarihten sonra, tarımla meşgul olan halkın pulluk, mibzer vb. gibi tarım aletlerinin bir kısmı, sipariş üzerine Erkek Sanat Enstitüsü'nde imal edilmeye başlandı (Yeni Erzincan, 20 Nisan 1950).

1950'de, 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfusun artmasıyla beraber okuma-yazma bilenlerin oranında kısmi bir artış yaşandığı görülmektedir. Buna göre 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus 165.646 (79.457 erkek- 86.189 kadın) kişiydi. Bu nüfusun 47.649 (33.801 erkek- 13.848 kadın)'u yani % 28.77'i okuma- yazma bilmekteydi (DİE, 1973, s. 23).

1939-1950 yılları arası Erzincan'daki eğitim politikalarının ana eksen; II. Dünya Savaşı ve 1939 Depremi'nin olumsuz etkisi altında şekillenmiştir. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen, bu yıllar arası CHP iktidarının, Erzincan'daki eğitime dönük faaliyetleri artarak devam etmiştir. Bu dönemde CHP hükümetleri, öncelikli olarak ilkokul binası ve öğretmen sayısının artırılması için kısa ve uzun vadeli tedbirler almış ve bu anlamda ciddi bir mesafe kat edilmiştir. İlkokulların dışında, özellikle 1940'lı yılların sonuna doğru, ortaokul ve meslek okulları sayısında artış yaşanmış ve bir lise faaliyete geçirilmiştir. Okuma-yazma oranında da bu yıllar arası gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Dönemin zor şartları altında, CHP iktidarı döneminde Erzincan'da gerçekleştirilen eğitim faaliyetleri Demokrat Parti (DP) iktidarına devredilmiştir.

DP İktidarı Döneminde Erzincan'daki Eğitim ve Eğitim Kurumları

DP'nin iktidara geldiği 1950'de devletin genel bütçesi 1 milyar 487 milyon lira olup, eğitime ayrılan pay 176 milyon lira civarındadır. MEB harcamalarının genel bütçe içindeki harcamaları içindeki oranı %11,8'dir. 1960 Darbesi ile DP iktidarının sona erdiği dönemde, genel bütçe 7 milyar 281 milyon lira olup, eğitime ayrılan pay 920 milyon lira civarındadır. MEB'in genel bütçe içindeki harcamalarının oranı %12,6'dır (DİE, 1952, s. 343, 344; DİE, 1964, s. 336-338).

DP iktidarı Erzincan'da, CHP iktidarı döneminden önemli sayılabilecek bir oranda eğitim mirası devralmıştır. Dolayısıyla DP'nin, Erzincan'daki eğitim faaliyetlerine avantajlı bir durumda başladığını söylemek yanlış olmaz. Bir bakıma 1950'ye kadar Erzincan'daki eğitim kurumları önemli ölçüde tamamlanmış ve DP dönemi eğitim faaliyetlerinin alt yapısını oluşturmuştur. 1950-1960 yılları arasında DP, mevcut eğitim kurumlarının yanı sıra ihtiyaç dâhilinde yeni eğitim kurumlarını hizmete sokmuştur. DP iktidarının avantajlı hale getiren diğer bir durum da, iktidara geldikleri dönemin, II. Dünya Savaşı ve 1939 Depremi'nin ekonomik sıkıntılarından arınmış olmasıdır. Bu durum DP iktidarının elini güçlendirmiş ve Erzincan'da eğitime ayrılan payın artırılmasını sağlamıştır.

DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte, bu dönemde Erzincan'da eğitime yönelik ilk faaliyetler başlamış oldu. İlk olarak, 1950 yılı Haziran ayında Erzincan merkezinde 5 sınıflı bir ilkokul binası ihale edilerek, bir sonraki ders yılına bitirilmesi için okulun inşaatına başlandı. Tercan İlçesi'ne bağlı köylerde 6, Kemaliye ve İliç ilçelerine bağlı köylerde 2'şer, Kemah İlçesi'ne bağlı bir köyde ve Caferli Köyü'nde toplam 12 adet ilkokul binasının yapımı için 90.000 lira ödenek ayrıldı. 1950-51 öğretim yılına yetiştirilmesi için keşifleri yapılan okul binalarının inşaatlarına başlandı. Böylece 1948 yılından beri Erzincan dâhilinde, 5210 sayılı kanun çerçevesinde, 1950 yılında yapılan okullarla birlikte 56 köy, okula kavuşturulmuş oldu (Yeni Erzincan, 8 Haziran 1950). Bu tarihe kadar köylerdeki okul inşaatlarında, 5210 sayılı kanun hükmünce hareket edildi. Ancak DP, 8 Ağustos 1951 tarihli ve 5828 sayılı yasayla, köylülerin okul inşaatında 20 gün çalışma yükümlülüklerini ortadan kaldırdı (Resmi Gazete, 11 Ağustos 1951).

1930'lu yıllarda başlayan ve yoğun bir şekilde devam eden halk dersane ve kurslarının, bu dönemde de devam ettiği görülmektedir. Örneğin her yıl birkaç köyde faaliyette bulunan gezici köy

kursları kapsamında, 13 Mayıs 1951 tarihinde Ekrekhumu, Ürek ve Kiğ köylerinde demircilik, marangoz ve dikiş kurslarına başlandı. 3 Haziran 1951 tarihinde Vaskirt Köyü'nde biçki ve dikiş çalışmalarının sergilendiği sergi açılışı yapıldı (Yeni Erzincan, 17 Mayıs 1951; Yeni Erzincan, 7 Haziran 1951).

1951'de Akşam Kız Sanat Okulu'na yeni bir bina yapmak için çalışmalar başlatıldı. Özellikle Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri, bu konuda yoğun bir çaba sarf etmiş ve Nisan ayında okul binası inşaatı 150.000 liraya ihale edilmişti (Yeni Erzincan, 12 Nisan 1951). Akşam Kız Sanat Okulu'nun yeni binasının temeli, 23 Temmuz 1951 tarihinde atıldı (Yeni Erzincan, 26 Temmuz 1951). Akşam Kız Sanat Okulu'na bağlı olarak bir de orta kısmının açılması kararlaştırıldı. Böylece 1951-52 ders yılı başında faaliyete geçecek olan Orta Kız Sanat Okulu, öğrenci kaydına başladı (Yeni Erzincan, 11 Eylül 1951). Ayrıca 1951 yılında, MEB tarafından yurt genelinde yapılması planlanan toplam 18 ortaokuldan birinin Tercan İlçesi'ne yapılması kararlaştırıldı (Yeni Erzincan, 12 Temmuz 1951). Öğretmen kadrosunun ve tüm ihtiyaçlarının tamamlandığı ortaokulun açılışı, 22 Ekim 1951 tarihinde yapıldı (Yeni Erzincan, 25 Ekim 1951).

Bununla birlikte şehir merkezindeki lise yakınlarında inşaatı devam eden ilkokul binası tamamlanarak 1951-52 öğretim yılında faaliyete geçirildi (Yeni Erzincan, 19 Temmuz 1951). 1951 yılı Ekim ayında şehir genelindeki 17 köyün ilkokul binası tamir edildi. Ayrıca yapımına başlanan 7 yeni ilkokul binası, Kasım ayında hizmete sokuldu (Yeni Erzincan, 11 Ekim 1951). 1951'de teşekkül ettirilen İl Milli Eğitim Danışma Kurulu, Ekim ayında ilk toplantısını yaptı. Toplantıda ilk defa Erzincan'da çocuk kitapları sergisi açılması kararlaştırıldı (Yeni Erzincan, 25 Ekim 1951). Şehir merkezindeki ilkokul çağına gelmiş öğrencilerin tespit edilmesi amacıyla da, ilkokul öğretmenleri ve lise öğrencileri tarafından 18 Kasım 1951 tarihinde bir sayım yapıldı (Yeni Erzincan, 15 Kasım 1951).

1948'den beri ortaokul binasında hizmet veren ve her geçen yıl artan öğrenci sayısı ile birlikte artık ihtiyaçlara cevap veremeyen Erzincan Lisesi'ni yeni ve modern bir binaya kavuşturmak için çalışmalara hız verildi. Bu maksatla, lise binası olarak kullanılacak yeni binanın birinci kısım temeli atıldı. Erzincan Lisesi binasının temel atma töreni, 11 Kasım 1953 tarihinde yapıldı (Taş, 1998, s.35). Erzincan Lisesi'nin ikinci kısım inşaatı için de MEB tarafından Temmuz 1955'de 300 bin lira yardım gönderildi ve birkaç gün sonra da binanın ihalesi yapıldı (Öz Demokrat, 12 Temmuz 1955).

1954-55 öğretim yılında Erzincan'daki ilkokul adedi 275 idi. 426 öğretmenin (379 erkek-47 kadın) eğitim verdiği bu okullarda, 17.057 öğrenci (10.737 erkek- 6.320 kız) öğrenim gördü. Bu öğrencilerin 1.417'si (1.029 erkek- 388 kız) mezun oldu (DİE, 1973, s. 23). Okul, öğretmen ve öğrenci sayılarıyla ilgili verilere bakıldığında, 1949-50 öğretim yılına ait verilerle hemen hemen aynı düzeyde olduğu görülmektedir. Özellikle okul sayılarının aynı düzeyde olması, eski ve kullanılamaz durumdaki okul binalarının yıkılıp, yerine yenisinin yapılmasıyla açıklanabilir. İlkokul kısmında bulunan olan eğitim faaliyetleri, ortaokul, mesleki ve teknik ortaokulu ve lisede değişkenlik göstererek artmıştır.

Bu dönemdeki ortaokul sayısı 5'e yükseldi. 1954-55 öğretim yılında Erzincan genelinde mevcut bulunan 5 ortaokulda; 36 öğretmen (25 erkek- 11 kadın), 639 öğrenciye (538 erkek, 101 kız) eğitim verdi. Ortaokullardan diploma alan öğrenci sayısı ise 108 (93 erkek- 15 kız) idi. Aynı dönemde mesleki ve teknik öğretim veren ortaokulların sayısı 4'e yükseldi. Bu okullar, 33 öğretmen (24 erkek-9 kadın) ve 409 öğrenci (321 erkek- 88 kız) mevcuttu idi. Okullardan mezun olan öğrenci sayısı 57 olup, kız öğrencilerden mezun olan yoktu. Lise ise 30 öğretmen (16 erkek-14 kadın), 169 öğrenciyle (143 erkek-26 kız) öğretimine devam etti. Liseden mezun olan öğrenci sayısı ise 54 (48 erkek-6 kız) idi. 1954-55 öğretim yılında, 9 halk dersane ve kurslarında, 1 kadın

olmak üzere 8 öğretmen görev yaptı. Halk dersane ve kurslarından mezun olanların sayısı ise 41'i kadın olmak üzere 155'idi (DİE, 1973, s. 59-92).

1955'de şehir merkezinde 20 derslik yeni bir ilkokul binasının yapılması, lise ve sanat okullarının inşaatının bitirilmesi planlanan işler arasındadır. Bunun yanında Kemah'ta yeni birer ilkokul ve ortaokul binası, Refahiye'de yeni bir ortaokul binası yapılması, şehir merkezindeki ve merkeze bağlı köylerdeki tüm ilkokul binalarının tamir edilmesi ve bazı köylerde yeni ilkokul binalarının yapılması plan dâhiline alınan diğer işler arasındadır (Öz Demokrat, 11 Mart 1955). Bu planlamaya göre, Erzincan merkezinde yapılacak olan ilkokul binalarının inşası için MEB tarafından Erzincan Valiliği emrine ilk etapta 90 bin lira gönderildi (Öz Demokrat, 13 Mayıs 1955). Ayrıca MEB'ce daha sonra Erzincan merkez ilkokul yaptırma derneğine 10 bin lira, Refahiye ortaokul yaptırma derneğine 30 bin lira ve Kemah ilkokul ve ortaokul yaptırma derneğine de 25 bin lira yardım tahsis edildi (Öz Demokrat, 14 Mayıs 1955). Bu yardımlar, özellikle Erzincan Valisi'nin ve dönemin Erzincan Milletvekillerinin girişimleriyle daha da artırıldı. İlkokul binası için 120 bin lira ilave yardımın yanı sıra Sümerbank Genel Müdürlüğü ve Sümerbank Erzincan İplik Fabrikası aracılığıyla 40 bin lira daha yardım yapıldı (Öz Demokrat, 12 Temmuz 1955). Yapılan yardım neticesinde 1955'de, Astsubay Orduevi karşısındaki Kurtuluş İlkokulu arkasındaki sahaya, modern bir ilkokul binasının temeli atıldı (Öz Demokrat, 26 Mayıs 1955).

1955'de okuma-yazma bilenlerin oranında ciddi bir artış olduğu görülmektedir. Bu dönemde hem erkek hem de kadın nüfusunun yoğun olarak okuma yazma öğrendikleri anlaşılmaktadır. Buna göre 1955'de, 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus 168.499 (80.872 erkek- 87.627 kadın) kişiydi. Bu nüfusun 64.045 (46.391 erkek- 17.654 kadın)'u yani % 38.01'i okuma-yazma bilmekteydi (DİE, 1973, s. 23). Erzincan'da yeni bir kütüphanenin kuruluşu da aynı yıl mümkün oldu. Kütüphanedeki ciltli kitap sayısı 18.584, ciltsiz kitap sayısı ise 11.285'di (Erzincan İl Yıllığı, 1967, s. 179).

1955'de öne çıkan diğer bir eğitim kurumu da Erzincan Askeri Lisesi'dir. Askeri Lise, orta ve lise olmak üzere iki kısım şeklinde hizmete sokuldu. 1955-56 öğretim döneminde askeri ortaokul ve liseye öğrenci kaydı yapıldı (Öz Demokrat, 27 Nisan 1955). Buna göre ortaokul ve lise kısmına 200'er olmak üzere toplam 400 öğrenci kaydedildi. Bir sonraki ders yılında ise 750'şer olmak üzere toplam 1.500 öğrencinin alınması planlandı (Öz Demokrat, 13 Ekim 1955).

Bu dönemde de zaman zaman bazı üst düzey devlet yetkililerinin Erzincan'a ziyarette bulundukları ve eğitim faaliyetlerini yakından inceledikleri görülmektedir. Bu bağlamda Devlet Bakanı Dr. Mükerrer Sarol, 15 Temmuz 1955 tarihinde Erzincan'a bir ziyarette bulundu. İncelemelerinin ardından Sarol, yapmış olduğu açıklamasında, Erzincan'da ilköğretim davasının birçok zengin ile göre % 60-65 oranında tamamlandığını ifade etmişti. Kendi iktidarları döneminde, çok kısa bir sürede tamamlanan kız ve erkek sanat okulları, askeri lise vb. gibi okulların, Erzincan'ın kültür hayatına yapacağı olumlu katkıya vurgu yapmıştı (Öz Demokrat, 17 Temmuz 1955).

1956'da Erzincan'daki mevcut ilkokul sayılarının yeterli olduğu ve ihtiyacı fazlasıyla karşıladığı anlaşılmaktadır. Özellikle yeni okul binalarının hizmete sokulmasıyla birlikte, 1956-57 öğretim yılından itibaren Erzincan'daki ilkokullarda, ikili öğretim uygulamasına son verilmiş ve tekli öğretim uygulamasına geçilmiştir. 1956'da 8 derslikli Kurtuluş İlkokulu tamamlanarak faaliyete sokuldu. Aynı yıl eski Vali Konağı ve Erkek Sanat Okulu binaları, ilkokul olarak kullanıldı. Böylece yıllardır fiziki imkânsızlıklardan ve okul binalarının yetersiz oluşundan dolayı zorunlu olarak yapılan ikili öğretimden tekli öğretime geçilmiş oldu (Öz Demokrat, 2 Ağustos 1956). Bununla birlikte 1956-57 ders yılında, mevcut köy okullarının çeşitli ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için toplamda 210.650 lira ödenek gönderildi. Köylerde inşaatına başlanan yeni ilkokul binalarının tamamlanabilmesi için de 50.000 lira ek bütçe sarf edildi (Fırat, 12 Ocak 1959).

Dönemin dikkat çekici başka bir hususu da, 1957’de Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes’in, Erzincan’daki eğitim faaliyetlerinin iyileştirilmesine yönelik verdikleri destektir. Nisan 1957’de, Erzincan Valisi Kazım Atakul’un, Ankara’da Cumhurbaşkanı Bayar ve Başbakan Menderes ile yapmış olduğu temaslardan sonucunda, Erzincan’daki Milli Eğitim işleri ile ilgili önemli kararlar alınmıştı. Erzincan’daki eğitim meseleleriyle ilgili alınan kararlar şunlardı (Öz Demokrat, 23 Nisan 1957):

- Erzincan genelindeki 30 köye yeni bir ilkokul binası yaptırılması ve 15 köyün mevcut okullarının tamir ettirilmesi.
- Erzincan Lisesi ve Merkez İlkokulu binalarının bitirilerek, 1957-58 öğretim yılında faaliyete geçirilmesi.
- Kız Sanat Okulu’na ek bina ve Erkek Sanat Okulu’na da ek sınıf ilave edilmesi.
- Şeker fabrikası ve istasyon mıntıkasında birer ilkokulun yaptırılması.
- Askeri Lise’nin genişletilerek, öğrenci sayısının % 50 oranında artırılması ve yeni binaların ilave edilmesi.
- Kemaliye’deki ortaokul binası inşaatının bitirilmesi.
- Kemah’taki ilkokul ve ortaokul binalarının inşaatlarının tamamlanması.
- İliç İlçesi ile Cimin Nahiyesinde birer ilkokul ve ortaokul binalarının yapılması.

Milli Eğitim alanında alınan bu kararların, kısa bir süre sonra hayata geçirildiği görülmektedir. 1957-58 öğretim yılında, şehir merkezindeki ilkokul binası için 25.000 lira, köy okulları için de 575.000 lira tahsis edildi (Fırat, 12 Ocak 1959). 1959’da Erzincan’daki köy okulları için 350.000 lira daha ödenek gönderildi. Bu ödenekle, çeşitli köylerde 6 yeni ilkokul binası yaptırıldı ve 16 mevcut okul binası da onarıldı. Ayrıca Cimin Nahiyesi’ne birer ilkokul ile ortaokul binası ve Esesi Bucağı’na bir ilkokul binasının yapımı plan dâhiline alındı (Fırat, 11 Haziran 1959). Aynı yıl Erzincan Lisesi’nin yeni hizmet binası açıldı (Fırat, 29 Eylül 1959). 1959’da Erzincan Askeri Lisesi’nin⁴⁰ orta kısmı⁴¹, yeni ve modern bir okul binası yapılanaya kadar, iki seneliğine geçici olarak İstanbul’daki Selimiye Kışlası’na nakledildi (Fırat, 1 Eylül 1959). 1959 Kasım ayı itibariyle başta Şeker İlkokulu olmak üzere 14 yeni okul daha Erzincan’a kazandırıldı. Bunun yanında Erzincan’a, 29 adet “Amerikan Barakası” gönderilerek, köylerde bu barakaların okul binası olarak kullanılması sağlandı (Fırat, 8 Ekim 1959).

DP döneminde Erzincan’da, özellikle mesleki ve teknik okullara ayrı bir önem verildiği anlaşılmaktadır. 1959’a kadar Erzincan Lisesi’nin bünyesinde eğitim veren Ticaret Lisesi, 1959-60 öğretim yılında, müstakil olarak Erzincan Ticaret Lisesi adıyla hizmete sokuldu. Merkez Komutanlığı Eğitim Karargâhı için hizmet veren bina boşaltılarak Erzincan Ticaret Lisesi’ne tahsis edildi. Müdür ve öğretmen kadrosunun tayin edildiği Ticaret Lisesi’nde revizyona gidildi. 27 adet yazı makinesi okula tahsis edildi (Fırat, 1 Eylül 1959). 1959’da, Sümerbank Genel Müdürlüğü aracılığıyla Erzincan Akşam Tekniker Okulu’na 5 bin lira yardım yapıldı. Erkek Sanat Enstitü’nün demir ve tesviye kısımları büyütülerek, yeni atölyelerin 750 bin liraya ihalesi yapıldı. Bunun yanında Erzincan Kız Enstitüsü’ne, kaloriferli ve iki buçuk katlı yeni bir okul binasının yapılması kararlaştırıldı (Fırat, 8 Ekim 1959).

⁴⁰ 1959 yılında Erzincan Askeri Lisesi 89 mezun vermiştir. (Fırat, 25 Eylül 1959)

⁴¹ Okulun adı İstanbul’da da yine Erzincan Askeri Ortaokulu olarak kalmış ve Erzincan Askeri Ortaokulu, 1963’te Selimiye Kışlası’nın Birinci Ordu Karargâhı haline getirilmesiyle kapatılmıştır.

1959-60 öğretim yılında şehir genelindeki ilkokul sayısı 294 idi. Bu okullarda 503 öğretmen (461 erkek- 42 kadın) görev yaptı. İlkokullarda, 20.417 öğrenci (13.518 erkek- 6.899 kız) öğrenim gördü ve bu öğrencilerin 1.897'si (1.390 erkek- 507 kız) mezun oldu. 5 ortaokulda, 50 öğretmen (43 erkek- 7 kadın), 1.364 öğrenciye (1.127 erkek- 237 kız) eğitim verdi. Öğrencilerden diploma alanların sayısı ise 219 (167 erkek- 52 kız) idi. Mesleki ve teknik öğretim yapan 5 ortaokulda ise, 40 öğretmen (31 erkek-9 kadın) 557 öğrenciye (426 erkek- 131 kız) eğitim verdi. Bu okullardan 121 öğrenci (110 erkek- 11 kız) mezun oldu. Lisede ise görev yapan öğretmenlerin sayısı 15 (11 erkek-4 kadın) idi. 249 öğrenciden (198 erkek-51 kız) ancak 43'ü (33 erkek-10 kız) mezun olabildi. Bu dönemdeki halk dershanelerinin sayısı ise 22 idi. 17 öğretmenin görev yaptığı kurslardan, 2'si kadın olmak üzere 225 kişi mezun oldu (DİE, 1973, s. 23- 92).

1960'da, 8.973 kitabın bulunduğu Erzincan'daki kütüphanede, 5.363 okuyucu bulunmaktaydı. 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfusun artmış olmasına rağmen, okuma-yazma bilenlerin oranında bir önceki döneme göre düşüş yaşandığı görülmektedir. 6 ve daha yukarı yaşlardaki nüfus 193.094 (96.977 erkek- 96.117 kadın) kişiydi. Bu nüfusun 67.900 (49.534 erkek- 18.366 kadın)'ü, yani % 35.16'sı okuma- yazma bilmekteydi (DİE, 1973, s. 23-44).

Netice olarak incelen yıllar arasında Erzincan'daki eğitim kurumları, erken cumhuriyet dönemi, CHP ve DP dönemlerinin barındırdığı kendine has özellikleri ile şekillenmiştir. Erken Cumhuriyet Dönemi'nin kısıtlı imkânlarıyla sürdürülen eğitim faaliyetleri, tek parti döneminde ayrı bir mahiyet kazanmıştır. Bu dönemin karakteristik özelliği, II. Dünya Savaşı ve 1939 Depremi'nin eğitime olan olumsuz etkileridir. Özellikle tek parti döneminin eğitim ve kültür politikaları çerçevesinde, Erzincan'daki milli eğitim işlerinde görülen aksaklıklar, alınan tedbirler ile en aza indirilmeye çalışılmıştır. DP iktidarı, CHP iktidarı döneminde ve zor şartları altında faaliyete geçirilen eğitim kurumlarını devralmıştır. Erzincan'daki eğitim kurumları, özellikle de ilkokul kısmındakiler, DP döneminde tamir edilmek ya da yenilerinin yapılması suretiyle varlığını devam ettirmiştir. Bilhassa orta ve mesleki ve teknik okullar bu dönemde daha ön plana çıkmıştır. 1923-1960 yılları arasında, Erzincan'daki eğitim kurumları ile öğretmen ve öğrenci sayılarını gösteren tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 1. 1923-1960 Yılları Arasında Erzincan'daki Eğitim Kurumları ile Öğretmen ve Öğrenci Sayıları

Öğretim Yılı	Okul Türü	Okul Sayısı	Öğretmen Sayısı			Öğrenci Sayısı			Diploma Alan Öğrenci Sayısı		
			Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
1926-27	İlkokul	62	97	86	11	3043	2876	167	-	-	-
	Ortaokul	1	9	9	-	94	94	-	22	22	-
	Mes.ve Tekn.Okul	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Lise	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1934-35	İlkokul	42	89	71	18	3681	2695	986	220	174	46
	Ortaokul	1	10	9	1	262	210	52	70	51	19
	Mes.ve Tekn.Okul	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Lise	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1939-40	İlkokul	65	111	102	9	2980	2064	916	73	63	10
	Ortaokul	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Mes.ve Tekn.Okul	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Lise	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1944-45	İlkokul	201	290	267	23	11493	7760	3733	682	581	101
	Ortaokul	1	12	6	6	326	265	61	46	42	4
	Mes.ve Tekn.Okul	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Lise	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

1949-50	İlkokul	274	409	367	42	16321	10244	6077	1263	922	341
	Ortaokul	3	25	12	13	383	343	40	57	50	7
	Mes.ve Tekn.Okul	2	13	12	1	188	188	-	27	27	-
	Lise	1	7	4	3	59	56	3	-	-	-
1954-55	İlkokul	275	426	379	47	17057	10737	6320	1417	1029	388
	Ortaokul	5	36	25	11	639	538	101	108	93	15
	Mes.ve Tekn.Okul	4	33	24	9	409	321	88	57	57	-
	Lise	1	30	16	14	169	143	26	54	48	6
1959-60	İlkokul	294	503	461	42	20417	13518	6899	1897	1390	507
	Ortaokul	5	50	43	7	1364	1127	237	219	167	52
	Mes.ve Tekn.Okul	5	40	31	9	557	426	131	121	110	11
	Lise	1	15	11	4	249	198	51	43	33	10

Sonuç

Bu çalışmayla, öncelikle tarihi süreç içerisinde çeşitli beyliklerin ve devletlerin yönetimine giren Erzincan'ın, stratejik ve jeopolitik konumu dolayısıyla, her zaman önemli bir eğitim merkezi olduğu ortaya konularak, Cumhuriyet Dönemi'ne kadar gerçekleşen eğitim faaliyetlerinin kronolojik olarak doğru bir zemine oturtulması sağlanmıştır. Osmanlı'nın son döneminde eğitimde başlayan modernleşme dönemiyle birlikte Erzincan'ın da bu gelişimden etkilendiği ve yeni eğitim kurumlarının açıldığı görülmektedir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden eğitim kurumları, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Erzincan'ın eğitim ve kültür hayatına katkı sağlamaya devam etmiş ve ihtiyaçlar doğrultusunda yenileri inşa edilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Milli Eğitim Teşkilatı'nın yeniden yapılandırılması doğrultusunda 3 Mart 1924 tarihinde 430 sayılı kanunla kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Osmanlı'dan intikal eden tüm eğitim kurumları, Milli Eğitim Bakanlığı'nın envanterine kaydedilmiştir. Kayıtlardan, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Erzincan'daki öğrenci sayısı göz önüne alındığında eğitim kurumlarının yeterli olduğu, ihtiyaç hâsıl oldukça da resmi okulların yanı sıra köylüler tarafından pek çok okul binasının faaliyete sokulduğu anlaşılmaktadır.

1 Kasım 1928'de çıkarılan 1353 sayılı kanunla alfabe değişikliğine gidilmiş, yeni harflerin öğretilmesi amacıyla yurdun dört bir yanında Millet Mektepleri açılmıştır. Erzincan'da da varlık göstermiş olması muhtemel olan Millet Mektepleri'nin, Erzincan uygulamalarına yönelik herhangi bir kayda rastlanmamıştır. 1930'lu yılların başında şehirde orta öğretim alanında ciddi adımların atıldığı, gerek sivil gerekse askeri okulların hizmete sokulduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında 1933'de faaliyete geçen Erzincan Halkevi'nin şehrin eğitim ve kültür hayatına olan olumlu katkısını da vurgulamak gerekir.

1934-1935 ders yılında, öğrenci sayısının artmasına rağmen öğretmen ve okul sayısında bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Bu dönemde özellikle kız öğrencilerin sayısındaki artış dikkat çekicidir. Öğrenci sayısındaki artışın, anayasada belirtilen ilkokulun zorunlu olmasından; öğretmen ve okul sayılarındaki azalmanın ise çok eski durumdaki okul binalarının kullanılamaz durumda olması ve öğretmenlerin başka illere atanması ya da çeşitli sebeplerden dolayı meslekten ayrılmasından kaynaklandığı sonucuna varılmıştır. Bu dönemde açılan halk dersane ve kurslarının da şehrin eğitim hayatına olumlu yönde katkı sağladığı tespit edilmiştir.

1930'lu yılların sonunda Türkiye'nin genelinde olduğu gibi Erzincan'da büyük bir öğretmen açığı ortaya çıkmıştır. Öğretmen açığının kapatılması için CHP Hükümeti tarafından Köy Eğitmeni ve Köy Enstitüleri projeleri uygulamaya konulmuştur. Bu bağlamda, 11 Haziran 1937 tarihli ve 3238 sayılı ve 7 Temmuz 1939 tarihli ve 3704 sayılı Köy Eğitmenleri Kanunu ve 17

Nisan 1940 tarihli ve 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu'nun Erzincan uygulamalarına başlanmıştır.

Bu dönemin diğer bir özelliği de gerek siyasiler gerek kamuoyu bağlamında, Erzincan'da orta öğretim ve lise denginde yeni eğitim kurumlarına olan ihtiyacın sürekli dile getirilmesidir. Eğitimde yeni ihtiyaçların belirlediği bir dönemde 1939'da Erzincan Depremi meydana gelmiştir. 1939 Depremi, Erzincan'ın pek çok alanda olduğu gibi özellikle eğitim hayatını oldukça olumsuz etkilemiştir. 1939 Depremi ile Erzincan'ın öncelikleri değişmiş, eğitim hayatı kesintiye uğramış ve birçok proje ertelenmek zorunda kalmıştır. Depremle birlikte Erzincan genelinde birçok okul binası yıkılmış, harabeye dönen ve ayakta kalabilen okul binalarında uzun bir süre eğitim verilememiş, birçok eğitim kurumu da başka illere nakledilmiştir. Bunun yanında pek çok öğretmen ve öğrenci hayatını kaybetmiş, depremden sağ kurtulan öğretmenlerin bir kısmı başka illere tayin edilmiş, öğrencilerin bir kısmı aileleriyle birlikte başka illere göç etmiş ya da çeşitli sebeplerle eğitimini sonlandırmıştır. Tüm bu olumsuzluklarla beraber, Erzincan'da uzun bir süre eğitim alanında toparlanma mümkün olamamıştır.

1939-1950 yılları arası dönem, II. Dünya Savaşı'nın ve 1939 Depremi'nin neden olduğu eğitim alanındaki olumsuzlukların bertaraf edilmesi için kısa ve uzun vadede birçok tedbirin alındığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde CHP iktidarı tarafından öğretmen ve okul binalarının sayısının artırılması için dönemin olağanüstü şartlarında azami çaba sarf edilmiştir. Çaba sarf edenlerin başında ise dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü gelmektedir. Kayıtlardan İnönü'nün Erzincan'daki eğitim meselesiyle bizzat yakından ilgilendiği tespit edilmiştir. Bu dönemde ortaokul, erkek ve kız meslek okulları ve bir lise hizmete sokulmuştur.

1950-1960 yılları arasında DP iktidarı döneminde, Erzincan'daki mevcut eğitim kurumları tamir edilmiş ve yeni okul binaları tesis edilmiştir. Özellikle 1955-1960 yılları arasında Erzincan ve ilçelerinde yeni ilkokul binaları, mesleki ve teknik öğretim okulları, askeri ve sivil ortaokul ile lise okulları daha çok ön plana çıkmıştır.

Netice olarak Erken Cumhuriyet döneminin şartları gereği kısıtlı imkânlarla sürdürülen Erzincan'daki eğitim faaliyetlerinin, 1939 Depremi ile oldukça olumsuz etkilendiği sonucuna varılmıştır. CHP iktidarı döneminde depremin eğitime olan olumsuz izlerinin kısa ve uzun vadeli projeler ile silinmeye çalışıldığı görülmüştür. 1950'ye kadar sürdürülen çalışmaların daha ziyade ilkokul binası ve öğretmen sayısının artırılması noktasında olduğu tespit edilmiştir. Dönemin olağanüstü şartlarının eğitim alanındaki bazı projelerin ertelenmesine sebep olduğu anlaşılmaktadır. DP iktidarı döneminde ise ilkokuldan daha ziyade orta ve lise kurumlarında bir artış yaşandığı gözlenmiştir. Gerek CHP'nin, gerekse DP'nin iktidarlığı döneminde eğitim ve eğitim kurumlarının iyileştirilmesi adına yapılan bu çalışmaların Türkiye ortalamasının çok altında kaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

A) Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Ankara.

BCA. 30.1.117.737.1.1-5.

BCA, 30.18.12.9754.13.51.19.

BCA, 30.18.1.2.76.53.16.143-198.

BCA. 490.01.155.620.1.30.

BCA. 490.01.155.620.1.39-43.

BCA. 490.01.646.142.1.69.
 BCA. 490.01.646.142.1.81.
 BCA. 490.01.646.142.1.84.
 BCA. 490.01.647.149.1.48,49.
 BCA. 490.01.647.149.1.54–57.
 BCA. 490.01.647.149.1.72.
 BCA. 490.01.647.150.1.46.
 BCA. 490.01.1706.935.1.223.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA), Ankara.

CA. Belge No: 7796-1-4.

B) Resmi Yayınlar

Düstur (Üçüncü Tertip)

Resmi Gazete

TBMM Zabıt Ceridesi

C) Süreli Yayınlar

Fırat

Öz Demokrat

Son Posta

Yeni Erzincan

D) Araştırma Eserleri ve Makaleler

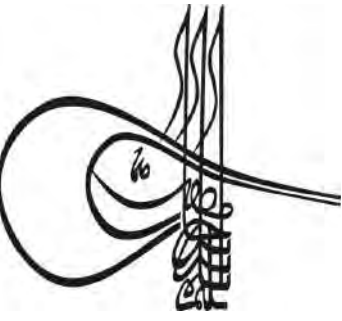
- Açıkel, A. (2004). Tokat Sancağının İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 14, S. 2, Elazığ, s. 331-359.
- Adıvar, A. A. (1991). *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, 5. Baskı, İstanbul.
- Akyüz, Y. (1994). *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, 5. Baskı, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul.
- Akyüz, Y. (2011). Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler, *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, C. 1, S. 2, s. 9-23.
- Bağçeci, Y. (2008). Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlerinin Ermenilere Yönelik Eğitim Faaliyetleri, *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/4 Summer 2008*, p. 170-192. www.turkishstudies.net, ANKARA-TURKEY.
- Baltacı, C. (1976). *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, (1948), *Öğretmenler İstatistiği, (1934,1938,1942,1946)*, Yayın No:293, Pulhan Matbaası, İstanbul.
- Celâlzâde Mustafa, (1990). *Selimnâme*, (Çev.: Ahmet Uğurlu), TTK Yayınları, Ankara.
- Cuinet, V. (1892). *La Turquie d'Asie-Géographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de l'Asie Mineur*, II, Paris.

- DİE, (1973). *Milli Eğitimde 50 Yıl (1923-1973)*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1952*, (İstanbul DİE Yayın No:342).
- DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1964-1965*, (İstanbul DİE Yayın No:510).
- ERGÜN, M. (1996). *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara.
- Erzincan İl Yıllığı -1967*, (1968). Ayyıldız Matbaası, Ankara.
- Gündüz, M. (2010). Mustafa Kemal Ve Erken Cumhuriyet Dönemi Eğitim Ve Kültür Hayatına Abdullah Cevdet'in Etkileri, *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 5/1 Winter 2010, p.1067-1088. www.turkishstudies.net, ANKARA-TURKEY.
- Gül, A., Başbüyük, A. (2011). *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum.
- Gül, A., GÖKÇEN, S. (2010). *Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Ecnebîler Meselesi*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- İbn-i Battuta, (2005). *Büyük Dünya Seyahatnamesi (1304-1369)*, (Sadeleştiren Ali Murat Güven), Yeni Şafak Kültür Yayını, İstanbul.
- Kemali, A. (1932). *Erzincan Tarihi, Coğrafi, İçtimâî, Etnoğrafi, İdari, İhsâî Tetkikat Tecrübesi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul.
- Koçer, H. A. (1991). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul.
- Koçu, R. E. (1939). "Erzincan", *Son Posta*, 31 Kânunuevvel (Aralık).
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Kurmay Yüzbaşı Kafkasyalı Fuad, (1904), *1/25.000 Ölçekli Erzincan İstikşaf Planı. Maarif Salnamesi*, (1321/1903), Asır Matbaası, 1903 Dar-ül Hilafeti el-aliye (İstanbul).
- Maarif İlgili Kanunlar*, (1944), Maarif Vekilliği Yayını, İstanbul.
- MEB., (2002), *Millî Eğitim Sayısal Veriler (2001-2002)*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- MEB., (1991), *I. Maarif Şûrası 17-29 Temmuz 1939*, Tıpkı Basım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Mehmed Zıllı oğlu Evliya Çelebi, (1986), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, C. I-II, (Sadeleştiren Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş), Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Miroğlu, İ. (1990). *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK Yayınları, Ankara.
- Pasin, M. H., Çelik, V. (1962). *Erzincan Tarihi, Coğrafyası, Folklorü*, Kardeş Matbaası, Erzincan.
- Sakaoğlu, N. (1991). *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, (1310/1894), Erzurum Vilayet Matbaası, Erzurum.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, (1318/1902), Erzurum Vilayet Matbaası, Erzurum.
- Salname-i Vilayet-i Erzurum*, (1288/1871), Basım Yeri Yok.

- Sarihan, Z. (2009). *1921 Maarif Kongresi*, MEB Yayınları, Ankara.
- T.C. Maarif Vekâleti, (1929). *Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi*, Ankara.
- Taş, F. (1998). *Açılışının 50. Yılında Erzincan Lisesi*, Erzincan Belediyesi Yayınları No:5, Erzincan.
- Taşdemirci, E. (2010). *Türk Eğitim Tarihi*, Gündüz Yayıncılık, Ankara.
- Tekeli, İ., İlkin, S. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yayınları, Ankara.
- Tutsak, S., Batur, Z. (2011). Cumhuriyetten Günümüze Türk Eğitim Sisteminde Ders Kitabı: İki Örneğin Karşılaştırılması, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 6/3 Summer 2011, p. 355-389. www.turkishstudies.net, ANKARA-TURKEY.
- TÜİK, (1945). *Milli Eğitim İstatistikleri (1942-1943)*, Yayın No:238, Ankara.
- Tükel, S. (1949). *Yeni Erzincan Nasıl Kuruldu? Ve Niçin Bitirilemedi?*, Piyasa Matbaası, Basım Yeri Yok.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK, 3. Baskı, İstanbul.
- Yavuz, E. (2012). *Erzincan'da İdari ve Siyasi Hayat (1923-1960)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Erzurum.
- Yavuz, E. (2015). Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu Ve Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu Tartışmaları: Erzincan Uygulamaları, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y.3, S. 12, Haziran, s. 161-180.
- Yurtsever, C. (1999). Çukurova'ya Yönelik Fransız Emperyalizminin Tarihi ve Kültürel Görünümü, *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildiriler*, Adana Valiliği Yayınları, Adana, s. 665-677.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- Yavuz, E. (2016). “Erzincan'da Eğitim ve Eğitim Kurumları (1923-1960) / Education and Educational Institutions in Erzincan”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 11/6 Spring 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9550>, p. 75-102.

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: 03.03.2016

✓ Accepted/Kabul: 07.06.2016

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK – Doç. Dr. Hüseyin GÖNEL

This article was checked by iThenticate.

CELALZÂDE MUSTAFA ÇELEBİ’NİN RODOS FETİHNÂMESİ’NDEKİ MANZUMELER HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

*Murat YILDIZ**

ÖZET

XVI. yüzyılın önemli devlet adamlarından biri olan Celalzâde Mustafa Çelebi, aynı zamanda bir tarihçidir. Tarih, din, edebiyat ve hukuk alanında eserler yazmış olan müellifin eserlerinden birisi de Rodos’un fethini konu alan fetihnâmesidir. Toplam yedi nüshası bulunan eser, dil ve anlatım bakımından iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup daha sade bir dille ve sefer esnasında kaleme alınmıştır. İkinci grup ise sonraki bir tarihte ve daha sanatlı bir dille yazılmıştır. Bu mensur eserinde Celalzâde girizgah, seferin sebebi, sefer için yapılan hazırlıklar, donanmanın harekete geçmesi, padişahın Rodos’a hareket etmesi, muhasara esnasında alınan diğer yerlerin fethi, Dulkadirli Ali Bey’in isyan etmesi, Rodos Adası ve Kalesini tasvir, kuşatma esnasında şehit düşen askerlerin tavsifi ve Rodos’un fethine düşülen tarihler hususunda toplam 108 beyitlik manzumelere yer vermiştir.

Rodos Fetihnâmesi’nin özellikle ikinci grubunu oluşturan nüshalarda Celalzade’nin, edebî maharetini yansıtmaya arzusunun görmek mümkündür. Olayların anlatımında, yer ve kişilerin tasvirini konu alan mensur kısımlarda adeta şiirimsi bir üslup kullanan müellif, eserinde sık sık değişik uzunluktaki manzum parçalara da yer vermiştir. Bir tarihi olayı konu almasına rağmen, müellifinin güçlü kalemi ve edebî yeteneğini yansıtmaya bakımından Rodos Fetihnâmesi sadece bir tarihî eser değil, aynı zamanda bir edebî eser özelliği de taşımaktadır. Dolayısıyla Rodos Fetihnâmesi, konu aldığı olay hakkında verdiği ayrıntılı bilgi ile tarihçilerin, dil ve üslubuyla da edebiyat tarihi araştırmacılarının ilgisini hak edecek bir eserdir.

Anahtar Kelimeler: Celalzâde Mustafa Çelebi, Rodos, Fetihnâme, Rodos Fetihnâmesi, manzume.

* Doç. Dr. Namık Kemal Üniversitesi, FEF Tarih Bölümü, E-mail: muratyildiz@nku.edu.tr

A REVIEW ON PIECE OF VERSES IN THE FATHNĀME OF RHODES OF DJALĀLZĀDE MUSTAFĀ ĆELEBI

ABSTRACT

Djalālzāde Mustafā Ćelebi, who was also a historian, one of the important government official in the XVIth century. He was an author who wrote some books on history, religion, literature and law. The Fathnāme of Rhodes, is one of his book, wrote about conquest of Rhodes. Total works with seven copies, in terms of language and narrative forms are divided into two groups. The first group was written with more simple language and in during battle. The second group was written at a later date and a with colorful language. Djalālzāde used 108 couplet piece of verses in this prose work, for introduction and about the battle reason, the preparations for battle, the movement of the fleet, moving Sultan to Rhodes, the conquest of the other places capture during siege, Dhu'l-Kadrlu Ali Bey's rebellion, delineate Rhodes Island and castle, depicting soldiers who died during the siege and to compose a chronogram to commemorate the date of the conquest of Rhodes.

Especially in the second group of volumes of The Conquest Book of Rhodes, Celalzade's will to express his literary skills can be seen. In detailing of events, describing places and persons in a poetic style, he often used narrative poetry in several longitude. Although the Conquest Book of Rhodes details a historical event, owing to the literary skills of the writer, the book is also a literary work. In sum, the Conquest Book of Rhodes, in terms of the events -which it details and give information of- it merits attention of historians, with respect to the language and the literary style it merits attention of Literature Historians.

STRUCTURED ABSTRACT

One of the eminent statesman of the XVIth century Djalālzāde Mustafā Ćelebi's work which details Conquest of Rhodes named after *Fathnāme-i Rodos* veya *Fathnāme-i Cezire-i Rodos*. At total it has got seven issues; and two different versions. First version was written in more simple manner containing less poems; whereas the second version which consists of several issues, was written afterwards in more elaborated style with some annexes. Four of the first group of issues are found in the Library of İstanbul University (TY, nr. 501, 833, 2599, 2628). The other in Millet Library (Ali Emirî, nr. 289), one of the issues of the writer's work which are same as *Tabakatü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*'s related parts; one of them is found in Üsküdar Hacı Selim Ağa Library (nr. 757), and the other is found in Nuruosmaniye Library (nr. 3170).

Although the conquest book is a poetic work, both poetic skills of the writer and conception of narrative historiography of his time, particularly in the second version many narrative poetry was used. In the Rhodes Conquest Book in 12 different places there are verses, the longest thirty seven verses and the shortest 2 verses. As an introduction in the first version issues there are $4+33 = 37$ long verses, whereas in the second version there are 11 verses narrative poetry. In this work,

about the reason of the expedition 2; making the decision of the expedition and the preparations 3; setting of the fleet to Rhodes 6; description of the fleet 4; regarding to Sultan's departure to Rhodes 3; the conquest of the other parts during the siege (4+4+3), for criticising disobedient Dhu'l-Kadrlu Ali Bey 9; for description of departing fleet 3; for the description of Rhodes Island and the fortress of Rhodes 4, for description of the dying soldiers 5, and for historical notes of the conquest of Rhodes 10 verses at total one hundred and eight verses. And the narrative poetry titled *Kasîde-i li-münşihi* is 11 verses long, and it is about praise of Solomon the I.

In the introduction of first version of his work after praising Allah, the Prophet and the Soltan of his time Solomon the First along 33 verses (1-27 verses), he explains the raison why he wrote this work (28.-33. verses). In this part the writer used literary art namely; repetition, metaphor and similitude. Introduction of the second version of his work, in order to describe the raison of the expedition and the preparations for the expedition the writer wrote with the title two verses *Kut'a*; and 3 verses *Kut'a-yı li-münşihi* at total 5 verses and in these narrative poetry he used oxymoron and concordance.

In the 6 verses narrative poetry, the writer details departure of the fleet from İstanbul to Rhodes, after having finished the preparations. In order to enchance the narration he used narrative arts namely; exaggeration and concordance. As a matter of course the writer did not neglect the fleet. Indeed the writer wrote 4 verses narrative poetry to describe the fleet, titled *Nazm* in which he used exaggeration and concordance.

Having completed the preparations the fleet departs, afterwards time comes for the army who has just finished the preparations. The writer details The Soltans starting the conquest in two different places in 3 and 5 verses narrative poetry. In the 3 verses narrative poetry titled *Kut'a-yı li-münşihi* the army who has started moving with the Soltan was described whereas in the 4 verses narrative poetry titled *Nazm-ı li-münşihi* sendoff of the Soltan was described. In this narrative poetry he used literary arts: metaphors by saying the soldiers have risen like the sea and he used concordance by using the words namely; lion, tiger, panther and dragon and and so forth.

Regarding to the conquest of some places during the expedition Djalâlzâde delivered information both with the text and poetry. About the subject in three different places four, four and three verses poetic narrations was written. By the first four verses titled *Mesnevi-yi li-münşihi* the writer, gives the very first sign of good news of the conquest. The writer by adresssing "*Ey kîlk-i sühen*" hue; for making similarity between the mouth and the key he used similitude in this part. In the second four verses titled *Şi'r-i li-mü'ellifi* the writer details the conquest of Iskaradin Fortress, the colouring of the mountains by the blood of the enemy he assimilates to a tulip garden, he uses similitude. In the narrative poetry three verses titled *Nazm-ı li-münşihi* the writer detailed the delivery of the good news to the Soltan; and happiness, contentment of him by the news of the conquest. In this part by expressing the reach of good news not to the Soltan himself but to the threshold of his land, the writer used metonymy.

Another significant event which had taken place during the expedition was rebel of Dhu'l-Kadrlu Ali Bey, the event was detailed in Djalālzāde Mustafā Ćelebi's narrative poetries. In nine verses narrative poetry titled *Mesnevi-yi li-mū'ellifi* the writer gave advise to the vise people. In short he expressed life in the world as mortal, and he emphasised that, mankind should not be deceived by the worldly possessions and take pride in it. By using the Word "wouldn't it gaze" he used the art of inquiry; and used the art of repetition by using the Word government in a verse twice.

In the narrative poetry Djalālzāde detailed taking action of the army for the siege. The writer, described the fleet who has started the expedition after having discussed among the military officers in Bağça-i Cem in Rhodes, in three verses narrative poetry. In these verses titled *Şi'r-i li-münşihi* the writer, by assimilating ships to walking tents used the literary art of similitude, and by envisaging the spades in the ship praying fort he conquest, he used the literary art of personification.

Description of the aim of the expedition of the Island Rhodes and the Rhodes Fortress, by Djalālzāde, both prose and narrative poetry are used. Four verses narrative poetry titled *Nazm-ı li-münşihi* in the first verses he uses "tenâsüp"; and in the last verse assimilating earth to a gold mine he uses the literary art of similitude.

For the conquest of Rhodes, which has very solid walls, a burdensome cost was paid. Despite the successive attacks, the fortress could not be obtained. Moreover thousands of soldiers fell martyr. He described of the martyring soldiers during the siege in five verses narrative poetry. The writer assimilated ditch, where the soldiers fell martyr, to the garden of Eden.

Djalālzāde in his work in conclusion mentioned the dates which several poets gave details of. It is significant that Djalālzāde who had a great poetic skills had not given dates of the Conquest of Rhodes. In order to fulfill this need he mentioned the dates had been given by the others. In this respect, narrative poetry of Divittar Mehmed Ćelebi's three verses and Mevlana Muhyiddin Birader's Persian four verses and another poets-whom he had not mentioned his name of.

In consequences we can say that: Especially in the second group of volumes of The Conquest Book of Rhodes, Djalālzāde's will to express his literary skills can be seen. In detailing of events, describing places and persons in a poetic style, he often used narrative poetry in several longitude. In order to describe Rhodes Island and the Fortress of Rhodes; heroic battle of the army; praising the chivalry of the statesmen and for critising negligence and treason of the statesmen; praise for the Soltan, explaining the reason of the expedition, preparations for the expedition; detailing the start of the fleet for the expedition; Soltan's departure from İstanbul; describing the places where he lodged the writer used narrative poetry. Although the Conquest Book of Rhodes details a historical event, owing to the literary skills of the writer, the book is also a literary work. In sum, the Conquest Book of Rhodes, in terms of the events -which it details and give information of- it merits attention of historians, with respect to the language and the literary style it merits attention of Literature Historians.

Keywords: Djalâlzâde Mustafâ Çelebi, Rhodes, fathnâme, Fathnâme of Rhodes, piece of verse.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihinden takriben bir asır sonra ilk örneklerini görmeye başladığımız Osmanlı Tarih yazıcılığı, özellikle XV. yüzyılın ikinci yarısında (Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde) önemli gelişmeler kaydetmiş; sonraki yüzyılda ise hem verilen eserlerin sayısında hem de çeşitliliğinde artış görülmüştür. Ahmedî'nin manzum *Tevârih-i Dâstân-ı Mülûk-i Âl-i Osmân*'ı ile başlayan bu süreçte, tarihî takvim, genel dünya tarihi, tevârih-i âl-i osman, fetihnâme, şehnâme, selimnâme, süleymannâme ve vekayinâme türlerinde çok sayıda eser telif edilmiştir¹. Konumuz olan eser, bunlardan fetihnâme türünün bir örneğidir.

Konuya öncelikle fetihnameler hakkında kısa bilgi vererek başlamak yerinde olacaktır. Fetihnâme, anlamı “elde etmek, açmak, kazanmak, almak” olan Arapça *fetih* kelimesiyle Farsça “mektup, ferman, mecmua, kitap” anlamına gelen *nâme* kelimesinden meydana gelmektedir (Aksoy, 1997, s. 7; Aksoy 2002, s. 800; Redford-Leiser, 2008, s. 1; Çolak, 2015, s. 376). Günümüze intikal eden örnekler çerçevesinde fetihnâmeleri iki gruba ayırmak mümkündür. Birincisi kazanılan zaferin ilan mektubu türündeki fetihnâmeler olup yabancı hükümdarlara, bağlı krallara, valilere ve şehzâdelere gönderilirdi. İkinci gruptakiler ise bir zaferin süslü bir dille anlatımını içeren, manzum veya mensur ya da her iki özelliği de taşıyan tarih eserleridir (Lewis, 1991, II, s. 839; Üngün, 1965, s. 101; Pakalın, 1983, I, s. 614; Karacan, 1991, s. 5; Pedani-Fabris, 1998, s. 181; Çevikel, 2000, s. 65; Gül, 2013, s. 313). Zafernâme ya da gazanâme (Üngün, 1965, s. 101) olarak da bilinen ikinci grup fetihnâmeler birer sefer, kuşatma veya zaferin hikâyesi olup, resmî görevliler tarafından kaleme alındığı gibi görevi fetihnâme yazmak olmayan şahıslar tarafından da kaleme alınmıştır (Aksoy, 1995, XII, 471; Pakalın, 1983, I, s. 615; Gürbüz, 2015, s. 631). Birinci grup fetihnamelere *Ankara Savaşı Fetihnâmesi*² ile *Karaboğdan Fetihnâmesi*³; ikinci grup fetihnâmeler ise *Fetih-nâme-i Sultan Mehmed*⁴, *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi*⁵, *Ağriboz Fetihnâmesi*⁶, *Cerbe Fetihnâmesi*⁷, *Kıbrıs Fetihnâmesi*⁸, *Fetih-nâme-i Tiflis*⁹, Halisî'nin *Zafernâme'si*¹⁰, *Çehrin Zafernâmesi*¹¹, *Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad*¹², Harimî'nin *Zafernâme'si*¹³, *Revân Fetihnâmesi*¹⁴ ve *Sâika-i Zafer*¹⁵ örnek verilebilir.

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, *FSM İlmî Araştırmalar ve İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1 (2013) Bahar, s. 271-288.

² İsmail Aka, “Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnâmesi”, *Belgeler*, XI/15 (1981-1986), s. 5-22.

³ A. Decei, “Un Fetih-nâme-i Karaboğdan (1538) de Nasuh Matrakçı”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Ankara 1953, s. 113-116.

⁴ Nuri Kivâmî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, haz. Franz Babinger, Maarif Vekaleti, Ankara 1955, s. 1-322; Kivâmî, *Fetihnâme-i Sultân Mehmed (İnceleme-Metin)*, haz. Ruşan Türken (Duman), YYLT, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2006, s. 180-411.

⁵ Tâci-zâde Tuğrâyî Cafer Çelebi, *Mahrûsa-i İstanbul Fetih-nâmesi* (921/1515) Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul 1331, s. 1-24.

⁶ Ahmed Ateş, “Ma'nevî ve Ağrıboz Fetihnâmesi”, *Fatih ve İstanbul*, I/3-6 (1953-1954), s. 287-299.

⁷ Zekeriyazade, *Ferah Cerbe Fetihnâmesi*, haz. Orhan Şaik Gökyay, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1980.

⁸ Nuri Çevikel, “Kıbrıs Fetihnameleri Hakkında Yeni Bir Gelişme: Avusturya Milli Kütüphanesi (Viyanâ) Fetihnâmesi”, *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi (13-17 Kasım 2000)*, c. 1, Gazimağusa 2000, s. 65-86.

⁹ Gürcüzâde, *Fetihnâme-i Tiflis*, haz. Tsisana Abuladze, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yazmalar Enstitüsü, Tiflis 1975.

¹⁰ Yaşar Yücel, “Yeni Bulunan II. Osman Adına Yazılmış Bir Zafer-nâme”, *Belleten*, 43/170 (1979), s. 327-364; Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler: II. Osman Adına Yazılmış Zafer-nâme*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1983.

¹¹ Ahmet Ölmez, “Behçetî Hüseyin Efendi ve Zafername Adlı Eseri Hakkında Bir Tespit”, *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*, sayı: 1 (2001), s. 184-199.

İkinci grup fetihnâmeler, çoğunlukla savaş veya sefer sırasında veya hemen akabinde kaleme alındıklarından tarihî araştırmalar bakımından iki açıdan önem arz etmektedir. Birincisi, müelliflerinin şahitlik ettikleri olayları içeren birer sefer/savaş günlüğü niteliğinde olması, ikincisi ise ilgili oldukları konular hakkında başka hiçbir kaynakta rastlanılmayacak ölçüde ayrıntılı bilgi vermesidir (Atçeken, 1966, s. 1; TDEA, 1979, III, s. 209; Birinci, 1988, s. 7). Özellikle konu aldıkları seferlerin nedenleri, yapılan hazırlıklar, ordunun sevk edilmesi, konaklanan yerler, yürüyüş mesafe ve süresi, orduların vaziyeti, savaş meydanındaki mücadele, harp taktikleri, yaşanan kahramanlıklar ve başarılar, kayıplar, yapılan antlaşmalar ve ordunun geri dönüşü gibi konular hakkında fetihnâmeler mufassal bilgi vermektedir (Karacan, 1991, s. 5). Dolayısıyla birinci elden kaynaklar grubuna giren fetihnâmelerin verdikleri bilgilerin tarihî olayların aydınlatılmasına sağladığı katkı tartışılmazdır. Ancak müelliflerinin ya bir devlet görevlisi veya yazdığı eserden dolayı bir beklenti içerisinde olmaları veyahut da hoş gitmeyecek şeyler yazmadan kaynaklanacak tepkilerden çekinmeleri nedeniyle fetihnâmelerin her zaman objektif bilgi içerdiğini söylemek güçtür (Erzi, 1950, s. 612-613). Dolayısıyla fetihnâmelerde yer alan konular hakkında sağlıklı değerlendirmelerde bulunmanın yolu, diğer kaynakların verdikleri bilgilerle mukayese etmekten geçmektedir.

1. Rodos Fetihnâmesi

Bir savaş, sefer veya zaferin hikâyesi olan mecmua tarzındaki birçok fetihnâme günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan konumuz olan ve Rodos'un alınışını anlatan Rodos Fetihnâmesi'nin müellifi, Osmanlı bürokrasisinin XVI. yüzyılına damga vurmuş parlak bürokratlardan biri olan Celalzâde Mustafa Çelebi'dir (Ayrıntılı bilgi için bk. Ménage, 1991, II, 400; Gökbilgin, 1963, s. 61-62; Kerslake, 1993, s. 260; Demirtaş, 2009, s. XII-XXI). Başarılı bir devlet adamı olduğu gibi velud bir yazar da olan müellifin gerek telif gerekse tercüme ettiği birçok eseri bulunmaktadır (Demirtaş, 2009, s. XXXII-XLVII).

Bilindiği üzere Kanuni'nin 1522 (928)'deki Rodos Seferi hakkında değişik yazarlar tarafından kaleme alınmış birkaç fetihnâme bulunmaktadır. Bunlar arasından en önemlisi Celalzâde'nin telif ettiği ve *Fetihnâme-i Rodos* veya *Fetihnâme-i Cezîre-i Rodos* gibi adlarla anılan fetihnâmedir. Celalzâde'nin bir üst düzey devlet adamı olarak sefere iştirak etmiş olması, görevi icabı ordunun komuta kademesiyle yakın temasta olması, olayların çoğunu bizzat yerinde gözlemlemiş bir tarihçi olması, eserini önemli kılmaya fazlasıyla yetmektedir. Başlangıcından bitişine kadar sefer sürecinde yaşanan gelişmelerin neredeyse tamamına yakını ihtiva eden Rodos Fetihnâmesi'nin konuyla ilgili verdiği ayrıntılara, başka kaynaklarda rastlamak mümkün değildir.

Dil, üslup ve anlatım tarzı bakımından Celalzâde'nin Rodos Fetihnâmesi'nin mevcut nüshalarını iki gruba ayırabiliriz. Müellifin sefer esnasında veya seferin hemen akabinde sade bir dille kaleme aldığını tahmin ettiğimiz nüshalar (ilk versiyon) birinci grubu; *Tabakatü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik* adlı eserinde Rodos'un fethini konu alan 51a-81b yaprakları arasındaki kısım ile aynı olan nüshaları (son versiyon) ise ikinci grubu teşkil etmektedir. Beş nüshası bulunan birinci

¹² Nermin Yıldırım, *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Zafername Adlı Eseri (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad), Tahlil ve Metin*, YYLT, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005; Ömer Kucak, *Zafer-nâme (Tarihçe-i Feth-i Revan ve Bağdad)*, YYLT, Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2007, s. 1-73.

¹³ Hasan Dünder, *Rahîmîzâde İbrahim (Harîmî) Çavuş'un Gence Fetihnâmesi Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Kritizasyonu*, YYLT, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2006. Yine kısmen bu eserle ilgili olan bir çalışma için bk. Mustafa Karanfil, *Harîmî'nin Zafernâme ve Goncası'na Göre Özdemiroğlu Osman Paşa*, YYLT, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

¹⁴ M. Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-Namesi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 39-70.

¹⁵ Hüseyin Hüsnü, *Sâika-i Zafer*, İstanbul 1292.

gruba ait nüshaların dördü İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (TY, nr. 501, 833, 2599, 2628)'nde, birisi de Millet Kütüphanesi (Ali Emîrî, nr. 289)'nde yer almaktadır. Zeki Atçeken bu nüshaları 1966 yılında mezuniyet tezi olarak hazırlayıp¹⁶ ilim âleminin istifadesine sunmuştur. Müellifin eseri *Tabakatü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*'in Rodos'un fethini konu alan kısmıyla aynı olan ikinci grup nüshaların birisi Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi (nr. 757)'nde, diğeriye Nuruosmaniye Kütüphanesi (nr. 3170)'inde yer almaktadır. Bu nüshalar 2000'de yüksek lisans seminer ödevi olarak hazırlanmış¹⁷, daha sonra 2011¹⁸ ve 2013'te¹⁹ yayımlanmıştır. Öte yandan eser, 2009 yılında hazırlanan tezin bir parçası olarak 2009 yılında Funda Demirtaş tarafından da çalışılmıştır²⁰. Bu çalışmamızda birinci grup nüshalarını **İM** (İstanbul-Millet kütüphaneleri) nüshaları, ikinci grup nüshaları **SN** (Selim Ağa-Nuriosmaniye kütüphaneleri) nüshaları ve *Tabakatü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*'i ise **TM** şeklinde belirteceğiz.

Öncelikle eserin nüshaları hakkındaki tartışmalara kısaca bakalım. Nüshaların üslubundan ve Celalzâde'nin *Tabakatü'l-memâlik*'inde Rodos'un fethine genişçe yer vermiş olmasından yola çıkan Ağâh Sırrı Levend, **İM** nüshalarının Mustafa Çelebi'ye ait olmaması gerektiğini ileri sürmüştür (Levend, 1966, s. 41-42). Buna karşılık bu nüshalar üzerinde çalışan Zeki Atçeken ise, Celalzâde'ye ait *Nişânî* mahlasını içeren "*Nişânî bast edüp ferş-i rivâyet / Sefer ahvâlini eyle hikâyet*" beytinin nüshalarda yer almış olmasından (Atçeken, 1966, s. XIII-XIV) dolayı eserin Celalzâde'ye ait olduğunu belirtmektedir. Nitekim müellifin aynı mahlası eseri *Tabakatü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*'in değişik yerlerinde de kullanmış olması²¹ Atçeken'in bu görüşünü teyit etmektedir. Bu çalışmamız vesilesiyle yapmış olduğumuz bir tespit de, **İM** nüshalarının Celalzâde'ye ait olduğu hususundaki şüphe ve tereddütleri tamamıyla izale eder niteliktedir: **İM** nüshalarının girişindeki 33 beyitlik manzumeler ile Celalzâde'nin **TM**'deki Kanuni'nin doğu seferi ile ilgili bölümün başında yer alan (Demirtaş, 2009, s. 516-518 / vr. 304b-305b) manzumeler aynıdır. Dolayısıyla gerek bu karineler gerekse daha önce Yıldız tarafından yapılan tespitler (Yıldız, 2013, s. 37-45) sonrası bugün artık **İM** nüshalarının Celalzâde Mustafa Çelebi'ye ait olduğu neredeyse kesinlik kazanmış olmakla, Atçeken'in görüşleri teyit edilmiştir.

İM nüshalarının müellifini isabetle teşhis eden Atçeken'in, aynı başarıyı **İM** ile **SN** nüshaları arasındaki ilişki hususunda sergileyemediği görülmektedir. Onun, **İM** ile **SN** nüshaları arasındaki benzerlikler hususunda dile getirdiği "*baş ve sonlarında hiçbir benzerlik bulunmadığı gibi, iç kısımlarında da benzer taraf pek nadirdir. Ancak üçüncü sahifeden itibaren bir iki satır benzerliği vardır. Diğer bulunan benzerliklerinde kelime kelime uygunluğu mevcut olmayıp yalnız vak'a benzerlikleri bulunmaktadır*" (Atçeken, 1966, s. VII) şeklindeki görüşleri ise artık ihtiyatla karşılanmalıdır. Zira her iki nüsha grubu arasındaki benzerlikler, Atçeken'in ifade ettiğinden çok daha fazla olduğu tespit edilmiştir. En az on iki yerde her iki nüsha grubundaki beyit, şiir, paragraflarda neredeyse kelimesi kelimesine benzerlikler bulunmaktadır (Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. Yıldız, 2013, s. 37-45). Dolayısıyla Atçeken'in, üzerinde çalıştığı nüshaların dışında kalan **SN** yazmalarının Celalzâde'nin eseri olmadığı (Atçeken, 1966, s. V-VII) ile ilgili tespitinin bugün artık geçerliliğini yitirdiği söylenebilir. **SN** nüshalarının müellifinin Celalzâde Mustafa Çelebi olduğu gerek Yıldız'ın gerekse Funda Demirtaş'ın çalışmalarından sonra artık kesinlik kazanmış; nüshaların, müellifin *Tabakatü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik* adlı eserindeki Rodos'un fethini

¹⁶ Zeki Atçeken, *Fetih-nâme-i Rodos*, mezuniyet tezi, İÜ, nr. 4145, İstanbul 1966.

¹⁷ Murat Yıldız, *Fetih-nâme-i Cezîre-i Rodos*, Yüksek Lisans Seminer Ödevi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2000.

¹⁸ *Rodos'un Fetih Günlüğü: Fetih-nâme-i Cezîre-i Rodos*, haz. Murat Yıldız, Bayrak Yayınları, İstanbul 2011.

¹⁹ *Celalzâde'nin Rodos Fetihnâmesi (inceleme-metin)*, haz. Murat Yıldız, Libra, İstanbul 2013.

²⁰ Funda Demirtaş, *Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakatü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*, YDT, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2009, s. 93-140 (vr. 51a-81b).

²¹ Meselâ Mohaç seferini anlatan kısım başında, *Nişânî ol şehin bendesiyüz / Kemine bende-i efgendesiyüz* (Demirtaş, 2009, s. 175); *Nişânî'nin kabul ola du'âsı / Cenâb-ı Hakk'dan ümid ü recâsı* (Demirtaş, 2009, s. 226).

konu alan 51a-81b yaprakları arasındaki kısımla aynı olduğu açıklığa kavuşturulmuştur (Krş. Demirtaş, 2009, s. 93-140; Yıldız, 2013, s. 69-159). Dolayısıyla **İM** ve **SN** nüshaları arasında sıkı bir bağ vardır ve bu bağ, her iki nüsha grubunun müellifinin Celalzâde Mustafa Çelebi olduğunu ispatlamaya yetecek niteliktedir.

Ancak söz konusu deliller, konuyla ilgili akla gelen şu sorunun cevabını aramaktan bizi vaz geçirmeye yetmemektedir: Müellifi aynı olmasına rağmen her iki nüsha grubu arasındaki farklılık nasıl izah edilebilir? Kuvvetle muhtemeldir ki, birinci grubun (**İM** nüshaları) istinsah edildiği yazmayı müellif, ya sefer müddeti zarfında, ya da seferden döner dönmez, sefer esnasında tuttuğu notlara dayanarak hazırlayıp padişaha takdim etmiştir. İkinci grup nüshaları ise sonraki bir tarihte, eserin bu ilk versiyonundaki bilgilere dayanarak daha münşiyâne bir üslupla yazmış ve bunu, aynı zamanda eseri *Tabakatü'l-memâlik*'teki ilgili yere de derç etmiştir (Demirtaş, 2009, s. XXXIV). Celalzâde'nin *Tabakatü'l-Memâlik*'ini doktora tezi olarak çalışmış olan Demirtaş'ın, Sehî Bey'in verdiği bilgilere dayanarak *Tabakatü'l-Memâlik*'in telifinden çok önceleri, onun birer parçası olan bölümlerin yazılmış olduğu ve eserin yazım tarihine kadar âdeta hazır olarak bir köşede bekletilmiş olduğu (Demirtaş, 2009, s. LIII) hususundaki görüşleri de bu hususu teyit eder niteliktedir:

“945/1538 tarihlerinde Sultan Süleyman'ın ilk yıllarının seferlerini ve fetihlerini anlatan ve sonradan Tabakatü'l-Memâlik'in bir parçası olan bölüm veya bölümlerin var olduğu anlaşılmaktadır. Tabakatü'l-Memâlik dikkatli bir şekilde incelendiğinde Sultan Süleyman dönemi olaylarının bir kısmının birbirinden bağımsız “küçük formlar”a ayrıldığı, eser bir bütün olarak ele alındığında ise bunların birbirine kaynaşmış kompozisyonlar olduğu görülmektedir.”

Celalzâde'nin, iştirak ettiği seferlerle ilgili gözlemlerini not edip, daha sonra güçlü bir anlatımla esere dönüştürme yöntemini sadece Rodos Seferi için değil, onun dışındaki diğer bazı önemli olaylar (mesela Mohaç Seferi, Karaboğdan Seferi gibi) için de uyguladığı, ilgili seferler hakkındaki yazdığı müstakil bölümleri daha sonra *Tabakatü'l-memâlik*'in birer parçası haline getirdiği görülmektedir (Demirtaş, 2009, s. XXXIV-XXXVI).

Rodos'un fethinin **SN** nüshalarında müellif tarafından daha sonraki bir tarihte yeniden kaleme alınmış olması, tabiatıyla anlatım biçimine de yansımıştır²². Olayın kahramanlarından bahsederken artık hayatta olmayanlar için merhum ifadesi kullanan müellif, sıcağı sıcağına kaleme aldığı ilk versiyonda bazı konularda ihmal ettiği ayrıntılara yer vermiş; bazı yerlere yeni bilgiler eklemiş; meydana gelen eş zamanlı olaylardan, meselâ Dülkadirli Şehsüvaroğlu olayı (Yıldız, 2013, 75-78, 98-100), İskaradin Kalesi'nin fethi (Yıldız, 2013, 95-98), Anadolu ve Rumeli askerinin orduya katılması (Yıldız, 2013, 92-94), Üsküdar-Aydın arasındaki menziller (Krş. Atçeken 1966, s. 30-31; Yıldız, 2013, 92-95) gibi konulardan ayrıntılı olarak bahsetme gereği de duymuştur. Onun son versiyona ilave ettiği bu konuları, eserinin ilk versiyonunu takdim ettikten soraki süreçte diğer görgü şahitlerinden öğrendiği düşünülebilir.

SN nüshalarının bariz bir özelliği de dil ve anlatım bakımından zengin bir işçilik ürünü olmasıdır. Bilindiği üzere çoğunlukla birkaç ay ya da bir veya iki mevsimde gerçekleşen tek bir olayı konu almaları sebebiyle fetihnâmeler, ilgili oldukları olaylar hakkında müelliflerine tek bir seçenek bırakmaktaydı: Dar bir zamanda gerçekleşen olayı detaylandırıp çekici-akıcı bir üslupla anlatmak. Verilen detayların sıkıcı bilgi yığını olarak kalmaması ancak akıcı bir üslupla mümkün olduğunu bilen fetihnâme yazarları da, müktesebatları çerçevesinde bütün edebî maharetlerini kullanarak konu aldıkları olayları renkli bir şekilde tasvir etmişlerdir. Böylece sıradan tarih eserlerinde bir ya da birkaç sayfadan anlatılan olay, neredeyse tek başına fetihnâmenin konusunu oluşturacak bir hacme ulaşmıştır. Detaya yoğunlaşmanın bir sonucu olsa gerek, sıradan bir olay fetihnâme yazarı elinde adeta sürükleyici bir roman veya heyecanlı bir sinema filmi gibi yeniden

²² Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bk. Yıldız 2013, s. 46-52.

hayat bulmuştur. Çoğu fetihnâme yazarı kuru ve sıradan tarihî bilgiyi kıvrak bir üslup, akıcı bir dil, muhteşem bir tasvirle vererek, okuyucuyu âdeta anlattığı olayın içine çekmek suretiyle, okuyucuyla anlatılan olay arasındaki zaman ve mekân farkını ortadan kaldırmaktadır. Böylece okuyucuda anlatılan olayların neredeyse birer şahidi olma hissi uyandırıldığını söylemek abartılı bir yorum olmaz. Bu yönüyle fetihnâme yazarlarını birer romancı veya senariste benzetmek, teşbihi popülerleştirme riski taşısa da, onların anlatıkları olayları yeknesak ve basit bir şekilde değil de, hayal güçleri nispetinde hikâyeyi yeniden kurgulayarak ifade ettiklerini anlatma bağlamında benzetmenin işlevsel olduğu söylenebilir.

Rodos Fetihnâmesi'nin özellikle SN nüshalarında bu anlatım tarzının belirgin olduğunu, Celalzâde'nin hikâyeyi âdeta yeniden kurguladığını görmekteyiz. Renkli tasvirlerle hikâyeye canlılık ve derinlik, anlatıma akıcılık ve süreleyicilik katan müellifin, bürokraside temayüz etmeyi borçlu olduğu özelliğini yani inşa kabiliyetini âdeta bu eserle taçlandığını söyleyebiliriz. Eserin her satırında müellifin edebî maharetini sergileme arzusunun sezilmek mümkündür. Devrin tarihçilik anlayışının geldiği noktanın da onun bu arzusunun tahrik etmede pay sahibi olduğu gözden irak tutulmamalıdır. Zira Osmanlı tarih yazıcılığında İdrisi Bitlisi ile başlayan İran ekolünün (Özcan, 2000, s. 487) etkisinin hissedildiği XVI. yüzyılda bu tarzda birçok eser yazılmıştır. Nitekim o tür eserlerden biri olan müellifin *Tabakatü'l-memâlik*'inde de “terkip ve secilerden meydana gelen, uzun cümleler kullanan, ağdalı ve süslü anlatım” göze çarpmaktadır (Demiştaş, 2009, s. LXXIII-LXXIV).

Müellif, anlatmak istediği şeyi, düzyazıyla anlatma imkânı tükeninceye kadar nesri zorladığını, ancak buna imkân kalmadığını gördüğünde nazma yöneldiğini görmekteyiz. Nitekim onun övgü, tasvir, kahramanlığın anlatımı gibi amaçlar için eserinde, “*kıt'a-yı li-münşihi*”, “*kasîde-i li-münşihi*”, “*nazm-ı li-münşihi*” ve “*mesnevi-yi li-münşihi*” gibi başlıklarla sık sık manzum parçalara yer vermiştir.

2. Celalzâde'nin Rodos Fetihnâmesi'ndeki Manzumeler

İnşa kabiliyeti yüksek ve nazmetme yeteneği kuvvetli bir devlet adamının kaleminden çıktığı için Rodos Fetihnâmesi'nin manzumelerle bezeli bir şekilde yazılmış olması anlaşılabilir bir husustur. Daha eğitimini tamamlayamadan devlet hizmetine girmiş ve bulunduğu makamlarda hızla yükselmiş olmasının da müellifin yazı ve inşaadaki kabiliyetinden kaynaklandığı bilinmektedir. Celalzâde'nin eserlerinde, sahip olduğu bu yeteneğini yansıtmaya eğiliminde olduğu açıkça görülmektedir. Mesela bir tarih kitabı olan meşhur eseri *Tabakatü'l-memâlik*'te de bu kabiliyetini hissettirmenin ötesinde âdeta haykırmak suretiyle gösterdiğini söyleyebiliriz. Zira söz konusu eserin çeviri metnini (Demirtaş, 2009, s. 1-734) oluşturan 734 sayfanın 518 sayfasında onun çeşitli uzunluklarda manzumelere yer verdiği görülmektedir.

Celalzâde, Rodos Fetihnâmesi'nde on iki değişik yerde en kısısı 2, en uzununu ise 37 beyitten oluşan manzumelere yer vermiştir. Girizgah olarak İM nüshalarında $4 + 33 = 37$, SN nüshalarında ise 11 beyit uzunluğunda manzumeler bulunmaktadır. Seferin sebebi hususunda 2, sefere karar verilmesi ve sefer için yapılan hazırlıklara dair 3, toplanan donanmanın İstanbul'dan Rodos'a hareket etmesi hususunda 6, donanmanın tasviri sadedinde 4, padişahın Rodos'a hareket etmesi bağlamında 3, muhasara esnasında alınan diğer yerlerin fethi üzerine 11 ($4+4+3$), itaatsizlikte bulunan Dulkadirli Ali Bey'i eleştirmek için 9, harekete geçen donanmayı tasvir konusunda 3, Rodos Adası ve Kalesi'nin tasvirine dair 4, kuşatma esnasında şehit düşen askeri tasvir için 5 ve Rodos'un fethine düşülen tarihler²³ hususunda 10 beyit olmak üzere toplam 108 beyitlik, bir başka deyişle 216 mısralık manzumelere yer verilmiştir. Günümüze ulaşan ilk Osmanlı tarihi kabul edilen Ahmedî'nin *Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân* adındaki bütünüyle

²³ Bu manzumeler Celalzâde tarafından yazılmamıştır.

manzum olarak kaleme alınmış eseri toplamı 672 mısradır (Bk. Atsız neşri, 1949, s. 6-25). Bir mensur eser olarak kaleme alınmasına rağmen Celalzâde'nin Rodos Fetihnâmesi'ndeki manzum parçalar, Ahmedî'nin eserindekilerle mukayese edildiğinde, onun yaklaşık üçte biri kadar (% 32) olduğu görülmektedir.

Bu kısa girişten sonra şimdi fetihnâmede yer alan manzumeleri, konu başlıklarına göre değerlendirmeye geçebiliriz.

a. Girizgâh Manzumeleri²⁴

Celalzâde'nin, şiirdeki kudretini sergileme arzusunu, daha eserin başında yer verdiği nazım örnekleriyle his ettirmeye başlamıştır. Eserin her iki versiyonunun başında yer alan manzumelerin büyük oranda birbirinden farklı olması dikkatlerden kaçmamaktır. **İM** nüshalarındaki şiir 4 + 33 = 37 beyitlik mesnevi iken, **SN** nüshalarında yer alan şiir ise bunun üçte biri nispetinde 11 beyitten oluşan bir mesnevidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, **İM** nüshalarının başında yer alan söz konusu mesnevi, gerçekte müellif tarafından Rodos Seferi için yazılmamıştır. Bu manzumeler, **TM**'deki Kanuni'nin doğu seferi ile ilgili olan “*Bu derece-i menî'a hazret-i pâdişâh-ı zafer-iktibâs Elkâs'ın kudûmı vâsıtasıyla diyâr-ı şark-ı rafz-istînâsa azîmet-i nusret-esâs itdikleri ve ol sefer-i feth-eserde vukû' bulan vâkı'ât beyanındadır.*” (Demirtaş, 2009, s. 516-518 / vr. 304b-305b) başlığı altında yer alan şiirin eksik (yer yer beyit, mısra, kelime veya harf eksiklikleri mevcuttur) ve birçok imlâ hatası içeren bir kopyasıdır. Dolayısıyla bu manzumeler, müellif veya müstensih tarafından Rodos ile ilgili olmayan bir başlıktan alınıp buraya kaydedilmiştir.

Müellif **İM** nüshalarında konuya besmeleden hemen sonra iki beyte yer vermek suretiyle başlamıştır (Atçeken, 1966, s. 1). *Fe'ülün fe'ülün fe'ülün fê'ül* vezniyle yazılan beyitlerde müellif, *vücûd* kelimesini aynı beyitte iki kez tekrar ederek tekrar, Hz. Peygamber'i *pâdişâh* kelimesi ile ifade ederek istiâre gibi söz sanatları kullanmıştır. Beyitler “*Varlığın, yokluktan ancak Allah'ın varlığıyla kurtulabilir / İslâm dininin peygamberi Hakk'ın emriyle din düşmanlarıyla cihat ederdi.*” şeklinde günümüz diline aktarılabilir.

Vücûdun diyâr-ı 'ademden ilâh
Ma'mûr-i vücûduyla bula felâh

Emr-i Hakk ile dîn-i mübîn pâdişâh
Adû ile gazâ iderdi dâ'im âh

Müellif bu iki beytin ardından “*imdi zamân-ı sa'âdetlerinde Hazret-i Süleymân hazretleri rahmetullâhi aleyh asker-i islâm ile gazâ murâd idüp târîh-i mezbûrda Rodos kal'asının feth-i nusret ve teshîr-i hidâyet fetih-nâme-i Sultân Süleymân'dır, sene 928 Recebû'l-ferd fî yevm 18*” cümleleriyle konuyu takdim ettikten sonra 33 beyitlik bir mesneviye yer vermiştir (Atçeken, 1966, s. 1-4). *Mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün* vezniyle yazılan ilk beş beyitte müellif, dilin önemini, büyük bir nimet olduğunu, söz hazinesinin ilan edicisi ve doğru şekilde kullanıldığında insanı sevaplara ulaştıracığını vurgulamaktadır. Burada dil, hünerli bir doğana (*şehbâzı pür-hüner*) benzetilerek teşbih; *mülk-i hazân* ifadesiyle de istiâre gibi edebî sanatlarla yer verilmiştir.

- 1 Hüdâyâ [hamde]²⁵ gûyâ kıl zebânı
Sîpâs ü şükre sarf olsun²⁶ zamânı
- 2 Nevâ-yı hamd ile kılsun terennüm
Kelâm-ı şükür ile itsün tekellüm

²⁴ Fetihnamedeki manzumelerin tahlili hususunda bana yardımcı olan kıymetli dostlarım Yrd. Doç. Dr. İbrahim Demirkazık, Yrd. Doç. Dr. Hasan Kaya ve Kemal Kumandaş'a teşekkür ediyorum.

²⁵ Demirtaş, 2009, s. 516.

²⁶ “itsün” (Demirtaş, 2009, s. 516).

- 3 Zebân²⁷ gencîne-i ilmün dilidir²⁸
Ma'ârif mülkünün tutar elidir
- 4 Zebân²⁹ [bir]³⁰ şâh-bâz-ı³¹ pür-hünerdir
Me'âni ol hümâya³² bâl ü perdir
- 5 Zebân âbâd ider mülk-i harâbî³³
Zebân irşâd ider râh-ı sevâbı

Beyitleri günümüz diline şöyle çevirebiliriz:

1. *Ey Allahım! Dili şükür için söyleyici kıl, bütün zamanı dua ve şükre sarf olsun.*
2. *Dilimiz hamd sözleriyle terennüm etsin, hep şükür sözleriyle konuşsun!*
3. *Dil, ilim hazinesinin lisanı, maarif mülkünün tutar elidir.*
4. *Dil, hünerli bir doğandır, manası olursa hüma kuşunun kolu kanatıdır.*
5. *Dil, harap mülkünü şenlendirir, doğru yolu gösterir.*

Sonraki 11 beyitte (6-16. beyitler) ise müellif sözü, Hz. Muhammed'e getirerek onun değişik vasıflarını över. *Mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün* vezniyle yazılan bu kısımda, dil peygamberler sultanının vasfedicisi olarak nitelendirilmiş ve Allah'ın Resulü bir çerağa teşbih edilmiştir.

- 6 Zebân³⁴ vassâf-ı sultân-ı rüsüldür
Zebân³⁵ meddâh-ı bürhân-ı sübüldür³⁶
- 7 Resûl-i Hak şefâ'at-hâh³⁷-ı ümmet
Çerâğ-ı rûşen-i rûz-i kıyâmet
- 8 Hidâyet-bahş-ı gümrâhân-ı deycûr³⁸
Selâmet-verz-i müstâkân-ı rencûr³⁹
- 9 Ser-efrâz-ı⁴⁰ makâm-ı Kâb-ı Kavseyn
Hidîv-i şer'î sipeh⁴¹-sâlâr-ı kevneyn⁴²

²⁷ Bu kelime metinde her ne kadar “zebânı” olarak yazılmışsa da anlam ve vezin gereği “zeban” olması gerekiyor

²⁸ Bu kelime metinde “delîlidir” şeklinde yazılmışsa da anlam ve vezin gereği “dilidir” olmalı.

²⁹ Metinde her ne kadar “zebânı” olarak yazılmışsa da anlam ve vezin “zeban” olmasını gerektiriyor

³⁰ Demirtaş, 2009, s. 517.

³¹ Metinde “şeh-bâzı” olarak yazılan bu kelime anlam ve vezin gereği “şâh-bâz-ı” olmalıdır.

³² Demirtaş, 2009, s. 517. Atçeken, bu üç kelimeyi “me'âli ola himâye” şeklinde okumuştur.

³³ Metinde “hazânı” geçen bu kelime kafiye gereği “harâbî” olmalıdır. Nitekim **TM**'de de “harâbî” (Demirtaş, 2009, s. 517) şeklinde geçmektedir.

³⁴ Anlam ve vezin, metinde “zebânı” olarak geçen bu kelimenin “zeban” olmasını gerektiriyor

³⁵ Bu kelime metinde her ne kadar “zebânı” olarak yazılmışsa da anlam ve vezin gereği “zeban” olması gerekiyor

³⁶ Demirtaş, 2009, s. 517. Metinde bu kısım “bir cân-ı sebildir” şeklinde geçmektedir.

³⁷ Demirtaş, 2009, s. 517. Metinde “hân” şeklinde geçmektedir.

³⁸ “gümrâhân” (Demirtaş, 2009, s. 517). Metinde “kerâhân için” şeklinde geçmektedir.

³⁹ Demirtaş, 2009, s. 517. Metinde mısra “Selâmet-i rûz-i müsebbana kân için” şeklinde geçmektedir. Bu beyitten sonra gelen “Tarab-efzâ-yı cân âsâ-yı mâ-zâğ / Nevâ-engîz-i sûh-ı bezm-i iblâğ” beyti **İM** nüshalarında bulunmamaktadır.

⁴⁰ Metinde “ser-ferâz” olarak geçen bu kelime anlam gereği “ser-efrâz” olmalıdır. Nitekim **TM**'de de “ser-efrâz” (Demirtaş, 2009, s. 517) olarak geçmektedir.

⁴¹ Metinde “sitye” olarak geçen bu kelime anlam gereği “sipeh” değildir. Nitekim **TM**'de de “sipeh” (Demirtaş, 2009, s. 517) olarak geçmektedir.

⁴² Bu beyitten sonra gelen **TM**'deki (Demirtaş, 2009, s. 517) “Dürr-i yektâ-yı bahr-ı lî ma'allah / Ser-engüştinin fermân-beri mah” beyti, **İM** nüshalarında bulunmamaktadır.

- 10 Musahhar ümmetine arsa-i hâk
Burâk⁴³ kadrine cevâlângeh-i eflâk
- 11 Risâlet milkinün pâdişehidür⁴⁴
Nübüvvet tahtının sultanı dur[ur]⁴⁵
- 12 Kureyşî Haşimî Abtah-nesebdir
Hanîfî millet İbrahim nesebdir⁴⁶
- 13 İmâm-ı enbiyâ-yı sabıkîn ol
Hümâm-ı asfiyâ-yı lâhikîn ol⁴⁷
- 14 Gürûh-i enbiyâ içre ser-âmed
Ebû'l-Kâsım lakab nâmı Muhammed⁴⁸
- 15 Salât ile selâm ol kâm-kâra⁴⁹
Melâz-ı mücrimân ol şehsuvâra
- 16 Dahi âliyle ashâb-ı kirâma
Kamu anlardur ashâb-ı kerâme⁵⁰

6. *Dil, peygamberler sultanının (Hz. Muhammed'in) vâsf edicisi, onun yollarının delilinin övücüsüdür.*

7. *(O) Allah'ın resülû, ümmeti için şefaâtçi, kıyamet gününün aydınlatan mumudur.*

8. *(Hz. Muhammed) karanlıkta yolunu kaybedenlere hidayet; derlti ve hastalara selamet verir.*

9. *(O, miraçtaki) Kâb-ı Kavseyn makamının baş tacı, şeriatın lideri ve iki cihanın komutanıdır.*

10. *Yeryüzü ümmetinin emrindedir, felekler de kıymetinin Burak'ı için dolaşacak yerdir.*

11. *O, peygamberlik mülkünün pâdişâhı, nübüvvet tahtının sultanıdır.*

12. *(O); Kureyş, Haşimî, Abtah kabilesinden, Hanefî milletinden İbrahim soyundadır.*

13. *O, geçmiş nebîlerin imamı, gelecekteki asfiyanın himmet edenidir.*

14. *Enbiyânın önde geleni, lakâbı Ebû'l-Kâsım ismi Muhammed'dir.*

15. *Salat ü selâm O bahtiyara ve günahkârların sığınağı olan o şanlı biniciye olsun.*

16. *Ve de ailesiyle etrafındaki bütün ashâb-ı kirâmına ki onlar kerâmet ashabıdır.*

⁴³ Bu kelimenin metindeki imlası “berâk” şeklindedir.

⁴⁴ Metinde “pâdişâhıdır” şeklinde geçmektedir.

⁴⁵ “Risâlet mülketinin pâdişâhı / Nübüvvet tahtının sultan u şâhı” (Demirtaş, 2009, s. 517).

⁴⁶ Bu beyitten sonra gelen **TM**'deki “Harîm-i arş-ı a'lâdır matafı / Mübârek cismının rahmet-ğılâfı” beyti (Demirtaş, 2009, s. 517), **İM** nüshalarında bulunmamaktadır.

⁴⁷ Bu beyitten sonra gelen **TM**'deki “Semâvât içre me'mûmı melâik / Kudûmiyle müşerrefdir erâyık” beyti (Demirtaş, 2009, s. 517), **İM** nüshalarında yer almamaktadır.

⁴⁸ Metinde bu kelimedden önce yer alan “külli” kelimesi hem anlamı hem de vezni bozmaktadır. Nitekim **TM**'deki mısra bu kelime (Demirtaş, 2009, s. 517) yoktur.

⁴⁹ Eserde “kâmî-kâre” şeklinde yazılmış bu kelime anlam ve vezin bakımından “kâmkâra” olmalıdır. Nitekim **TM**'de de “kâmkâra” (Demirtaş, 2009, s. 517) şeklinde yazılmıştır.

⁵⁰ Bu beyitten sonra gelen **TM**'deki “Garaz ihsâ-i envâ'-ı ni'amdır / Beyân-ı ni'met-i ehl-i keremdir” beyti (Demirtaş, 2009, s. 517), **İM** nüshalarında bulunmamaktadır.

Bu naattan sonra müellif sözü devrin padişahı Sultan Süleyman'a getirir. 11 beyitten (17-27. beyitler) meydana gelen bu kısmın ilk iki beyitinde müellif, onun gibi bir hükümdarı bahsettiği için Allah'a şükreder. Ardından padişahın vasıflarından bahsederek onu övmeye başlar. Müellif, padişahı, *nûr-ı mu'azzam* terkihiyle ifade etmek suretiyle istiare; yine padişahı, İskender ve Süleyman peygamber gibi şahsiyetlere benzeterek de teşbih gibi edebî sanatlar kullanmıştır.

- 17 Hezârân minnet ol Hayy ü Kerîme
İlâhün vâhidün Rabbün kadîme⁵¹
- 18 Cihâna bahş idüp nûr-i mu'azzam
Virüpdür Rûm'a bir şâh-ı mükerrer⁵²
- 19 Hümâ-cây u Sikender-mertebetdir
Hümâyûn-baht Süleymân-menziletdir
- 20 Kapusu bendesi Dârâ vü Cem'dir
Kevâkib askeri encüm haşemdir
- 21 Yemen şâhı Arab sultanıdır hem
Habeş ikliminün hâkânıdır⁵³ hem
- 22 Diyâr-ı Mısır [u] Şâm'un⁵⁴ serverîdür
Hidîv-i Rûm u Mağrib dâveridür
- 23 Şimâl-i deşt-i Kıpçak'un⁵⁵ penâhı
Haleb Bağdad u Basra pâdişâhı⁵⁶
- 24 Beligrad [u] Rodos'un fâtihidür
Budin [ü] Engurus'un fâtihidür
- 25 Ber ü bahr-i⁵⁷ cihânun hâkimidür
Harem, Kudus⁵⁸ ü Ka'be hâdimidür
- 26 Süleymân-ı zamândur haşmetiyle
Cihân fermân yeridür⁵⁹ devletiyle
- 27 Acem iklimine çekdi 'alemler
Adû-yi dîne⁶⁰ virdi çok elemeler

⁵¹ “İlah-ı vâhid Rabb-i kadîme” (Demirtaş, 2009, s. 517).

⁵² Bu beyitten sonra gelen **TM**'deki “Nevâle şânına lutf u keremdir / Atâ-bahş ve şeh-i vâlâ-himemdir” beyti, **İM** nüshalarında bulunmamaktadır.

⁵³ Metinde “cânânıdır” şeklinde geçen bu kelime, anlam gereği **TM**'de de yazıldığı gibi (Demirtaş, 2009, s. 518) “hâkânıdır” olmalıdır.

⁵⁴ Metinde “Mısır şâhın” olarak geçen kelimeler anlam ve vezin gereği **TM**'de de geçtiği gibi (Demirtaş, 2009, s. 518) “Mısır u Şâm'un” olmalıdır.

⁵⁵ “Şimâl ve deşt-i Kıpçak'un” (Demirtaş, 2009, s. 518).

⁵⁶ Bu kelime metinde “pâdişâhıdır” şeklinde geçmişse de kafiye gereği “pâdişâhı” olmalıdır. Nitekim **TM**'de de “pâdişâhı” olarak (Demirtaş, 2009, s. 518) geçmektedir. Bu beyitten sonra gelen **TM**'deki “Karaman ve Filistin hüsrevidir / Irakeyn ol şehin iki evidir” beyti (Demirtaş, 2009, s. 518), **İM** nüshalarında bulunmamaktadır.

⁵⁷ Metinde “bahre” olarak geçen bu kelime anlam ve vezin gereği “bahr-i” olmalıdır. Bu kelime **TM**'de ise “bahr ü” (Demirtaş, 2009, s. 518) şeklinde geçmektedir.

⁵⁸ “Harim-i Kuds” (Demirtaş, 2009, s. 518).

⁵⁹ “Fermân-beridir” (Demirtaş, 2009, s. 518).

⁶⁰ Metinde “bi-dîne” olarak geçen bu kelime anlam ve vezin gereği “dîne” olmalıdır.

17. *Ezelî, tek, Hayy ve Kerîm olan Rabbimize binlerce şükürler olsun.*

18. *Cihana muazzam bir nur bahş ederek, Anadolu'ya kerim bir padişah verdi.*

19. *(O) Hüma kuşu gibi yüksek bir yerde ve İskender'in mertebesinde, kutlu baht ve Süleyman peygamberin makamına sahiptir.*

20. *Dârâ ve Cem kapısında hizmetkârdır; gezegenler (onun) askerleri, yıldızlar (da onun) hizmetkârdır.*

21. *O, hem Yemen'in şahı, hem Arapların sultanı ve hem de Habeş ülkesinin hakanıdır.*

22. *Mısır ve Şam diyarının reisi, Anadolu'un hıdivi ve Mağrib'in hükümdarıdır.*

23. *Kıpçak çölünün kuzeyinin koruyucusu, Haleb, Bağdad ve Basra'nın pâdişâhıdır.*

24. *Belgrad, Rodos, Budin ve Macaristan'ın fâtihidir.*

25. *Dünyanın kara ve denizlerinin hâkimi; Harem, Kudüs ve Kabe'nin hizmetçisidir.*

26. *Haşmetiyle zamanın Süleyman'ıdır. Cihan onun saadetle ferman verdiği yerdir.*

27. *Acem ülkesine alemler çekti (savaş açtı) ve din düşmanlarına çok elemeler verdi.*

Padişahın övgüsünü içeren kısımdan sonra mesnevinin son kısmı gelmektedir. Müellif bu kısımda, söz ile saltanat arasında teşbih yapılarak sözü, mana ülkesine düzen veren bir padişaha benzetmiştir (*Me'ânî tahtına şâh it kelâmı / Sühen iklimine virsün nizâmı*). Müellif bu bölüme, eseri niçin telif ettiğini açıklamakla başlamıştır:

28 Nişânî bast idüp ferş-i rivâyet
Sefer ahvâlini eyle hikâyet

29 Kalem çek safha-i devr-i zamâne
Ola ibret gören⁶¹ sâhib-kırana⁶²

30 Lisân-ı hâmeye⁶³ nutk u beyân vir
Hüner ehline gevher armağan vir

31 Ma'ânî tahtına şâh⁶⁴ it kelâmı
Sühan iklimine virsün nizâmı

32 Cihân gûşına ola⁶⁵ gûşvâre
Nazar ehli ide dâ'im⁶⁶ nezâre⁶⁷

33 Ola mahbûbı erbâb-ı yakînün
Gözine hâr ola her ayb-bînün⁶⁸

⁶¹ Metinde “gürz” olarak geçen bu kelime anlam gereği **TM**'de geçtiği gibi (Demirtaş, 2009, s. 518) “gören” olmalıdır.

⁶² Bu beyitten sonra gelen **TM**'deki “Lisân-ı hâmeden söyler terâne / Füsûn u sihr ola ehl-i nişâne” beyti, **İM** nüshalarında bulunmamaktadır.

⁶³ Metinde “hâmiye” olarak geçmektedir.

⁶⁴ Metinde “şâd” olarak geçen bu kelime, anlam gereği **TM**'de yazıldığı gibi (Demirtaş, 2009, s. 518) “şâh” olmalıdır.

⁶⁵ “olsun” (Demirtaş, 2009, s. 518).

⁶⁶ Metinde bu kelimedden sonra gelen “anı” kelimesi vezni bozduğu için çıkarıldı.

⁶⁷ Metinde “nezâre” olarak geçen bu kelime vezin gereği “nezâre” olmalıdır.

⁶⁸ Bu beyitten sonra gelen **TM**'deki “Cemâli cilve virsün tab'-ı ehle / Yüzin gösterme yâ Rabb ehl-i cehle” beyti (Demirtaş, 2009, s. 518), **İM** nüshalarında bulunmamaktadır.

28. (Ey) Nişânî! Rivayetler yaygısını ser ve bize seferde yaşananları anlat.
 29. Zamanın safhalarını anlat ki hükümdarlara ibret olsun.
 30. Kalemine güzel bir söyleyiş ver, hüner ehline mücevhet armağan et.
 31. Kelâmını mânaların tahtına padişah eyle ki söz ülkesine düzen versin.
 32. (Sözlerin) dünyanın kulağına küpe, bakanların da gözlerine gözlük olsun.
 33. İlim sahiplerinin sevgilisi, ayıp arayıcılarının gözlerine diken olsun.

Yukarıda da bahsedildiği üzere SN nüshalarının girişinde yer alan şiir (Yıldız, 2013, 69-70. Krş. Demirtaş, 2009, 93-94), İM nüshalarında yer alan yukarıdaki şiirden hem hacim hem de konu bakımından farklılık arz etmektedir. Hacim bakımından İM nüshalarında yer alan şiirin üçte biri (11 beyit) kadar olan bu şiir, sadece padişahı öven bir kaside hüviyetindedir. *Kaside-i li-münşihi* başlığı altında yer alan bu şiirde müellif, Kanunî Sultan Süleyman'dan bahsetmektedir. Bu bölümde aruzun *fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* kalıbı kullanılmıştır.

- 1 Arabun şâhı-durur hâdim-i iklîm-i Harem
Tutuban Rûm-ilini emrine râm oldı Acem
- 2 Kulıdur taht-ı Irak-ile Acem'de iki şâh
Dögilür tabl u nekkâre çekilür tûğ u 'alem
- 3 Yemen ü Mısır ile Şam'ı virüben çâkerine
Habeş ü Zengî ider birbirine hayl u haşem
- 4 Kırım'un hânı çeker ra'yet-i feth âyetini
Leh ü Ceh Rus ilinin banı olur 'abd ü hadem
- 5 İremes haşmet ü câhına Ferîdûn u Kubâd
Göremez şevket ü dârâtını Dârâ ile Cem
- 6 Biri zâbit birisi kâtı'-ı a'nâk-ı adüvv
İki hidmet gözedür bendesidür tîğ u kalem
- 7 Şeref-i ni'met-ile müğtenim âsûde cihân
Dürr-i deryâ-yı sehâ gevheridür bahr-ı himem
- 8 Keff-i dür pâşına dense yeridür bahr ile kân
Kad-ı bâlâsına hil'at yaraşur lütf u kerem
- 9 N'ola tâbân ola tab'ı vire her cânibe nûr
Biri mihr ü birisi meh gibidür hulk u şiyem
- 10 Olalı adli şubân mülket-i İslâma bugün
Barışur bâzla tîhû gezişür gürg ü ganem
- 11 Komadı zâlîme kahrı kılıcı zerre mecâl
'Adem iklimine dek kaçdı gidüb şâh-ı sitem

1. O (Kanunî), Harem bölgesinin hizmetçisi, Arapların padişahıdır, Rumeli'yi zabtetmiş, İran'ı da kendine tabi kılmıştır.

2. Irak ve Acem'in padişahları onun kuludur, (kapısında) davul ve nekkâre çalınır, tuğ ve alem çekilir.

3. Bir kuluna Mısır, Şam ve Yemeni; bir diğerineyse Habeş ve Zengileri mâiyet olarak verir.

4. Fetih nişanı olan sancağını Kırım Hânı taşır. Leh, Çek ve Rusların beyleri onun kulu ve hizmetçisi olur.

5. Onun makam ve haşmetine Ferîdûn ve Kubâd bile ulaşamaz. Şan ve şevketini Dârâ ve Cem bile görmemiştir.

6. Kalem onun kaydeci hizmetkârı; kılıç ise düşmanın boyunlarının kesici hizmetkârıdır.

7. Onun verdiği nimet şerefiyle âlem ganimetlenmiş ve mutlu olmuştur. Cömertlik denizinde incisi, onun himmetlerinin cevheridir.

8. Onun inci saçan avucuna (inci çıkarılan) deniz ve maden ocağı dense yeridir. Uzun boyuna hil'at olarak lütuf ve kerem yakıştır.

9. Onun yaratılışı parlasa ve her yana nur saçsa buna şaşılmaz, zira onun tabiat ve huyu ay ve güneş gibidir.

10. Adaleti İslâm mülküne çoban olalıdan beri doğanla çil kuşu; kurt ile koyun barışık yaşamaktadır.

11. (Onun) kahrının kılıcı zalimde zerre kadar derman bırakmadı; zulüm şahı yokluk ülkesine kadar kaçtı.

b. Seferin Sebebi ve Sefer İçin Yapılan Hazırlıklıklar⁶⁹

Celalzâde seferin sebebinden bahsederken, padişahın aslında Macaristan (Üngürüs) üzerine sefer yapmak niyetinde olduğunu, ancak Rodos meselesi aciliyet kesbedince takdim tehir yaparak, Rodos seferine öncelik verdiğini ifade etmektedir. “*Sanâyi’-i keştîde sâhib-i bagal*”, “*ulûm-i deryâda dekâyik-bîn fûnûn-i bahrde mâhir*”, “*şecâ’at u şehâmet ile ma’rûf korsanlar*” olarak vafsettiği Rodos şövalyelerinin “*kat’-ı tarîk idüb, ferîk-i tüccâra envâ’-ı hasâret ve müsâfirân-ı bahrı nehb ü gâretden*” geri kalmadıklarından dolayı, sonraki bir tarih için planlanan seferin öne çekildiğini ifade etmektedir. Yine müellif sağlamlığı ile ün yapmış olan Rodos Kalesi’ni üs edinmiş olan korsanların birçok adada daha böyle sağlam kaleleri olduğunu, “*ehl-i İslâm’a dâyimâ zarar u gezend kasdına sefâyin-i deryâ-peymâ ile sahra-yı bahrı geşt idüb, memâlik-i İslâmiyye’den bir ferdi berr-i Mısır’a ubûr iden tüccâr ü hüccâc gemilerini deryâdan geçirmeyüb, darbe-i tob-ı gark-âşûb ile şikest eyleyüb darb-ı dest-i müslümânları esir eyleyüb ebrâr ve ahrâra eglâl-ı sikâl ile izlâl ü tahkir*” ettiklerini dile getirdikten sonra sözü şiirin diline bırakır. **Kıt’a**⁷⁰ başlığı altında verdiği ve yedi nüshada da yer alan iki beyitte müellif, “*korsanların boyun ve ayaklarına zincir vurduğu birçok seyyidi esir ettiğini; birçok kadın, erkek, kız ve çocuğun maruz kaldıkları dayanılmaz bela ve zulümlerden dolayı neredeyse din değiştirecek raddeye geldiklerini*” söylemektedir. Aruzun *fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilün* kalıbıyla yazılan kıtada müellif kâfir ve mü’min kelimeleriyle tezat sanatlarını kullanmıştır.

Niçe sâdâtı esir eyleyüp ol kavm-i dalâl
Geçürür gerdene zincîr ayağa bend-i sikâl

Çeküp envâ’-ı belâ kâfir olur mü’min iken
Niçe ebkâr u benât ü niçe etfâl ü ıyâl

⁶⁹ Demirtaş, 2009, 94; Yıldız, 2013, 72-75. Bu kısım **İM** nüshalarında sadece nesir olarak kaleme alınmıştır (Atçeken, 1966, s. 7-10).

⁷⁰ Nuri Osmanîye (**N**) nüshasında “*şi’r*” olarak geçmektedir (vr. 2b).

Celalzâde, Rodos'a yapılan seferin gerekçesini, yarım asırlık süreçten bahsetmek suretiyle açıklamaya çalışmıştır. O, korsanların yukarıda bahsedilen saldırı ve tecavüzlerinin yeni olmadığını, eskiden beri bu tür faaliyetlerde bulunduklarını, hatta II. Mehmed'in sorunu çözmek için Mesih Paşa'nın komutasında bir donanma gönderdiğini ancak başarılı olunamadığını, bunun da onların yenilmezlik unvanını âdeta pekiştirdiğini, öyle ki zirveye çıkan *"inâd u istikbârları ve dalâlet u tuğyânda isrârları"*ndan dolayı deniz yolunun neredeyse kapanma noktasına geldiğini belirtmektedir. Nitekim Çanakkale Boğazı'ndan dışarıya çıkamayan tüccarlar durumu padişaha arz edince, Kanuni Sultan Süleyman artık Rodos'a sefer yapmanın vakti geldiğini anlar ve *"sudûr-ı âsâf-re'ye tertîb-i umûr-ı gazâ ve tetmîm-i mühimmât-ı sefer-i nusret-efzâ için emr ü işâret"* buyurur. Buradan itibaren sözü şiire bırakan Celalzâde, *"gaza ve sefer kararının sevince neden olduğunu; bütün cihanın bu ilanla yankılandığını; yaşlı genç herkesin el açıp dua ettiğini; bu habere çok sevindiklerini; sefer için gerekli hazırlıklara başlandığını; silah, zırh, kılıç, balta, ok ve mızrakların ortaya çıkarıldığını"* dile getirir. Aruzun *fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* kalıbıyla yazılan kıtada müellif cebe, çevşen, tîr, teber ve tîğ kelimeleriyle tenasüp sanatı yapmıştır.

Kıt'a-i li-münşihî⁷¹

Yine âvâze düşüp toldı sadâ ile cihân
Ki gazâya yönelür devlet-ile şâh-ı zemân

Açuben dest-i niyâz itdi du'â şeyh ile şâbb
Sevinüp kesb-i safâ eyledi hep pîr ü civân

Sefer esbâbı kamu yat u yarak itdi zuhûr
Cebe vü cevşen ve tîr ü teber ve tîğ ü sinân

Celalzâde devamla, sağlamlığı dillere destan kale için büyük hazırlıkların yapıldığını, büyük topların hazırlandığını; bunun için paraya kıyıldığını, hiçbir masraftan kaçınılmadığını, plânlanan hazırlıkların hızlı bir şekilde bitirildiğini söylemektedir.

c. Donanmanın İstanbul'dan Rodos'a Hareket Etmesi⁷²

Rodos'a yapılacak sefer, bir deniz seferi olduğundan, donanmanın yaptığı hazırlıklar ayrı bir önem taşımaktaydı. Zira sefere götürülecek neredeyse bütün mühimmat gemilerle taşındığı gibi Anadolu'dan Rodos ve civar adalara taşınacak asker de bunlarla sevk edilecekti. O yüzden gemilerin sağlam ve sayıca fazla olmasının yanı sıra, bunlara konulacak asker ve mühimmat da büyük önem taşımaktaydı. Nitekim Eyüp'ten Beşiktaş'a kadar, deniz ve bütün kıyılar donanmayı oluşturan mavna, başarda, köke, barça, kadirga, kalita, kayık ve gemilerle dolup taşmıştı. Öyleki altın başlı sancaklar ve rengârenk bayraklarla donatılan, renkli direk ve gönderleri olan bu deniz taşıtları, kamışlık ve ağaçlık gibi görünmekteydi. Birbirine karışan tabl, nekkare, kös, zurna, nefir, asker, kürek, deniz sesinden dolayı, kevn ü mekân ve rûy-i zemîne dehşet hâkim olmuştu.

Sefere serdar tayin edilen vezir, âdet gereği Yalıköşkü'nde padişahın huzuruna çıkarak sancağı teslim alıp, kadirgasına biner. Sefere memur bütün görevliler de gemilerine binince demirler alınır, kürekler çıkar, yelkenler açılır, donanma harekete geçer. Yelkenlerini açan bu gemileri denizin yüzüne serilmiş ipekler, yelkenlerini dağlara benzeten Celalzâde, renkli tasvirlerinin anlatımına nesri yetmeyince, sözü nazma verir:

⁷¹ şi'r, N, vr. 3b.

⁷² Demirtaş, 2009, s. 98-99; Yıldız, 2013, s. 78-82. Bu bölümdeki manzumeler İM nüshalarında (Atçeken, 1966, s. 11-13) yer almamaktadır.

- 1 Süfün ü yelken ile sîne-i deryâ pür olup
Yüridi devlet ile âsaf-ı sultân-ı güzîn
- 2 Toludur tûb u tûfengden tışı her bir geminin
Kamu erbâb-ı gazâdan içi pür şîr-i girîn
- 3 Ne gemi her biri bir ejder-i deryâ-güzerân
Nazar itsen görünür bir kara tağıydı hemân
- 4 İrûben evc-i hevâya ucu küleklerinin
Sereni savb-ı semâ içre Süreyyâya karîn
- 5 Dümeninden ki hirâşende olur püşt-i semek
Düşürir mâhîlere lerze ider zâr u enîn
- 6 Kosa âhen denize lengerinin çengelini
Tutamaz nesne meger şâh-ı ser-i sevr-i zemîn

1. *Deniz, gemiler ve yelkenler ile dolu olup o değerli sultanın veziri saadetle denizde ilerledi.*

2. *Her bir geminin dışı top ve tüfekte, içi ise gaza ehli nice aslanla doludur.*

3. *Öyle gemiler ki her biri denizde yüzen ejderha gibidir. Baksan (gözüne sanki) karada bir dağ gibi görünür.*

4. *Gemi direğinin üstündeki gözetleme yerinin ucu gökyüzüne değmekte, yelken direği de gökyüzündeki Süreyya yıldızına yakındır.*

5. *Balıkların sırtı dümeninden incinir. Balıklar, korkudan titreyip inlemeye başlar.*

6. *Eğer denize demir atsa çapasının çengelini hiç bir nesne hatta yeryüzü öküzünün başının boynuzu (bile) tutamaz.*

Bu nazım parçasında müellif, Osmanlı donanmasının karşı konulmaz gücünden bahsetmiştir. *Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* kalıbıyla yazılan manzumede müellif üçüncü beyitte gemileri ejderhaya benzeterak teşbih; dördüncü beyitte ise yelken direklerinin uçlarının Süreyya yıldızına yaklaştığı ifade ederek mübalağa gibi sanatlar yapmıştır. Yine son mısradaki, dünyanın bir öküzün boynuzları üzerinde olduğu inanişine da atıf da bulunmuştur.

d. Donanmanın Tasviri⁷³

Kurdoğlu Muslihiddin'in rehberlik ettiği donanma denizde ilerlerken, ansızın yapılacak bir saldırı ihtimaline yönelik tedbirler alınır. Yine arkadan olabilecek saldırılara karşı, birkaç büyük gemiye artçı kuvvet olarak görev verilir. Hareket hâlindeki donanmayı Celalzâde **Nazm** başlığıyla şu şekilde tasvir eder:

- 1 Şu kadar çokluk idi nâzır eger itse nazar
Geminin bir ucuna irmez idi medd-i basar
- 2 Düşüp önine şitâb ile sabânın yelerek
Koyulup bahre hemîn seyl idi eylerdi güzer

⁷³ Demirtaş, 2009, s. 101-102; Yıldız, 2013, s. 85. Bu bölümdeki manzumelerin **İM** nüshalarında bulunmadığına dair bk. Atçeken, 1966, s. 18-19.

3 Peh uçar mürğ idi her keşti-yi tâyir kim ana
Dümeni bâl ü per ü şeh-per olur feth ü zafer

4 İremes sür'at-i seyrine esüp bâd-ı vezân
Göz açınca niçe günlük yolu bir demde geçer

1. Bakanlar o kadar çoktu, ama ne kadar uzağa bakabilseler yine de bakışları geminin bir ucuna ulaşamazdı.

2. Sabâ rüzgârının önüne aceleyle düşen gemiler, denizde tıpkı sel gibi akmaya başladılar.

3. Uçan gemiler birer kuş gibiydi, ki ona kol kanat dümen, en uzun tüy de fetih ve zafer olurdu.

4. Rüzgâr onun (geminin) seyir süratine yetişemezdi. Göz açıp kapayınca kadar birkaç günlük yolu bir anda almış olurdu.

Bu manzum bölümde Celalzâde, donanmadaki gemileri konu etmiştir. *Fe 'ilâtün fe 'ilâtün fe 'ilâtün fe 'ilün* kalıbıyla yazılan manzumede gemiler yapıları, hızları ile söz konusu edilmiş ve rüzgâr ve kuşlar ile mukayese edilmiştir.

e. Padişahın Rodos'a Hareket Etmesi⁷⁴

Donanma yolda Sakız civarında iken, Kanuni de İstanbul'dan ayrılmaya hazırlanıyordu. **18 Receb 928/13 Haziran 1522** günü otağ-ı hümayûn Üsküdar sahrasına kurulur. Celalzâde, önce padişaha eşlik edecek askerin hâlet-i ruhiyesini mısralara döker. *Fe 'ilâtün fe 'ilâtün fe 'ilâtün fe 'ilün* kalıbıyla yazılan manzumede askerin ve düşman askerin durumu çeşitli teşbihlerle anlatılmıştır. Şair, "Askerin derya gibi coştüğünü, kan denizinin düşman üzerine akmak için sabırsızlandığını; İstanbul'un içinin gaza ehli ile dolduğunu, büyük küçük binlerce insanın bu amaçla padişahın kapısına geldiğini; aslan, kaplan, panter, ejderi andıran her bir askerin kavga denizinde düşmanın gözüne bir timsah gibi görüldüğünü" dile getirir.

Yine çüş eyledi deryâ gibi âdem denizi
Cereyân itmege küffâr iline dem denizi

Tolup erbâb-ı gazâ ile Sitanbul'un içi
Dökilüp geldi şehin kapısına ulu kiçi

Kamusı şir-i ner ü ejder ü bebr ile peleng
Görinür ayn-ı adûda yem-i heycâyâ neheng

Otağın Üsküdar'a kurulmasından üç gün sonra Kanuni, **21 Receb 928/16 Haziran 1522** günü Üsküdar'a geçmek için saraydan ayrılır. Saraydan iskeleye kadar bütün devlet erkânı, kapıkulları ve hizmetliler hazır bulunduğu gibi İstanbul halkı da uğurlama törenini seyretmeye gelir. Kalabalıklar arasında yürüyen padişah sağa ve sola selam vererek ilerler. Celalzâde bundan sonra sözü şiire bırakır. "Uğurlamaya gelen âlimler, salihler, şeyhler ve fakihler hepsi el açıp dua ettiler. Padişahım, Allah'ın yardım ve zaferi daim olsun dediler. Toprağa yüz süren ehl-i safa sancaklarına fetih dilediler. O an yapılan dualar çok içten olmalı ki, Allah tarafından kabul edildi. Bu şekilde dualarla uğurlanan cihad ehli kaleye varacak ve gaza yapıpı küfür ocağını yıkacaktır"⁷⁵. Bu bölümde de şair aruzun *fe 'ilâtün fe 'ilâtün fe 'ilâtün fe 'ilün* kalıbını kullanmıştır.

⁷⁴ Demirtaş, 2009, s. 102-103; Yıldız, 2013, s. 87. Bu kısımdaki manzumeler İM nüshalarında (Atçeken, 1966, s. 26-28) bulunmamaktadır.

⁷⁵ Demirtaş, 2009, s. 103-104; Yıldız, 2013, s. 88-90. Krş. Atçeken, 1966, s. 20-30.

Ulemâ vü sülehâ zâhid ü şeyh ile fakih
El açup çağrışuben hayli senâ eylediler

Topuna dâyim ola nasr u zafer pâdişehim
Uğurun onara Hak diyü du‘âlar eylediler⁷⁶

Yüz urup hâke niyâz ile kamu ehl-i safâ
Şeref-i râyetine feth recâ eylediler

Ol dem ihlâsa karîn olmuş idi hâcet-i halk
Taraf-ı Hak’da kabûl oldu revâ eylediler

Ki varup kal‘a-yı keyvân-bedene ehl-i cihâd
Yıkuben⁷⁷ küfür ocağını gazâ eylediler

Celalzâde, iskeleye varan padişahın, kendisi için hazırlanan kadirgaya binmesini tasvir etmek için nazım yerine nesri tercih etmesine rağmen anlatımdaki şiirsellik devam etmektedir: “Devlet ü ikbâl ve tâli‘-i hüccet-nevâl ile iskeleye varub ihzâr olınan hümmâ-makarr kadirgaya hurşid-i kudüm-i hümayûnları şeref ü ziyâ virüp, âftâb-sâye-i behçet-sermâyeleri âşiyâne-i devlet-mekâna pertev saldı. Ol kadirga güyâ bir sipihr-i sa‘d-sitân⁷⁸ idi ki, cümle⁷⁹ mihr-i cihân-ârâyyla zînet ü tezyîn bulup, ya bir soffâ-i safâ-efzâ ve taht-ı nîk-baht-ı sa‘âdet-nümâ idi ki, çehre-i tâbân-ı Süleymân-ı zemân ile reşk-i behişt-i berîn olmuşdı.”

f. Sefer Esnasında Alınan Bazı Yerlerin Fethi Üzerine⁸⁰

Celalzâde, divan kâtibi olarak donanmayla birlikte gittiğinden padişahın Üsküdar ile Kütahya arasındaki güzergâhı hakkında fazla bilgi verememektedir. Ancak Kütahya’dan itibaren yine ayrıntılı bilgi vermeye devam etmektedir. Padişah **20 Şaban/15 Temmuz** günü Aydın’a varır. Müellif Aydın’ı, cennet hurisi olan Anadolu memleketinin hoş kokulu bir benine benzeter. Ordu Yenişehir kasabası civarındaki Menderes Nehri kenarında konaklar ve ovalar, tepeler, dağlar asker çadırlarıyla dolup taşar. Manzarayı seyreden müellifin ilham perisi yine teşrif eder. Ancak bu sefer manzarayı tasvir etmek değil derdi, kalem ve sözün kıymetine değindikten sonra bir müjdenin işaretini verir: “Ey söz kalemi! Yine işitenin sevineceği taze bir haber veriyorsun. Yüzün söz mülkünün özü; ağzın, hayallerin anahtarı ve manaların dilidir. Hadi, gaza ve cihadın hallerini, dinin şerefini ve kâfirlere ceza hallerini anlat. Ta ki miskinlerin kanı ile neferlere sevinç gelsin ve müminlerin kالبine şevkle sürur verebilsin.”

Yine bir tâze haber virüben ey kilk-i sühen
Sevinüp kesb-i safâ eyleye anı işiden

Dehenin kufl-i hayâlât ü ma‘âni dilidir
Rûy-i anber-şikenin mülk-i sühen hâsıldır

Di beyân eyle cihâd ile gazâ hâletini
Şeref-i dîni vü küffâra cezâ hâletini

Dem-i miskînin ile tâ gele enfâsa hubûr
Vire mü’min olanın kالبine şevk ile sürûr

⁷⁶ Bu mısra, şayet Funda Demirtaş tarafından sehven atlanılmadıysa, **TM**’de yoktur (Demirtaş, 2009, s. 104).

⁷⁷ “yakuben” (Demirtaş, 2009, s. 104).

⁷⁸ “sipihr-i sa‘d-sitâre” (Demirtaş, 2009, s. 104).

⁷⁹ “cemâl” (Demirtaş, 2009, s. 104).

⁸⁰ Demirtaş, 2009, s. 105-106; Yıldız, 2013, s. 94-95.

Mesnevi-yi li-münşihi başlığını taşıyan manzume de aruzun *fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* kalıbıyla yazılmıştır. Müellif “*ey kıl-k-i sühen*” seslenişiyile nida, ağız ile anahtar arasında benzerlik kurmak için teşbih sanatları kullanmıştır

Müellifin taze haber dediği müjde, sınır boyundan gelen İskaradin Kalesi'nin fethi (Demirtaş, 2013, s. 107-108; Yıldız, 2013, s. 95-98) ile ilgili haberdir. Nitekim hemen sözü oraya getiren şair, ayrıntılarını olayın kahramanlarından öğrendiği fethi, sanki oradaymışçasına resmetmekten kendini alamamıştır. İskaradin'in fethini, kaleme aldığı iki şiirle kayda geçiren müellif konuya önce olayın nasıl geliştiğini anlatmakla başlamıştır: Hersek Sancakbeyi Mahmud Bey, emrindeki kuvvetlerle Macar sınırında önemli bir kale olan İskaradin Kalesi'ni fethetmek için harekete geçer. Gaziler kaleye hücum ederken, durumu önceden haber alan Macarlar, kaleyi savunmak için harekete geçmiş, kuşatma sırasında baskın yapmaya kalkışmışlardır. Ancak onların baskın plânı Bektaş voyvodanın kahramanca mücadelesi ile sonuçsuz bırakılmış; çetin bir muharebeden sonra yenilen düşman kaçmaya mecbur kalmıştır. Bundan sonrasını müellif olayı bizzat görmüşçesine şiirselleştirir:

“Müslüman ordusunun sağdan soldan saldırması üzerine münafık askeri sindi. Düşman kanı ile renklenen dağlar ve ovalar, lalezar gibi görünüyordu. Tepelerin etekleri kâfir başları ile dolmuş, düşen ölümlerin haddi hesabı yoktu. Gaziler cana layık nice güzelleri ganimet diye aldılar.” *Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* vezniyle yazılan bu şiirde müellif, düşman kanı ile renklenen dağları ve ovaları lâlezâra benzeterek teşbih yapmıştır.

Bir uğurdan idüben hamle hemân sağ ile sol
Sımış ol demde münâfık çerisin hizb-i Resûl

Dem-i a'dâ ile rengîn oluben deşt ü cibâl
Görinürmüş kamu sahrâ yüzi hep lâle-i âl

Ser-i küffâr ile dâmânı tolup püştelerün
Yoğ imiş haddi vü oranı düşen küştelerün

Güzel oprûdelere mâlik olup ehl-i gazâ
Toyım olmuş tutulup niçe sanem câna sezâ

Voyvoda Bektaş'ın gayretleriyle elde edilen bu başarıda öldürülen düşman askerlerinin kelleleri kesilip mızraklara takılmış, burunları kesilip iplere dizilmiş, sancak ve bayrakları düşürülmüştür. Bu durum gazilere güç vermiş ve onların gayrete gelip kaleyi fethetmeleri sonucunu doğurmuştur. Etrafındaki yerlerle birlikte Osmanlı hâkimiyetine geçen kalenin burçlarına İslam bayrakları dikilmiştir. Fetih müjdesinin padişah ulaşmasını müellif **Nazm-ı li-münşihi** başlığı altında şu şekilde anlatır: *“Cihan padişahı fetih haberiyle sevindi. Onunla birlikte seven genç ve yaşlı herkes Allah'a el açıp niyazda bulundular: Devletin artsın ve daim olsun, eşiğinin toprağına büyük bereket müjde olarak erişsin! Düşman memleketinin gökkubbesi onun kahriyle dolsun! Cihanı dize getiren kılıcıyla düşmana korku düşsün!”*

Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün vezniyle yazılan bu şiirde müellif fetih müjdesini padişahın kendisine değil eşiğinin toprağına (eşiği hâkine) ulaştırarak mecaz-ı mürsel yapmıştır.

Haber-i feth ile şâd oldu yine şâh-ı cihân
Sevinip Hakka niyâz eyledi hep pîr ü civân

Didiler devlet-i şâhî ola efzûn dâyim
Eşiği hâkine müjde irişe fevz-i azîm

Tola âvâze-i kahrı ile iklîm-i adû
Düşe şemşîr-i cihân-tâb ile düşmene bîm

g. İsyan Eden Dulkadirli Ali Bey'in Eleştirilmesi⁸¹

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere SN nüshalarının özelliklerinden birisi de âdeta son dakika gelişmeleri mesabesinde olan olayları içermesidir. Ana konusu Rodos'un fethi olmasına rağmen müellif, konu dışı olsa da, eş zamanlı olaylara yer vermeyi ihmal etmemiştir. Nitekim bu olayda da aynı husus söz konusudur. Muhasarayı anlatmaya devam eden müellif, burada bir parantez açıp, itaatsizlikte bulunan Dulkadirli Ali Bey gailesinin deffi için üzerine Ferhad Paşa'nın gönderilmesini anlatmaya başlıyor. İki olay arasında bir bağ olmamasına rağmen müellif, İskaradin Kalesi'nin fethini müteakiben sözü isyan eden Şehsuvaroğlu'na getirir. Osmanlı padişahlarının iyilikte bulunduğu Dulkadirli Şehsuvaroğlu Ali Bey, "*kemâl-ı servet ü iktidâr-nümâ ve şevket ü haşmet ile iştihâr*" bulmuş, muhtemelen ordunun seferde olmasını da fırsat bilerek isyan etmiştir. Her ne kadar kendisi âsi ise de gerçekte "*merd-i dilâver ü çâlâk, medâr u merkez-i dâyre-i idrâk*" birisi idi ve onu yenmek sanıldığı kadar kolay değildi. Ancak her güç sahibinde olduğu gibi, güç sarhoşluğundan kaynaklanan kibir, onun da en önemli zaafını teşkil etmekteydi. Öyle ki o, kapıldığı gururdan dolayı gaflete esir olmuş, hayatını hep böyle zengin, güçlü, kuvvetli ve zinde geçireceği zannına kapılmıştı. Onun, gelmesi kuvvetle muhtemel kötü sonunu müellif bir de şiir diliyle şöyle anlatır:

- 1 Niye mağrûr ola âkil bu cihân devletine
Nazar itmez mi aceb devletin âhir letine
- 2 Turalım âleme yek-ser olasın şâh-ı cihân
Dege mi âhir ana kim ideler hâke nihân
- 3 Gözin aç âkil isen bakma cihânın yüzine
Çeke gör kuhl-i basîret yine ibret gözine
- 4 Kadine hil'at ise devlet olur âriyeti
Alup anı birine dahı virir Hak ciheti
- 5 Nigerân olsa sana bir iki gün devlet ü câh
Sakin ana nazar-ı gaflet ile itme nigâh
- 6 İde Allahu Te'âlâ seni bir mülke müşîr
Sana lâyük mî ra'îyyet ola devrinde fakîr
- 7 Vire bâzû-yı tûvâna sana gâlib olasın
Ne revâdır zü'efâ zulmüne râğîb olasın
- 8 Yine emvâl-ı re'âyâyâ kavî zâlim olan
Ana tınmaya rızâ göstere mi hâkim olan
- 9 İrer ol hâkime nıkbet son ucı âhir-i kâr
Yazılır defter-i a'mâline ol rûz ü visâl

Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün vezniyle yazılan bu şiirde müellif "Nazar itmez mi?" diyerek istifham; devlet kelimesini bir beyitte iki kez kullanarak tekrar gibi sanatlar yapmıştır. Şiiri günümüz diline şöyle aktarmak mümkündür.

1. Akıllı insan bu dünya nimeti ile niye gururlanır ki? Görmez mi acaba dünya nimetinin-zenginliğinin son tokatını?

2. Cihanın tek hükümdarı olsan da sonuçta öleceğine göre bu gurura değer mi?

⁸¹ Demirtaş, 2009, s. 108-109; Yıldız, 2013, s. 98-100.

3. Akıllı isen dünyanın geçici yüzüne bakma, ibret gözüyle bak.

4. Üstüne giyeceğin devlet elbisesi ödünçtür. Hak, onu senden alıp başkasına verir.

5. Sana bir iki gün zenginlik ve makam baksa da sen onlara gafletle bakma. Yani devletine ve makamına aldanma.

6. Allah seni bir devlete mareşal yapmışken, zamanında fakirlerin bulunması layık mıdır? Yani bu hâl sana yakışır mı?

7. Sana verilen güç ve kudretle zayıflara zulmetmen doğru mudur?

8. Halkın malı üzerinde zalim, kuvvetiyle hükmederse; hâkim olanın buna rıza göstermesi doğru mudur?

9. Er geç o da felakete maruz kalır ve kavuşma gününde (mahşerde) yaptıkları amel defterinde karşısına çıkar.

Neticede, kapıldığı gurur ve kibirden dolayı maruz kalacağı kötü akıbeti düşünemeyen Şehsuvaroğlu'nu yanındaki komutanları, askerleri ve tabileri birer birer kendisinden ayrılıp, Ferhad Paşa'ya gelir ve devlete itaatlerini bildirirler. Çocuklarıyla başbaşa kalan Şehsuvaroğlu, gerçeği anladığında artık iş işten geçmişti. Kendisine aklının alamayacağı nimet ve ikramlarda bulunan devlete isyan etmesinin cezası “*defâtir-i i'âmârına erkâm-ı memat*” çektiirmekle ödemiştir. Bu affedilmez hareketi sadece kendisinin değil, ailesinin ve hatta Dulkadirli ocağının da tamamen sönmesine neden olmuştur.

h. Donanmanın Kuşatma İçin Harekete Geçişinin Tasviri⁸²

Donanma Rodos'taki Bağça-i Cem denilen yere varır. Burada yapılan istişarede, adaya gelebilecek yardımı engellemek için donanmanın önemli bir kısmının burada bırakılmasına karar verilir. Geri kalan üç yüz kadar başarda, kalita ve kadırğa, hafif yüküyle Mustafa Paşa'nın kumandanlığında kuşatmanın yapılacağı mıntıkaya doğru harekete geçer.

“Bir ip gibi sıralanmış herbir gemi altın başlı sancaklar, renkli alay bayrakları ve tuğlarla süslenmişti. Başından sonuna kadar servi gibi gümüş gönderlerden dolayı deniz âdeta fidanlığa dönüşmüştü. Bahri siperlerinden dolayı birer hisara benzeyen bu gemilerdeki gaziler, harbi sabırsızlıkla bekleyen birer aslan gibiydiler”. Müellifin canlı ve renkli tasvir için mensuren sarfettiği bu cümlelerindeki şiirsellikle nazma geçişe hazırlık yaptığı çok açıktı: “Zamanın çadırcısı denizde şahın gemileri ile yürüyen acayip çadırlar kurdu. Her geminin arkası feleğin tahtı üzerinde idi. Gemilerin içleri de savaş için gerekli asker ve malzeme ile doluydu. Geminin direkleri üstündeki gözetleme yerleri niyaz keşkülüdür ve Hakk'a baş açıp fetihler için dua eder.”

Süfün-i şâh ile bahre yine hayyâm-ı zamân

Yasayup kurdu acîb haymeleri liki revân

Kıçı her bir geminin taht-ı felek-rif'at idi

İçi pür ceşş-i kazâ rezm-i kader kudret idi

Diregi üstüne külekleri kecgül-i niyâz

Baş açıp Hakk'a fütûh içün ider arz-ı niyâz

Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün vezniyle yazılan bu şiirde müellif birinci beyitte gemileri yürüyen çadırlara benzeterek teşbih; gemideki kürekleri feth için dua eder vaziyette hayal etmesiyle teşhis sanatlarına yer vermiştir.

⁸² Demirtaş, 2009, s. 110-111; Yıldız, 2013, s. 101-103. Krş. Atçeken, 1966, s. 33-34.

i. Rodos Adası ve Kalesi'nin Tasviri⁸³

Eserinin bu kısmında müellif Rodos Adası'nı hem nesir hem de manzum olarak tasvir etmektedir. Tasvir için kullandığı nesrinin nazmı ile yarışacak üslup kıvraklığına sahip olduğunu söylemek herhalde abartı olmayacaktır:

“Cezîre-i Rodos güyâ çehre-i zîbâ-yı deryâda bir hâl-i anberîn veyâ sahra-i zemînde âb içre konulmuş bir halka-i engüşterîndir ve âb ü hevâsı nesîm-i sabâ-veş dil-gîr ü dil-keş ve fezâ-yı⁸⁴ gülzâr-ı behîşt mânendi hurrem ü hoş ve mizâcî tünd-i bâd-ı şitâdan ma'füvv ve serv gibi âzâd ve fasl-ı tâb-sitâmî şiddet-i harâretten masûn kemâl-i i'tidâle mu'tâd, hâki anber sirişt ve arzı güyâ hadîka-i firdevs veyâ ravza-i behîşt” (Deryanın gümüş yüzünde bir anber kokulu ben, su içine konulmuş bir yüzüğü andıran Rodos Adası, havası yumuşak, hoş esintili, gönül çekici; bitki örtüsü cennet bahçesini andıracak türdendi).

Müellif anlatımın tam da bu noktasında, manzumelerdeki ahengi aratmayan bu şiirsel ifadeleri manzum olarak ifade etme ihtiyacından ziyade, nesirden nazma geçişin kalemi için ne kadar kolay olduğunu göstermek amacıyla, sözü birden yarıda kesip, nefes alma kolaylığında nazma geçiş yapmaktadır:

- 1 Ne yere nâzır olursan görünür serv ü semen
Döşeyüp lâle vü gül her tarafı sebz ü çemen
- 2 Ağacı nâr u turunc u bih ü limon u çenâr
Giyehi sünbül ü reyhân u mugannîsi hezâr
- 3 İçi her gülşenin[in] yapılı bir havz-ı latîf
Tolu ezhâr ile her cânibi bir câ-yı şerîf
- 4 Suları mâ-i ma'în çeşmeleri âb-ı hayât
Bitirür toprağı zer-ma'den[i] envâ'-ı nebât

1. Nereye bakarsan servi ve yasemin görünür. Her tarafı lâle ve gül ile sebze ve çimen döşenmiştir.

2. Ağacı nar, turunc, ayva, limon ve çınar; taze otları sümbül, reyhan ve şarkıcısı bülbüldür.

3. Her gül bahçesinin içinde hoş bir havuz yapılmıştır. Her tarafı güzel bitkilerle dolu şerefli bir yerdir.

4. Suları temiz akarsu, çeşmeleri hayat suyudur. Toprağı altın madeni gibi türlü çeşit çeşit bitkiler bitirir.

Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün vezniyle yazılan bu şiirde müellif ilk beyitte servi, lâle ve gül gibi kelimelerle tenasüp; son beyitte toprağı türlü bitkiler veren bir altın madenine benzeterек teşbih yapmıştır. Müellif, bu manzum anlatımdan sonra, nazmı aratmayacak bir üslupla tasvire nesir olarak devam etmektedir:

“Evzâ'-ı garîbe vü etvâr-ı acîbede âlî kubbeler ser-efrâz kemerler ile binâ olunmuş musanna' deyrler ve kenîşler ve kenîsalar ki, der ü dîvârları tîlâ-yı zerrîn ve nukûş-i lâciverd-âyîn, hezâr hezâr sûver-i temsîlât ile reşk-nigâr-ı hâne-i⁸⁵ Çîn idi. Asl-ı şehir kenâr-ı bahrde vâki' olub, bânisi ulûm-i hendesede mâhir u kâmil olub, hisârını bir vecihle temhîd eylemiş ki, cevânib-i

⁸³ Demirtaş, 2009, s. 112-113; Yıldız, 2013, s. 106.

⁸⁴ “fezâsı”, (Demirtaş, 2009, s. 112).

⁸⁵ “âyine-i” (Demirtaş, 2009, s. 113).

erba'dan her ne cânibe düşmen müstevlî olursa, aslâ bir nesne hâ'yîl olmayub, sâyir cevânibin mecmû'usı ana havâle olub, def'ine mutasaddî olub, kal'a dîvârî zemîn içinde muhtefî kılınub, taşradan nazar olunsa aslâ cihâd müşâhâde olunmayub bürücünün bir ucu görünür."

j. Kuşatma Esnasında Şehit Düşen Askerlerin Tasviri⁸⁶

Veziriazam Pirî Mehmed Paşa'nın itirazına rağmen, Ahmed Paşa'nın direktmesi üzerine hisar günlerce topa tutulur. Ancak çok müstahkem bir yapı olan kalede askerin girebileceği kadar gedik bir türlü açılmaz. Birçok defa sur açıldı zannıyla kaleye yapılan hücumlarda çok sayıda asker, kaleden atılan top ve tüfenklerden dolayı şehit düşer. Askerin maruz kaldığı tek sıkıntı bu değildi. Kale duvarlarına tırmanmaya başladıklarında, kaynamış katran, çivili tomruklar, oklar, mızraklar, mancınıkla atılan taşlarla onlar ya acı çekerek ölmekte veya ağır yaralanmaktaydılar. Müellif, düşmanın Müslümanları azap çekerek öldürdüğünü zannettiğini, ama gerçekte ruhlarının rahmetle yoğrulmuş cennet göğüne yükseldiğini, meleklerin onlara cennet kapılarını açtığını söylemektedir. Ağır zayıata uğrayan ordu, büyük bir hüznle şehit düşen arkadaşlarını defnetmekle meşgul olmuş, inanç ve tevekkülle Allah'a yönelmişlerdi. Müellif burada manzarayı şöyle resmetmektedir:

- 1 Şühedâ kabriyle saf bezeyüp rûy-i zemîn
Delinüp revzeneler açdı ana huld-i berîn
- 2 Şühedâ Hak yolına terk idüben cân ile başı⁸⁷
Kılıc üstüne düşüp eylediler kesb-i ma'âş
- 3 Şühedâ rezmi idi her tarafı handekinin
Şühedâ bezmi idi her tarafı handekinin
- 4 Şühedâ düşmen-i dîn ile savaş eylediler
Ni'am-i cânı revân eyleyüp aş eylediler
- 5 Şühedâ kanı ile handek-i küffâr-ı la'în
Gül-i hamr[â] ile gül-zâr-ı behişt idi hemîn

1. Yeryüzünde şehitlerin kabri için yanyana açılan pencereler, onlara mukaddes cennetin kapıları gibiydi.

2. Hak yolunda canlarını ve başlarını veren şehitlere, vuruşarak şehit düşmeleri onlara hayat verdi.

3. Hendeğin her tarafı şehitlerin cenk meydanı olduğu gibi aynı zamanda toplandıkları dost meclisiydi.

4. Din düşmanlarıyla savaşan şehitler can nimetlerini feda ederek ahiret azığı eylediler.

5. Lanetli kâfirlerin hendeki, kırmızı gülü andıran şehitlerin kanıyla tıpkı cennet bahçesine dönüşmüştü.

Şi'r-i li-münşihi başlığı altında yer verdiği bu şiirinde müellif, şühedanın şehit düştüğü hendeği cennet bahçesine benzeterek teşbih sanatı kullanmıştır.

k. Rodos'un Fethine Düşülen Tarihler⁸⁸

Bilindiği üzere İslam kültüründe olay ya da gelişmeler için tarih düşürmek yaygın bir gelenektir. Bu, ilgili olayın veya gelişmenin ebced hesabına göre mısra, beyit veya hut da ibare

⁸⁶ Demirtaş, 2009, s. 119-120; Yıldız, 2013, s. 119-120. Krş. Atçeken, 1966, s. 48-52.

⁸⁷ Metinde, bu kelmeden önce yeralan "ve" bağlacı, vezni ve anlamı bozduğu için çıkarıldı.

⁸⁸ Atçeken, 1966, s. 97; Demirtaş, 2009, s. 139; Yıldız, 2013, s. 157-158.

içinde yazılması suretiyle yapıldı (Karabey, 2011, s. 80). Kanuni'nin ikinci önemli seferi sonrası güçlkle alınan Rodos da devri için önemli bir tarihi hadise olduğundan, devrin bazı şairlerinin dikkatini çekmiş ve onları bu olay için tarih düşürmeye sevk etmiştir. Güçlü bir nâzım yeteneği olan Celalzâde'nin Rodos'un fethi için tarih düşürmemiş olması dikkat çekicidir. O, bu eksikliği, devri için önem arz eden bu olaya başkaları tarafından düşülen tarihlere yer vermek suretiyle gidermiştir.

Celalzâde, eserinin **İM** nüshalarında sadece bir tarih düşmeye yer vermişken, **SN** nüshalarında dört tarih düşmeye yer vermiştir. Onun verdiği bilgiye bakılırsa, bu tarihlerden ilkinin İstanbul'da yaşayan ve "*fâris-i meydân-ı nazm, hâris-i eyvân-ı fehmlub, arsa-i zekâ meydân tab'-ı çâlâkı, sahn-ı serâce-i fitnat, güizer-gâh-ı akl-ı derrâkı*" olan Divittar Mehmed Çelebi yazmıştır. Onun bu şiiri her iki gruptaki fetihnâmelerde de yer almaktadır.

Târîh

Hisâr-ı sa'b idi hısn-ı Rodos'un
K'iderdi kal'a-i gerdûna⁸⁹ tevbîh

Cihânın ittifâkı böyle idi
Ki koparmaya andan kimse bir mîh

Alındı seyfi-kahr ile denildi
Bihamdillâh Rodos feth oldu târîh

Rodos'un fethi hususundaki en maharetli tarih düşürme işlemi Mevlana Muhyiddin tarafından yapılmıştır. Nitekim müellif onu "*Zemânın Sehbân'ı, sâhib-i fazl-ı bî-sânî, fezâ'il bağının bülbül-i hoş-elhânı, ma'ârif-i gülsitânın tûtf-i şîrîn-zebânı*⁹⁰ kemâlât u belâğatda nazîri kem-yâb, ma'âni-i bedî'a-ihtirâ'ında kâm-rân u kâm-yâb idiler" şeklinde vasfetmektedir. Mevlana Muhyiddin, Rum Suresi'nde iktibas ettiği ayetin bir kısmını olan "*Ye'freihü'l-mü'minune binasrillahi*⁹¹" ile feth tarih düşürdüğü gibi Farsça kaleme almış olduğu şu şiiri ile de aynı mısra da üç değişik tarzda tarih düşmüştür:

Düş merâ hemdem-i dîrîneî
Goft ki, ey tab'-ı turâ men gulâm

Hic şünûdî ki zi-yek mısra'î
Râste se târîh ber-âyed temâm

Goftemeş ez ki neşünîdem velî
Geşt müyesser be-fakîr in kelâm

Hest se târîh be feth-i Rodos
Fetheti mâ / feth-i etemm / feth-i tâm

Müteilün müfteilün fâilün vezniyle yazılan bu şiirin çevirisini şöyle yapabiliriz: "Dün akşam eski bir dostum bana dedi ki: "Ey melekâne hizmetçi olduğum kişi! Hiç işittin mi ki, bir mısranın doğru tam üç tarih ihtiva ettiğini?" Dedim ki: "Hiç işitmedim. Ama bu fakire bu kelam müyesser olmuştur: Rodos'un fetih tarihi için üç tarih: Fetheti mâ / Feth-i etem / Feth-i tâm." Son

⁸⁹ "eflâke" (Demirtaş, 2009, s. 139).

⁹⁰ "bebğâ-yı şeker-feşânı" (Demirtaş, 2009, s. 139).

⁹¹ "Müminler Allah'ın yardımına sevinirler". Rum Suresi'nin 4-5. âyetlerinden iktibâs edilen âyetin tamamı şöyledir: "Bir kaç yıl içinde... Çünkü işleri karara bağlama yetkisi, başında da sonunda da Allah'a aittir. O gün, müminler de, Allah'ın verdiği zafer sayesinde sevinecekler. Zira O, mutlak galiptir; sınırsız merhamet ve ihsan sahibidir." (Yıldırım, 1998, s. 403).

mısırda yer alan tarihlerin ebced hesabına göre toplamı: F (80) + T (400) + H (8) + T (400) + M (40) + Elif (1) = 929 olup Rodos'un fethinin tamamlandığı yıla denk gelmektedir.

Müellif, şairinin kim olduğunu bilemediği bir başka şiirin daha olduğunu belirtmektedir. “*Hayli nâzik ve bî-nazîr*” olarak nitelediği ve *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* vezniyle yazılmış olan şiir şudur:

- 1 Şâh-ı gâzi itdi çün feth-i Rodos
Belki feth oldu kamu mülk-i fireng
- 2 Leşker-i dîn kande kim azm eylese
Feth ider ol demde anı bî-direng
- 3 Şâhid-i adl olmaga bu⁹² da'vâ yeter
Oldı târîh fâtih-i mülk-i Freng⁹³

1. Gâzilerin şahı Rodos'u fethettiği için belki bütün Frenk mülkü fetholmuştur.

2. Din askerleri bir yere (fetih için) yönelirse onu o anda vakit geçirmeden fetheder.

3. Bu dava adalete şahit olmaya yeter. (Rodos'un fethi için) “Firenk mülkünün fâtihî” tarih oldu.

Sonuç

XVI. yüzyılın önemli devlet adamlarından biri olan Celalzâde Mustafa Çelebi, aynı zamanda bir tarihçidir. Uzun süre birçok mühim devlet görevinde bulunan Celalzâde, bu süreçte bazı önemli eserler de telif etmiştir. Onun yazdığı eserlerden birisi de Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos seferini konu alan *Fetihnâme-i Cezîre-i Rodos* adlı eseridir. Eserin mevcut nüshalarını dil ve konuyu anlatım bakımından iki gruba ayırmak mümkündür. Birinci grubu oluşturan İÜ Kütüphanesi (TY, nr. 501, 833, 2599, 2628) ve Millet Kütüphanesi (Ali Emîrî, nr. 289)'ndeki nüshalar daha sade bir dille ve daha erken bir tarihte kaleme alınmış iken, müellifin *Tabakatü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*'in ilgili kısmıyla aynı olan ve ikinci grubu oluşturan nüshaların birisi Üsküdar Hacı Selim Ağa (nr. 757) diğeryse Nuruosmaniye (nr. 3170) kütüphanelerinde yer almakta olup, daha sanatlı bir dille kaleme alınmıştır.

Rodos Fetihnâmesi'nin özellikle ikinci grubunu oluşturan nüshalarda Celalzâde'nin, edebî maharetini yansıtmaya arzusunu görmek mümkündür. Olayları anlatımında, yer ve kişileri tasvirini konu alan mensur kısımlarda âdetâ şiirimsi bir üslup kullanan müellif, eserinde sık sık değişik uzunluktaki manzum parçalara da yer vermiştir. Müellif özetle padişahı övme, seferin sebebi, sefer için yapılan hazırlıklar, donanmanın sefere çıkışı için yapılan tören, padişahın İstanbul'dan ayrılması ve sefer boyunca konakladığı menziller, fethedilen kalelerin tasviri, kahramanlık gösteren devlet adamlarını övme, ihmal veya ihanette bulunanları yerme, Rodos Adası ve Kalesi'nin özellikleri ve askerinin kahramanlıklarını anlatmak amacıyla eserinde manzumelere yer vermiştir. Bir tarihi olayı konu almasına rağmen, müellifinin inşa ve edebî yeteneğini yansıtmaya bakımından Rodos Fetihnâmesi sadece bir tarihî eser değil, aynı zamanda bir edebî eser özelliği de taşımaktadır. Özetle söylemek gerekirse Rodos Fetihnâmesi, konu aldığı olay hakkında verdiği ayrıntılı bilgi ile tarihçilerin, dil ve üslubuyla da edebiyat tarihi araştırmacılarının ilgisini hak edecek bir eserdir.

⁹² Bu kelime vezni bozsa da anlam için gereklidir.

⁹³ Krş. Atçeken, 1966, s. 97.

KAYNAKÇA

- Aka, İ. (1981-1986). Timur'un Ankara Savaşı (1402) Fetihnamesi. *Belgeler*, XI/15 (1981-1986), 5-22.
- Aksoy, H. (1995). Fetihnâme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. XII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 470-472.
- Aksoy, H. (1997). Tarihî Bir Belge ve Türk-İslam Edebiyatında Bir Tür Olarak Fetihnâmeler. *İLAM Araştırma Dergisi*, II/2 (1997), 7-20.
- Aksoy, H. (2002). Türk Edebiyatı'nda Fetihnameler. *Türkler*, c. 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 800-805.
- Atçeken, Z. (1966). *Fetih-nâme-i Rodos*. Basılmamış Mezuniyet Tezi, nr. 4145. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Atsız, Ç.N. (1949). *Ahmedî, Dâstân ve Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân*, *Osmanlı Tarihleri*, (Çiftçioglu N. Atsız, Ed.), içinde (ss. 6-25). İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Birinci, N. (1988). *Sâlih Hayri, Kırım Zafernâmesi-Hayrâbât*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çevikel, N. (2000). Kıbrıs Fetihnameleri Hakkında Yeni Bir Gelişme: Avusturya Milli Kütüphanesi (Viyana) Fetihnamesi. *Üçüncü Uluslar Arası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi (13-17 Kasım 2000)*, (İsmail Bozkurt, Ed.) içinde (c. 1, ss. 65-86). Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi.
- Çolak, A. (2015). Bahârî, Fetihnâme-i Üngürüs Adlı Eseri Ve Bu Eserden Hareketle Macaristan Fethinin Edebî-Tarihî Üslupla Anlatılışı, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/4 Winter 2015, p. 373-408, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7896> ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY.
- Decei, A. (1953). Un Fetih-nâme-i Karaboğdan (1538) de Nasuh Matrakçı. 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, içinde (ss. 113-124). Ankara: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.
- Demirtaş, F. (2009). *Celâl-zâde Mustafa Çelebi, Tabakâtü'l-memâlik ve Derecâtü'l-mesâlik*. Basılmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Erdoğan, M.A. (2004). Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Ruznamesi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIX/1 (2004), s. 55-71.
- Erzi, A.S. (1950). Türkiye Kütüphanelerinde Notlar ve Vesikalar. *Belleten*, XIV/56 (1950), 595-647.
- Gökbilgin, M.T. (1963). Celâl-zâde. *İslam Ansiklopedisi*, c. III. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 61-63.
- Gül, M. (2013). Kanunî'nin Macaristan Seferine Işık Tutan Bir Eser: Enîsü'l-Guzzât, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/5 Spring 2013, p. 311-319, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, ANKARA-TURKEY.
- Gürbüz, M. (2015). Abdî'nin Zafer-nâme'si, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 10/16 (Fall 2015), p. 627-

670, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number:
http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8929, ANKARA-TURKEY.

- Karabey, T. (2011). Tarih Düşürme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XL, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 80-81.
- Karacan, T (1991). *Sabit, Zafernâme*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Kerslake, C.J. (1993). Celâlzâde Mustafa Çelebi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. VII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 260-262.
- Levend, A.S. (1966). *Gazavât-nâmeler ve Mihal-oğlu Ali Bey'in Gazavat nâmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Lewis, G.L. (1962). The Utility Of Ottoman Fethnames. *Historians of Middle East*, (B. Lewis-P.M. Holt, Ed.) içinde (ss. 192-196). London: Oxford University.
- Lewis, G.L. (1991). Fathnâme. *EI (The Encyclopaedia Of Islam-New Edition)*, c. II, Leiden: E.J. Brill, 839-840.
- Ménage, V.L. (1991). Djalâlzâde Mustafa Çelebi. *EI (The Encyclopaedia Of Islam-New Edition)*, c. II, Leiden: E.J. Brill, 400.
- Özcan, A. (2000). İdris-i Bitlisî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. XXI. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 485-488.
- Özcan, A. (2013). Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış. *FSM İlmî Araştırmalar ve İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1 (2013) Bahar, 271-293.
- Pakalın, M.Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. c. I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Pedani-Fabris, M.P. (1998). Ottoman Fetihnames The Imperial Letters Announcing A Victory. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 13 (1998), 181-192.
- Redford, S. - Leiser, G. (2008). *Taşa Yazılan Zafer: Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnâmesi = Victory in Inscribed The Seljuk Fetihname on The Citadel Walls of Antalya, Turkey* (İ. Türkoğlu, Çev.). Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- TDEA, (1979). Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, c. III, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Üngün, S. (1965). *Vahîd Mahtûmî ve Mora Fetih-nâmesi*. Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Yıldırım, S. (1998). *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Me'âli*. İstanbul: Feza Gazetecilik A.Ş.
- Yıldız, M. (2000). *Fetih-nâme-i Cezîre-i Rodos*. Basılmamış Yüksek Lisans Seminer Ödevi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Yıldız, M. (2011). *Rodos'un Fetih Günlüğü: Fetih-nâme-i Cezîre-i Rodos*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Yıldız, M. (2013). *Celalzâde'nin Rodos Fetihnâmesi (inceleme-metin)*. İstanbul: Libra.
- Yücel, Yaşar, *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler: II. Osman Adına Yazılmış Zafer-nâme*, Ankara 1983.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Yıldız, M. (2016). “Celalzâde Mustafa Çelebi’nin Rodos Fetihnâmesi’ndeki Manzumeler Hakkında Bir Değerlendirme / A Review on Piece of Verses in the Fathnâme of Rhodes of Djalâlzâde Mustafâ Celebi”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 11/6 Spring 2016, ANKARA/TURKEY, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9416>, p. 103-132.